

Oslo hovedstv. d. b. nr. 19455
26 NOV. 1920

teevning
til,
Oslo Byret.

Dokument 1
i sak nr. 1209 1928
avd. II nr. 26

REITGJERDETS PASIENT NR. 125

HILDE DAHL

Kongelige Justis- og Politidepartement

Gjør vitterlig:

1209 / 1928
avd. II nr. 26

At departementet idag har vedtatt jorub
sakkestad, erklaring for rettsskyld fra
Oslo byret om sakstake den norske stat til utvalgt av er
for tap og skade ved urettelig å ha vart erklart sinnssyk
Bevillingen omfatter godtgjørelse til vitner, d
og skjønsmenn samt utgifter til forkynnelse og tilseigel

Oslo den 30 desember 1921.

For Justisministeren:

Hilde Dahl

FAGBOKFORLAGET

**REITGJERDETS
PASIENT NR. 125**

REITGJERDETS PASIENT NR. 125

HILDE DAHL

FAGBOKFORLAGET

Boken ble første gang utgitt i 2024 på Vigmostad & Bjørke AS.

© Hilde Dahl 2024.

Dette verket, tilgjengelig fra <https://oa.fagbokforlaget.no>, omfattes av åndsverksloven og er lisensiert under følgende Creative Commons-lisens: Creative Commons Navngivelse 4.0 Internasjonal (CC BY 4.0).

Denne lisensen gir tillatelse til å kopiere, distribuere eller spre materialet i hvilket som helst medium eller format, og til å remikse, endre eller bygge videre på materialet til et hvilket som helst formål, inkludert kommersielle. Disse frihetene gis på følgende vilkår: Du må oppgi korrekt kreditering, oppgi en lenke til lisensen, og indikere om endringer er blitt gjort. Du kan gjøre dette på enhver rimelig måte, men uten at det kan forstås slik at lisensgiver bifaller deg eller din bruk av materialet. Du kan ikke gjøre bruk av juridiske betingelser eller teknologiske tiltak som lovmessig hindrer andre i å gjøre noe som lisensen tillater.

For å se en kopi av denne lisensen, besøk <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.no>

Lisensen gir deg ikke nødvendigvis alle de tillatelsene som er nødvendig for din tiltenkte bruk. For eksempel kan andre rettigheter, som reklame-, personvern-, eller ideelle rettigheter, sette begrensninger på hvordan du kan bruke materialet.

Forfatteren har mottatt støtte fra Det faglitterære fond (NFFO).

Hilde Dahl, kriminolog og historiker Ph.d. tilknyttet St.Olavs hospital, Regionalt kompetansesenter for sikkerhets-, fengsels- og rettspsykiatri, og NTNU, Institutt for moderne samfunnshistorie.

Boken er fagfellevurdert i henhold til Universitets- og høyskolerådets retningslinjer for vitenskapelig publisering.

ISBN trykt utgave: 978-82-450-5340-1

ISBN digital utgave: 978-82-450-4926-8

DOI: <https://doi.org/10.55669/oa4710>

Spørsmål om denne utgivelsen kan rettes til:

fagbokforlaget@fagbokforlaget.no

www.fagbokforlaget.no

Omslagsdesign: Vegard Bolstad

Sats ved forlaget

Vigmostad & Bjørke AS er Miljøfyrtårn-sertifisert, og bøkene er produsert i miljøsertifiserte trykkerier.

Miljøfyrtårn[®]

Forord

Denne boken tok form etter innvilgelse av et stipend fra Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening. Arbeidet tok lengre tid og ble mer omfattende enn først antatt, men støtten gjorde at historien om Ole ikke forble usammenhengende notater. Stor takk til Fagbokforlaget for solid jobb med faglig, redaksjonell og språklig kvalitetskontroll, samt arbeid med selve utgivelsen. Stor takk også til fagfellene, som har vurdert og kommentert før utgivelse. Boken ble utvilsomt bedre av deres kritiske blikk og konstruktive råd.

For verdifull hjelp i arbeidet med kildene må noen personer nevnes spesielt. Vigdis Andersen ved Riksarkivet har vært til uvurderlig hjelp i å lete frem arkivkilder. Slektsgransker Aud Mari Kalland Sterten har bidratt med sine solide kunnskaper. Denne boken ville ikke blitt en realitet uten dere begge, tusen takk! Stor takk også til lokalhistorisk lag i Østfold, representert ved Eva Bjørnstad. De har bidratt med levendegjørende informasjon om området rundt Søndre Haugsten gård, lokale skriftlige kilder og muntlige beretninger om Ole fra nærmiljøet i Rakkestad. Det ville ikke vært mulig for meg alene å få frem alle disse opplysningene!

Like verdifullt har det vært å kunne drøfte Ole og kildene i oppstarten med historikerne Magne Brekke Rabben og Maria Antonie Sæther, som begge kjenner norsk asylhistorie godt. For verdifull og kyndig lesehjelp underveis i arbeidet med manuset takker jeg Åse Riaunet, Karl Henrik Melle og Håkon With Andresen. Disse har også bidratt med diskusjoner om de etiske sidene ved en publikasjon som denne. Til sist, takk til professor Øyvind Thomassen for å ha åpnet arkivene etter Reitgjerdet og Østmarka for forskning.

Takk til NTNU, St.Olavs hospital, Nansenfondet og Torstein Erbos Gavefond for publiseringsstøtte.

Hilde Dahl

Aktørgalleri

Hovedpersonen:

Ole Pedersen Haugsten (10.12.1885–23.05.1980)

Besteforeldrene:

Ole Mikkelsen Haugsten (1817–1905) og
Marthe Karine Gjølstad (1824–1881)

Foreldrene:

Peder Haugsten (1850–1919) og
Anne Marie Arnesdatter Gjerberg (1860–1940)

Søstrene:

Ingrid Marie (Haugsten) Gjølstad (1887–1983), gift med
Peder Gjølstad (1893–1973)
Martha (Haugsten) Wiig (1891–1987), gift med
Haakon Eilert Wiig (1887–1966)
Olga (kokkepike på Kalnes) og barn (f. 1907)

Verge:

Martin Gjerberg (1866–1948), gift med
Petrine Haugsten (tante) (1862–1928)

Offentlige representanter:

Lensmann i Rakkestad *Hans Olsen Solerød* (1884–1952)
Politimester i Sarpsborg *Kristen Urdal* (1881–1961)
Sorenskriver *Didrik Konow* (1869–1946)
Settedommer *Ivar Andreas Nordang* (1856–1933)

Medicinaldirektør *Harald Mathias Gram* (1875–1929)

Overlege for sinnssykevesenet *Karl Wilhelm Wefring* (1867–1938)

Advokat *Johan Herman Thoresen* (1878–1925)

Sakfører *Karl Ulrik Hetting Borch* (1891–1929)

Advokat *Bjarne Didriksen* (1884–1956)

Direktør ved Reitgjerdet *Karl Anton Andresen* (1869–1938)

Politilege *Kristian Johan Kristensen* (1884–1944)

Byskriver *Oscar Pfaff* (1875–1960)

Sakkyndige for erklæring i 1921:

Einar Paasche (1849–1931) og

Johan Kristian Tandberg (1854–1928)

Sakkyndige for erklæring i 1923:

Fredrik Johan Mørch (1861–1944) og

Hans August Jacobsen (1856–1945)

Sakkyndige for erklæring i 1924:

Johan Sofus Widerøe (1864–1930) og

Philip Hansteen (1866–1941)

Sakkyndig for erklæring i 1926:

Professor *Ragnar Vogt* (1870–1943)

Etisk-juridiske betraktninger

Det kan ikke tas for gitt at Ole ville bifalt en utgivelse som denne. Det er heller ikke gitt at etterkommere av alle de andre aktørene i historien om Ole vil sette pris på alt det som kommer frem. Da er det helt nødvendig å lene seg på lovverket for personvern og retningslinjene for forskningsetikk.

Alle forskeransatte er generelt bundet av en regel i forvaltningslovens § 13 e, mens ansatte i helsetjenestene i tillegg er bundet av en såkalt profesjonsbasert taushetsplikt etter helsepersonelloven § 21. Begge bestemmelsene medfører en yrkesmessig taushetsplikt. I Norge står imidlertid offentlighetsprinsippet sterkt og hovedregelen etter forvaltningslovens § 13 c er at taushetsplikten bortfaller etter 60 år. Ifølge forvaltningslovforskriften § 11 kan Riksarkivaren i enkelte tilfeller bestemme at taushetsplikten for personlige opplysninger likevel skal gjelde utover 60 år, og i praksis har den ofte da blitt forlenget til enten 80 eller 100 år for materiale som er overlevert til Riksarkivet.¹ I straffeprosessloven, politiregisterloven og politiregisterforskriften, samt i helsepersonelloven, som regulerer innsyn i henholdsvis straffesaker og pasientjournaler, er det derimot ikke fastsatt noe tidspunkt for bortfall av taushetsplikten. Både i politiregisterlovens § 24 nr. 3 og helsepersonellovens § 23 nr. 2 heter det at taushetsplikten ikke er til hinder for å bruke opplysninger «når ingen berettiget interesse tilsier hemmelighold». Denne formuleringen er særlig relevant for å minne oss på selve formålet med taushetsplikten: å beskytte mot krenkende behandling av personopplysninger.

1 80 år er den vanligste grensen å øke til, og har normalt vært brukt i saker som inneholder opplysninger om for eksempel farskaps-/bidragssaker. I noen tilfeller setter Riksarkivaren en grense på 100 år.

Arkivverket praktiserer bestemmelsene slik at straffesaker eldre enn 100 år og pasientjournaler eldre enn 150 år fritt kan brukes. Ett eksempel på bruk av hundreårsregelen er digitaliseringen av forbryteralbum fra kriminalavdelingen ved Oslo politikammer, i Riksarkivets prosjekt *Forbryterportretter*, men det er flere eksempler på unntak fra denne praksisen. Landssvikarkivet, der alle sakene fra rettsoppjøret etter andre verdenskrig er oppbevart, ble åpnet for innsyn etter 60-årsregelen for å bidra til en opplyst og informert debatt om okkupasjonstiden.² Samme type argument kan benyttes for historien om Ole. Formidlingen av hans historie kan bidra til en opplyst og informert debatt om norsk psykiatri i «gamle dager». Særlig byr slik empirisk forskning på innsikt som kan virke mot mytedannelser og feiloppfatninger. Å nyansere bildet av mennesker som var pasienter og straffedømte langt tilbake i tid, er også av betydning for å hindre fortsatt stigmatisering av disse gruppene.

Riksadvokaten skriver dessuten i sin veileder at:

I noen saker kan det lenge før utløpet av fristen på 60 år være slik at ingen berettiget interesse tilsier taushetsplikt, jf. politiregisterloven § 24 nr. 3, eller at personverninteressene ikke lenger er så sterke [...] Særlig for eldre straffesaker av historisk interesse, dvs. saker som er minst ca. 30–40 år gamle, bør påtalemyndigheten så langt det er forsvarlig etterkomme innsynsbegjæringer fra historikere, forfattere, journalister mv, selv om formålet er å publisere materialet på en slik måte at det i praksis ikke vil være mulig å anonymisere opplysningene. Slik historisk forskning har visse likhetstrekk med «gravende journalistikk» og er viktig for å forstå historien.³

Det er ikke slik at all forskning må forholde seg til Riksarkivets generelle praksis for pasientjournaler, i noen tilfeller gjøres enkeltstående vurderinger. Oles historie er både helse- og straffesaksrelevant. Tilgangen til journalene fra asylene er her omfattet av en dispensasjon gitt av Regional Etisk Komite.⁴

2 Innsyn gis via søknad til Riksarkivet, som bistår med å finne de relevante papirene. Det er lesetilgang kun i Riksarkivets lokaler, originaldokumenter lånes ikke ut.

3 Riksadvokatens veileder for innsynsregler. Riksadvokaten, 2018, s.16.

4 Vedtak om innsyn ble gitt prosjektet «Galskapens fengsel» for Østmarkas og Reitgjerdets arkiver, der deler av bokens kilder er hentet fra. Ole var del av den pasientgruppen som

For Ole Haugstens historie er det slik at året 2023 markerte hundre år siden hans innleggelse i Reitgjerdet, mens i oktober 2024 er det hundre år siden hans utskrivelse fra Østmarka. De rettspsykiatriske erklæringene er å regne som straffesaksdokumenter og vil normalt ha vært lagt frem og lest opp i åpne rettsmøter, noe som gir dem en annen offentlig valør enn andre former for helseopplysninger. I tillegg er mye av innholdet fra både straffesakene og asyloppholdene gjort offentlig kjent gjennom oppslag i pressen, delvis også fordi Ole selv bidro til at saken hans ble skrevet om. I boken er det nettopp disse offentlig debatterte sidene ved Oles historie som er fokus. Det må derfor vurderes slik at personverninteresser ikke er til hinder for denne boken.

I de forskningsetiske retningslinjene heter at «kravene til kildemateriale og holdbar argumentasjon får spesiell vekt når forskningen kan få konsekvenser for omdømmet eller integriteten til enkeltpersoner», noe som gjelder levende og avdøde mennesker.⁵ Metodekrav og etiske krav henger nøye sammen, og det er derfor viktig å ivareta gode metoder under kildearbeidet med en bok som denne. De offentlige aktørene må tåle at deres virke blir satt lys på, og Ole ville kanskje likt å få sin historie fortalt. Han kjempet deler av sin kamp åpent i avisene i jakten på den oppreisningen rettsapparatet ikke greide å gi ham. Oles kamp handlet om å være subjekt i eget liv, om å bestemme egen retning. Boken gjør Ole til et objekt som studeres, mer enn et subjekt. Likevel, hans stemme gir gjenklang i gjenfortellingen og fortolkningen av hans liv.

En annen etisk betraktning handler om språk. Hvilke ord og begreper som benyttes i fortellingen har noe å si for hvordan teksten leses og personene i fortellingen oppfattes. I denne boken slipper gammel ordbruk fra psykiatrien til i språket. Det snakkes om «sinnssyk» og «farlig», fordi kildene har denne begrepsbruken. Dagens psykiatrifag har kastet disse ordene fra seg, sammen med en rekke andre ord og begreper som vi i dag oppfatter som nedsettende. Det er likevel vurdert slik at historien om Ole tåler å bli fortalt med dette utdaterte språket og at det bidrar til å gjøre fortellingen utilslørt.

var fokus i mitt doktorgradsprosjekt (REK Midt, ref. 2010/2206).

5 Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH). *Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap og humaniora*. 5. utg. 2021.

Formål og fremgangsmåte

Sakprosa defineres som tekster som ikke er fri diktning. Det åpner for å inkludere en rekke ulike tekster i sakprosaen, som varedeklarasjoner, Norges Lover, og statsbudsjettet. Tønnesson definerer sakprosaen som «tekster som adressaten har grunn til å oppfatte som direkte ytringer om virkeligheten».⁶ Han skiller samtidig mellom litterær sakprosa og funksjonell sakprosa. De nevnte eksemplene er funksjonelle sakprosaetekster: offentlige tekster skrevet av offentlige institusjoner eller ikke navngitte personer. Forskningsutgivelser er eksempler på litterær sakprosa: De har et forlag og en navngitt forfatter. Den vesentligste fellesnevneren for all sakprosa er at det stilles krav til etterrettelighet, det som står i teksten skal kunne kontrolleres. Slik er det ikke i skjønnlitterære tekster. En leser skal kunne forvente etterrettelighet av sakprosa, men ikke av en historisk roman, selv når tema er det samme.

Historien om Ole kan kontrolleres. De fleste arkivkildene er fritt tilgjengelige i Riksarkivet, Statsarkivet og Nasjonalbiblioteket. Pasientopplysningene ligger hos Norsk Helsearkiv og krever godkjent innsyn. Kildematerialet fra asylene Reitgjerdet og Østmarka var inngangsporten og kildene herfra var tilgjengelig for meg som del av doktorgradsarbeidet mitt. Det ble en måte å bli kjent med Ole på, særlig er informasjonen i pasientjournalen fra Reitgjerdet en rik kilde. Dernest var kopiene av hans mange brev en viktig kilde, sammen med kildene fra rettssakene. Dokumentasjon om Ole fra asylene ble gjennomgått og lest i perioden 2014–2017.⁷ Lesing og innsamling av de andre relaterte kildene ble gjort i 2018–2020, gjennom flere besøk i Riksarkivet.

Å finne flere kilder som kunne fortelle om Oles liv før og etter innleggelsene, var et nødvendig skritt i arbeidet med å fullføre Oles historie. De rettslige sporene fra erstatningssaken og søksmålene var særlig viktig for fortsettelsen av beretningen. Gamle rettslige kilder kan være vanskelige å finne, siden det ikke kan søkes på navn eller personnummer. Det ble nødvendig å kartlegge datoer for rettsmøtene, og da ble brev og aviser en viktig kilde. Særlig var det oppslag i aviser lokalt fra Østfold og Trøndelag, men også de landsdekkende avisene, som kunne fortelle om de rettslige etappene i Oles liv. Å finne

6 Tønnesson, Johan. *Hva er sakprosa?* Oslo: Universitetsforlaget, 2013, s. 34.

7 Doktorgradsarbeidet mitt omhandlet de farlige sinnssyke og samfunnets håndtering av disse.

ham i Landssvikarkivet var derimot en overraskelse. Slike uforutsette funn kan en oppleve å få når det søkes bredt. Kildematerialet fra asylene, avisene, rettsprosessen og landsvikersaken utgjør grunnstammen av informasjon som denne boken bygger på. Det er omfangsrike dokumenter med et mangfoldig innhold, som neppe kan gjengis i helhet. Det har vært et siktemål å favne hovedlinjene og de viktigste hendelsene i Oles liv, gjennom nærlesning av de kildene som finnes.⁸ Det som ikke kan besvares gjennom kildene, har jeg tillatt meg å spekulere omkring og fremhevet som nettopp spekulasjoner. Manus er lest og kommentert av andre fagfolk underveis, og diskutert med enda flere, og deretter fagfellevurdert før utgivelse.

Under Oles liv skjedde det en overføring av ansvar og oppgaver fra individet, kjernefamilien og nærmiljøene og over til mer formelle institusjoner, som ble flere og større fra midten av 1800-tallet og inn på 1900-tallet. Den nye samfunnsstrukturen ble skapt for å garantere samfunnets borgere hjelp ved helsesvikt, sosial nød eller tap av inntekt, men også for å sørge for rett til utdanning og trygge arbeidsforhold.⁹ En rekke institusjoner ble opprettet for å ivareta alle samfunnsoppgavene, og de ble regulert gjennom lover, finansiering og statlig styring. Med utviklingen av felles rettigheter og goder kom også behovet for kontroll. Samfunnet måtte i økende grad garantere sine borgere trygghet og vern fra kriminalitet og skadelig adferd.¹⁰ For å kunne behandle de psykisk syke ble løsningen institusjoner utformet som asyl, for å kunne straffe de kriminelle ble løsningen moderne fengsler. For de psykisk syke kriminelle ble det etablert institusjoner som var en kryssning mellom de to.

Bokens forskningsformål er å gi økt historisk kunnskap om noen av de samfunnsoppgavene som forvaltes i skjæringspunktet mellom helsesektor og justissektor, der institusjonpsykiatrien har fått en sentral rolle. Fra 1950-tallet har institusjoner blitt gransket med bruk av sosialhistoriske perspektiver omtalt som «historie nedenfra», der tematikken er plassert inn i «klassekampen, industrialiseringa, urbaniseringa eller moderniseringa».¹¹ Ofte er

8 Kaldal, Ingar. *Frå sosialhistorie til nyare kulturhistorie*. Oslo: Det Norske Samlaget, 2002.

9 Se for eksempel: Seip, Anne Lise. *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740–1920*. Oslo: Gyldendal Norsk forlag, 1984; Schiøtz, Aina. *Doktoren, distriktslegenes historie 1900–1984*. Oslo: Pax forlag, 2003.

10 Se for eksempel: Dahl, Tove Stang. *Barnevern og samfunnsvern*. Oslo: Pax forlag, 1978.

11 Kaldal, Ingar. *Frå sosialhistorie til nyare kulturhistorie*. Oslo: Det Norske Samlaget, 2002.

dette historieskriving som har fokus på «overindividuelle prosesser» gjennom faktiske pasienteksempler. Det er utgitt flere bøker relevante for psykiatrien med dette utgangspunktet.¹² I boken plasseres Oles historie i relasjon til denne litteraturen, med utgangspunkt i Ole som rettspsykiatrisk objekt.

Biografiske tilnærminger innebærer alltid en avveining av hvor grensene går for personvern og samfunnsinteresse. Hensynet til den biografertes personvern eller ettermæle må veies mot forskningsmessig relevans og betydningen av den kunnskapen som bringes frem. Når en enkeltpersons liv blir gjenstand for forskning, er det fordi denne personen er av offentlig interesse eller fordi det finnes forskningsmessig relevans i kraft av hva personen har utført eller representerer. Der formålet ikke er en ren beskrivelse av personens liv, handler det gjerne om at det ligger en verdi i den bredere forståelsen av rollen denne personen har spilt eller erfaringene denne gjorde seg, sett i et handlingsforløp eller i en meningssammenheng.

Fortellingen om Ole gir ikke et fullstendig bilde av hans liv og person, til det er hans liv for tynt dokumentert. I historien om Ole er det de sammenhengene hans liv kan plasseres i, særlig psykiatrihistorisk og rettshistorisk, som utgjør formålet med fortellingen. I Oles tilfelle er det private uløselig flettet sammen med det offentlige, idet han som person blir eksaminert av de psykiatriske ekspertene og hans personlige erfaringer blir gjenstand for retten. Han er i den sammenhengen både hovedperson og statist samtidig, og det er ofte en rekke andre aktører som er med på å gi Ole og historien hans retning og mening. Beskrivelsene av Ole bryter likevel med forventninger og øvrige beskrivelser av «farlige sinnssyke», og mikrohistorisk forskning har tendert mot et fokus på nettopp de utypiske eksemplene heller enn de typiske aktørene.¹³

I en dagligdags forståelse er institusjoner oftest forstått som noe materielt og konkret, slik som bygninger som huser bestemte funksjoner: skoler, sykehus og fengsler. Goffman beskrev flere av disse som «totale institusjoner»,

12 Se for eksempel: Blomberg, Wenche. *Karoline og vitenskapen*. Oslo: Gyldendal Norsk forlag, 1993; Tranøy, Joar. *Reitgjerdet ødela mitt liv*. Oslo: Lanser forlag, 2009; Winchester, Simon. *The Surgeon of Crowthorne*. UK: Penguin Books, 1998; Thune, Gro Hillestad. *Overgrep. Søkelys på psykiatrien*. Oslo: Abstrakt forlag, 2008.

13 Kjelland, Arnfinn. *Mikrohistorie: «gammal og sur vin i nymåla krukker» – eller ei teoretisk nyorientering i historiefaget?* Høgskolen i Volda: Notat 4/2009, s. 7.

da særlig fengsler og psykiatriske sykehus.¹⁴ Også fangeleirer som Ilebu ville omfattes av denne betegnelsen. Historikerne Hess og Majerus omtaler en materiell vending i nyere tids studier av psykiatrichistorie, hvor materialiteten forstås som konteksten som skaper og påvirker praksiser i sinnssykepleien, det vil si lover, regler, arkitektur og faglige idealer.¹⁵ Ole fikk erfare flere slike totale institusjoner, men fikk også erfare betydningen av andre former for materialitet gjennom de reglene og praksisene rettspsykiatrien opererte etter.

Uenighetene som oppsto mellom de ulike aktørene, var med på å trekke opp nye grenser for akseptabel praksis i en form for legitimeringsprosess.¹⁶ De mange legene som vurderte Oles sinnstilstand, inntok ulike standpunkt, og inngikk i en slags forhandling om det faglig korrekte. På tilsvarende vis trakk juristene i retten og departementet opp grensene for det juridisk korrekte. Også rettsoppgjøret etter krigen fremstår som en lengre tids forhandling, et oppgjør der grensene for hva som fortjente straff, bevegde seg langs en akse av hevn vs. tilgivelse i årene etter 1945.¹⁷ Her ble folkeopinionen en vesentlig faktor som bidro til at oppgjøret avtok i styrkegrad etter få år. Det samme var ikke tilfelle i Oles sak, han ble straffet tidlig i rettsoppgjøret og først på 1970-tallet ble systemkritikken i forhold til de store psykiatriske institusjonene så utbredt at en kan snakke om opinionsmakt i relasjon til erstatningsutbetalinger.

Det er gjort flere konkrete valg underveis i arbeidet med manus. Jeg har valgt å gi mange konkrete innblikk i kildematerialet gjennom korte eller lengre sitater. Slik får leserne en direkte opplevelse av utvalget av kilder og fylldigheten av dem. Både sitatene og fortellingen bruker gamle ord og begreper. Det er viktig å huske at disse ikke alltid har blitt ansett som nedsettende og stigmatiserende. Parallelt med et økt kunnskapsnivå har språk og begrepsbruk blitt reformert i flere omganger.¹⁸ Jeg har også valgt å spekulere underveis for å fylle ut noen

14 Goffman, Erving. *Asylums: Essays on the Social Situations of Mental Patients and Other Inmates*. UK: Penguin Books Ltd, 1991/1961.

15 Hess, Volker og Benoît Majerus. «Writing the history of psychiatry in the 20th century». *History of Psychiatry*, 22, nr. 2 (2011): 139–145.

16 Berger, Peter og Thomas Luckman. *Den samfunnsskapte virkeligheten*. Oslo: Fagbokforlaget, 2000/1966.

17 Se for eksempel: Andenæs, Johs. *Det vanskelige oppgjøret*. Oslo: Tanum-Norli, 1979; Dahl, Hans Fredrik og Øystein Sørensen (Red.). *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*. Oslo: Pax forlag, 2004.

18 Se for eksempel: Fjermeros, Halvor. *Åndssvak!* Oslo: Universitetsforlaget, 2009, s. 286–289.

av de undringene en ellers nokså svakt dokumentert livshistorie kan by på, vel vitende om at dette ikke er vanlig i historieskrivning. Leserne vil ha andre undringer, andre tolkninger kanskje, men teksten skal ikke gi tvil om hva som er spekulasjon. Det er også valgt å utelate potensielt dominerende rammeverk av perspektiver og forståelsesmåter. Oles historie får ta plass midt på scenen, for å bruke et billedlig språk, alt annet kommer i bakgrunnen. Kanskje gir det leserne større rom for egne analyser. Samtidig er Oles erfaringer støtte opp av informasjon om mange av de institusjonene og institusjonaliserte ordningene han møtte. Slik skal boken kunne leses uten spesielle forhåndskunnskaper.

Fortellingen om Ole er ment å være et empirisk bidrag til litteraturen om rettspsykiatrien og sikkerhetspsykiatrien især, siden det er lite historiefaglig å finne om denne spesialiserte delen av norsk psykiatri. Psykiatrihistorisk forskning kan deles i to hovedtradisjoner, et fremskrittinnarrativ om kunnskapsvekst og stadig bedre behandling, og et overgrepsnarrativ, om sinnslidelser som politisk og sosialt konstruert motsats til en stadig smalere normalitet.¹⁹ Publiserte pasienthistorier har i hovedsak tilhørt denne andre tradisjonen. En materiell vending i forskningen på psykiatriens historie har åpnet for en tredje tilnærming, basert på studier av arkivene fra institusjonene.²⁰ Verdien av å bli kjent med pasienteksempler som Ole er at de gir økt kunnskap om nyansene i den institusjonelle behandlingen av mennesker. Oppfatningen av psykiatrien som enten fremskritt eller ufaglig innesperringspraksis kan da utfordres.

En studie av en enkeltpersons liv vil ofte bringe frem sider ved en persons livsløp som tilhører deres private sfære, som de selv kanskje ikke ville ha ønsket offentliggjort eller valgt å fortelle på samme måte. Da er det rimelig å bringe frem disse sidene bare dersom det gir kunnskap om personen som er vesentlig for formålet med formidlingen. I denne boken fortelles historien nokså utildekket fordi den ellers ville mistet verdi. Fordi hendelsene skjedde for så lenge siden, er kravet om anonymisering vurdert som underordnet den samfunnsverdien som følger med historien. Likevel er det enkelte av aktørene rundt Ole som er holdt litt mer i skyggene enn hva kildene har tilsagt, mest av alt gjelder det enkelte i hans familie. Selv om toleransen for å bringe

19 Sandmo, Erling. «Et uvisst sted». I Steen, Thorvald (Red.). *Asylet. Gaustad sykehus 150 år*. Oslo: Aschehoug forlag, 2005.

20 Hess, Volker og Benoît Majerus. «Writing the history of psychiatry in the 20th century». *History of Psychiatry*. 2011, s. 139–45.

private forhold inn i den akademiske biografisgenren er blitt større, og disse hendelsene i Oles liv skjedde for lenge siden, var det ikke avgjørende for hans historie å legge frem for mange opplysninger om familien og de nærmest ham.

Samfunnsutviklingen har også ført til en økt åpenhet og toleranse for private forhold som tidligere ble ansett som skamfulle, det er med på å gjøre en fortelling som denne mulig. Det som samtiden hadde vanskelig for å snakke åpent om, er det blitt større åpenhet om i dag. Det gjør også at Ole ble forstått og fortolket annerledes av sin samtid enn av oss som lever i dag. Det er viktig å være bevisst på hvordan vi selv ønsker å bli forstått og møtt, og ta den bevisstheten med oss inn i lesningen av Oles historie.

Innledning

Ole Pedersen Haugsten ble den 5. november 1923 innlagt med status som farlig og sinnssyk pasient ved Norges største asyl for kriminelle sinnssyke, det nyetablerte Reitgjerdet asyl for «særlig vanskelige og farlige sinnssyke, som ikke anses egnet til behandling i alminnelige sinnssykeasyler».²¹ Her ble han innskrevet som pasient nr. 125 i protokollen. Asylet lå i det som den gang var Strinda kommune, som i 1964 ble innlemmet i den mer befolkede Trondheim kommune.²² Beliggenheten var landlig, med utsyn over langstrakte jorder og Trondheimsfjorden. Asylet var delvis selvforsynt med gårdsdrift og verksteder for flere behov. Her var det lagt til rette for langvarige opphold for ansatte og den spesielle pasientgruppen, som alle bodde på asylets område. Det var som et lite samfunn i samfunnet og ble et sykehus med en spesiell status i norsk institusjonshistorie. Mange har skrevet kritisk om norsk psykiatri, og særlig Reitgjerdet har blitt fremstilt med en innesperringspraksis som var helt uten faglig vurderingsevne og medmenneskelighet.²³ Psykiatrien har imidlertid

21 Se også om Ole i: Dahl, Hilde. «Farlige sinnssyke kriminelle innlagt i Kriminalasylet og Reitgjerdet asyl årene 1895–1940». *Historisk Tidsskrift*, 96, nr. 1 (2017): 23–43.

22 Forskrift om sammenslåing av Trondheim, Strinda, Byneset, Tiller og Leinstrand fra 1. januar 1964, ved kgl.res av 14. desember 1962, jfr. stortingsvedtak av 2. april 1963.

23 Se for eksempel: Solberg, Svein. *Rapport fra Reitgjerdet*. Oslo: Pax forlag, 1979; Tranøy,

også blitt omtalt som et frigjøringsprosjekt eller et moderniseringsprosjekt,²⁴ der konstallasjoner av politisk makt og vitenskapelig opparbeidet kunnskap søkte å forbedre samfunnet gjennom en form for vitenskapelig reformisme.²⁵

Fortellingen om Ole viser at psykiatrien hadde rom for faglig uenighet og evne til korreksjon, selv om den lukkede institusjonspsykiatrien i liten grad var bygd for å håndtere systemfeil. Ole ble ikke særlig lenge på Reitgjerdet, slik de andre farlighetserklærte pasientene som regel ble. Etter fem måneder ble han utskrevet og sendt derfra, helt på egen hånd. Noen år etter skrev en avis dette om hjemreisen: «Den 7. april 1924 gav man Haugsten en jernbanebillett fra Trondhjem til Rakkestad og sendte ham alene hjem».²⁶ I 1926 ble han erklært frisk og ufarlig, etter flere runder med sakkyndige vurderinger av hans mentale tilstand. Deretter saksøkte han den norske stat for å få erstatning for urettmessig innleggelse i asyl.²⁷ Noe lignende skjedde ikke med de andre farlighetserklærte pasientene og det gav grunn til å grave litt i Oles liv.²⁸

Joar. *Reitgjerdet ødela mitt liv*. Oslo: Lanser forlag, 2009; Vestgården, Thomas og Sigmund Aas. *Skammens historie. Den norske stats mørke sider 1814–2014*. Oslo: Cappelen Damm, 2014; Evensen, Stein A, Christoph Gradmann og Øivind Larsen. «Nedleggelsen av Reitgjerdet – et aktorseminar». *Michael Quarterly*, vol. 7, 2010, s. 371–530; Blom-kommisjonen. *Rapport om forholdene ved Reitgjerdet sjukehus*. 1980.

- 24 Se for eksempel: Sandmo, Erling. «Et uvisst sted». I Steen, Thorvald (Red.). *Asylet. Gaustad sykehus 150 år*. Oslo: Aschehoug forlag, 2005; Falkum, Erik. *Hva er psykiatri? Om fagets grunnlagsspørsmål*. Oslo: Fagbokforlaget, 2023.
- 25 Slagstad, Rune. «De politiserende embetsmenn. En tradisjon i norsk forvaltning». *Nordisk Administrativt Tidsskrift*, nr. 3/2011, 88. årgang.
- 26 Øvre Smaalenene Dagblad, 14. februar 1933.
- 27 I 1986 fikk den tidligere Reitgjerdet-pasienten Trygve Spakmo utbetalt erstatning fra staten for å ha sittet urettmessig innesperret på Reitgjerdet i 32 år. Dette var første gang en Reitgjerdet-pasient fikk medhold i Høyesterett for erstatning, se Rt. 1987 s. 1495. Et eget erstatningsutvalg i 1982 førte til en rekke erstatninger for Reitgjerdet-pasienter, se: St.prp. nr. 131 (1981–82). Ole sin erstatningssak står ganske alene før dette, tiden var da antagelig ikke moden for den systemkritikken som Reitgjerdet-skandalen senere utløste.
- 28 I perioden 1895 til 1940 ble 68 farlighetserklærte pasienter innlagt ved de to asylene for kriminelle sinnssyke menn. Fra 1930 overtok sikring som reaksjon med samme formål. Se: Dahl, Hilde. «Farlige sinnssyke kriminelle innlagt i Kriminalasylet og Reitgjerdet asyl årene 1895–1940». *Historisk tidsskrift*, 96, nr. 1 (2017): 23–44; Dahl, Hilde. *Institusjonaliseringen av farlighet, sinnssykdom og samfunnsvern i Norge. En studie av farlige kriminelle sinnssyke pasienter i Kriminalasylet og Reitgjerdet asyl, 1895–1940*. Doktoravhandling NTNU 2018:272.

Historien om Ole tar oss gjennom en barndom og oppvekst på bygda, en opprivende familiekonflikt og auksjon, møter med helsevesen og rettsvesen, flere sakkyndigrapporter og en serie rettslige oppgjør. Hans historie spenner over en periode hvor Norge beveger seg fra tradisjonelt bondesamfunn til mangfoldig modernitet, gjennom utallige reformer og samfunnsendringer.

Det er en klar dikotomi i enhver slik historie. På den ene siden står individet: Den enkelte person som handler ut fra sine forutsetninger og rettigheter som medlem av et samfunn. På den andre siden står institusjonene: formelle innretninger som sykehus, domstoler, skoler og departementer, kombinert med mer uformelle sosiale normer og praksiser i et samfunn. De to, individet og institusjonene, utgjør på mange måter hovedaktører i en fortelling som denne. Denne pasienthistorien er en fortelling om individets kamp mot det offentliges institusjoner, men gir også et innblikk i hvordan en slik kamp utvikler seg.

Ole måtte innom asylene Reitgjerdet, Østmarka og Gaustad. Han var ifølge sin advokat i søksmålet «i en periode på 3 aar og 2 maander stadig indespærret på sindssykeasyler».²⁹ Før dette var han i fengsel noen uker for trusler, mens landssvikdommen senere gav ham erfaring fra Ilebu landssvikerleir. Ole var også innom flere institusjonaliserte ordninger, som sakkyndighet, praksisen med farlighetserklæringer, kontrollkommisjonen, forvaltningsapparatet og domstolen. Det er kilder fra disse institusjonene som kan fortelle ettertiden noe om Ole, særlig journalene fra hans innleggelser i asyl. En journal inneholder det skriftlige grunnlaget for diagnosen av pasienten: identifiseringen av det syke med bruk av medisin-språklige konstruksjoner.³⁰ I journalen fra Reitgjerdet er det også oppført noen opplysninger om hvordan Ole hadde det i barndommen, dette var opplysninger hvis funksjon var å forklare sykdommen som var legitimerende for innleggelsen, ikke formidle alle pasientens trekk og egenskaper.³¹ Psykiatere var på denne tiden svært interessert i de ulike sidene ved pasientenes arv og miljø, der begrepet «arv» var forstått bredere enn hva dagens biologiske forståelse legger opp til. Bruddstykker

29 Buskeruds Blad, 14. februar 1933. Avisutklipp funnet i Oles journalmappe fra Reitgjerdet.

30 Johannison, Karin. «Hur skapas en diagnos? Et historisk perspektiv». I Hallerstedt, Gunilla (Red.). *Diagnosens makt: Om kunnskap, penger och lidande*. Göteborg: Daidalos, 2006.

31 Etter innsamlingen av kildene er Reitgjerdet-arkivet overtatt av Norsk Helsearkiv, Tynset.

med informasjon om barndom og familieforhold ble derfor tatt inn i den nedskrevne sykehistorien.

Slike sykehistorier, som på fagspråket kalles en anamnese, ble på 1920-tallets asylers fremdeles håndskrevet inn i store innbundne bøker, der opplysningene om hver pasient begynte på en ny side, nummerert og med en standardisert oversikt over personalia øverst på siden. Mot slutten av 1930-tallet går tendensen mot at anamnesene benytter stadig mer standardiserte beskrivelser av symptomer og diagnostiske vurderinger, med kortfattede opplysninger om sykdom. Denne utviklingen skyter fart når de teoribaserte diagnosemanualene for alvor blir tatt i bruk på 1950-tallet. På 1920-tallet var imidlertid journalspråket fremdeles dagligdags og fortellende, noe som førte til lange og fyldige anamneser i journalene, ofte med innblikk i alt fra trivialiteter til større livshendelser.³² Tradisjonelt besto en slik nedtegnet sykehistorie av opplysninger om sykdommer og dødsårsaker i familien, den aktuelle sykdommen og pasientens tilstand og fungering. I psykiatrien fikk anamnesen også inneholde opplysninger om pasientens forhold til sitt sosiale miljø og livserfaringer. Bredden av opplysninger i anamnesen sørger for at pasientjournaler fra førkrigstiden er en rik kilde til informasjon.

Anamnesen for pasient nummer 125 ved Reitgjerdet starter med å fortelle at det ikke var kjent sinnssykdom i familien Haugsten, at Ole hadde vært frisk som barn og at han hadde utviklet seg normalt. De færreste av sykehistoriene for de sinnssyke pasientene ved Reitgjerdet i denne perioden begynner slik. Som regel står det at de kom fra dårlige hjem, med fattigdom, alkoholbruk eller vold, og at de hadde utvist avvikende adferd og oppførsel tidlig i livet. Dette var særlig tilfelle for de farlighetserklærte pasientene, som i større grad enn de andre pasientene hadde lange historier med uakseptabel og vanskelig adferd.³³ Det er viktig å huske at opplysningene om pasientene er fortolket retrospektivt i journalen. Fordi disse personene var erklært sinnssyke, kanskje

32 Se: Aaslestad, Petter. *Pasienten som tekst. Fortellerrollen i psykiatriske journaler: Gaustad 1890–1990*. Oslo: Universitetsforlaget, 1997. [nb.no]

33 Se: Dahl, Hilde. «Insane Criminals and Criminally Insane, Criminal Asylums in Norway 1895–1940». *Journal of History of Psychiatry* 28, nr. 2 (2017): 209–224; Dahl, Hilde. «Farlige sinnssyke kriminelle innlagt i Kriminalasylet og Reitgjerdet asyl årene 1895–1940». *Historisk tidsskrift*, 96, nr. 1 (2017): 23–43.

også farlige, ble det lett etter forhold som kunne forklare hva som gikk galt. Alt negativt forstørres i en slik linse og trolig er det mye positivt som utelates.

Det er ikke så mange andre kilder som kan kaste lys over den første delen av Ole Pedersen Haugstens liv, slik er det gjerne med folk som ikke har viktige samfunnsroller, men er små av betydning i sin samtid. Det er i hovedsak gjennom innleggelsene i asyl og de rettsprosessene han senere ble del av, at opplysninger om Oles barndom og oppvekst er dokumentert. Disse kildene må forstås som skriftlige fremstillinger som ikke kan «yte pasienten, hans verden og verdisyn rett», som Aaslestad så fint har formulert det.³⁴ Det må understrekes på vei inn i denne fortellingen om Ole at hans person og liv konstrueres med bruk av kilder skapt for helt andre formål. Journalens form og innhold lot ikke egentlig pasientene komme i tale, den er ikke en fortelling i seg selv, men bruddstykker av informasjon av nytte for psykiateren og andre involverte. Supplert av kilder som forteller om slikt jurister vil kalle faktum, «faktiske forhold av betydning for saken», slik som datoer og årstall, får livsberetningen om Ole likevel en klar tidslinje. Historien kan pusles sammen til et grovpikslet bilde, men både forskere og lesere må huske at det er et problematisk forhold mellom virkeligheten og den skriftlige fremstillingen av den samme virkeligheten.³⁵

Bruddstykkene av opplysninger forteller om Oles oppvekst som odelsgutt på en familiegård. Bonden var en sentral figur i den norske nasjonsbyggingen etter 1814, men fikk endret status og posisjon i klassesamfunnet som oppsto under industrialiseringen og demokratiseringen i årene etter 1870.³⁶ Denne posisjonen og statusen forstås som viktig for Ole, også senere i hans liv. I de ulike kildene ser Ole ut til å fremheve seg selv som odelshaver, gårdeier og naturmann. Det ble hans personlige og kollektive identitet, sentralt for hvordan han skapte mening og sammenheng i eget liv.

34 Aaslestad, Petter. *Pasienten som tekst. Fortellerrollen i psykiatriske journaler: Gaustad 1890–1990*. Oslo: Universitetsforlaget, 1997, s. 15. [nb.no]

35 Aaslestad, Petter. *Pasienten som tekst. Fortellerrollen i psykiatriske journaler: Gaustad 1890–1990*. Oslo: Universitetsforlaget, 1997, s. 33. [nb.no]

36 Seip, Anne Lise. *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740–1920*. Oslo: Fakkell forlag, 1984, kap. 4 og 7.

1885–1921: En odelsgutt i Norge

Ole ble født 10. desember 1885 i jordbrukskommunen Rakkestad, midt inne i Smaalenene amt, et område som i 1919 ble til Østfold fylke. Han var Anne Marie Arnesen Gjerberg og Peder Olesen Haugstens førstefødte sønn og dessuten odelsgutt. De to hadde giftet seg rundt midtsommer tre år tidligere, bare et drøyt år etter at Peders mor Marte Karine gikk bort. Siden bryllupet hadde de vært bosatt på gården Søndre Haugsten sammen med Peders far, som også het Ole. Akkurat den torsdagen i adventstiden, da Ole ble født, var det oppholdsvær og tre minusgrader i Østfold.³⁷ Søndre Haugsten gård var omgitt av jorder og skog. Kanskje lå det snø på bakken og i tretoppene denne dagen. Det var ennå ikke vanlig med fødestuer eller fødsler på sykehus, så vi kan anta at Ole ble født hjemme på gården. Kanskje var det en jordmor til stede. Jenter hadde siden 1818 hatt mulighet til å ta en ettårs utdanning for å bli jordmødre, men det var et underbetalt yrke i en tid med få medisinske hjelpemidler.³⁸ En fødsel var i 1885 derfor stadig forbundet med stor risiko. Ettersom Oles farfar, Peders far og gårdens overhode, fortsatt levde, er det naturlig å tenke at også han var til stede hjemme på gården da Ole ble født. En begivenhet var det nok, slik det gjerne er når barn kommer til verden. Ekstra spesielt må det også ha vært når den eldste sønnen på gården fikk sin førstefødte. Den nyfødte sønnen fikk navn etter sin farfar og arverekken var nå klar.

Foreldrene til Ole, Marie og Peder, var henholdsvis 25 år og 35 år da Ole ble født. De hadde bosatt seg på en gård som hadde vært i Haugsten-familiens eie gjennom flere generasjoner, Søndre Haugsten i Rakkestad.³⁹ Fremdeles var Peders far, Ole Michaelsen Haugsten, i live og ansvarlig for gårdsdriften. Jordbruket i Rakkestad var den gang som nå allsidig, men i hovedsak basert på korn. Kommunen har i dag landets største produksjon av mathvete. Hva som ble produsert på Søndre Haugsten da Ole og familien hans bodde der, er ukjent, men gården skal ha vært nokså stor. Kanskje hadde de allsidig produksjon på gården, med både dyr, korn og skogdrift, slik det var under nye eiere noen

37 Yr.no, historisk værdata for 1885. [lesedato 11.04.18]

38 Farstad, Aud. *På liv og død – Distriktsjordmødrenes historie*. Oslo: Samlaget, 2016.

39 Som i mange familier endres familienavnet gjennom 1800-tallet, og hvor langt tilbake eierskapet til gården Haugsten faktisk går er ikke fulgt i forundersøkelsene til denne boken.

tiår senere.⁴⁰ Da var familien i så fall delvis sjølberga, men samtidig knyttet til pengeøkonomien som hadde økende betydning. Som bønder hadde de status i nærmiljøet og var medlemmer av et samfunn der det gjerne var slik at alle kjente alle. Her fantes nok både kloke nabokjerringer og trangsynte bygdedyr.

Ole fikk etter hvert følge av to søstre. Ingrid ble født i august 1887 og Martha i april 1891. I folketellingen for 1900 er Oles farfar oppført som «gaardbruker» og Oles far Peder som «arbeider». Ole den eldre var da blitt 83 år, og den høye alderen tatt i betraktning er det naturlig å tenke at det var Peder som sto for den faktiske gårdsdriften på denne tiden og at Ole den eldre bodde der på kår. Ole den yngre hadde i 1900 blitt tenåring og hjalp til med arbeidet, i alle fall står han oppført som «jordbruksarbeider». Da Oles farfar døde i 1905 var han blitt 88 år gammel. Ole var 20 år og under utdanning på en landbruksskole. Folketellingen fra 1910 viser at det da var kommet to tjenestefolk til gården, Marie Larsen og Johan Karlsen. Siden de to tjenestefolkene ikke står oppført i folketellingen fra 1900, er det grunn til å tro at det er Peder som hadde leid dem inn, kanskje rundt den tiden Ole den eldre døde. Hvorfor det hadde oppstått et behov for innleid gårdshjelp er det ingen kilder som forklarer, men Søndre Haugsten huset nå Peder og Marie, deres tre barn, samt de to tjenestefolkene.

Dette var Ole Haugstens hverdag gjennom barne- og ungdomsårene, men også hans arv. På Søndre Haugsten skulle han føre slekt og eiendom videre til neste generasjon, slik faren og farfaren hadde gjort før ham, og oldeforeldrene før det igjen. Slik var bondesamfunnets kulturelle økologi, det fungerte som en interaksjon mellom det fortidige og det fremtidige. Ole «vokste som eneste sønn op under meget gode økonomiske kår», konstaterte en avis som dekket erstatningssaken hans mange år senere.⁴¹ De materielle rammene for Oles barndom var tilsynelatende både gode og stabile på det som var et stort og godt drevet gårdsbruk. Hvordan Ole og familien taklet livet sammen innenfor disse materielle rammene er et annet spørsmål.

Om Ole som gutt er det bare oppført noen få merknader i pasientjournalen fra Reitgjerdet. Opplysningene om Ole i anamnesen fra Reitgjerdet ble

40 Om Haugsten Gård, se: *Norske Gardsbruk, Østfold fylke* [Ny utg.] Forlaget Norske gardsbruk, 1984–1987; Rygh, O. *Norske Gaardsnavne: Gaardsnavne i Smaalenene Amt*. Kristiania: Bjørn Ringstrøms antikvariat, 1899.

41 Buskeruds Blad, 14. februar 1933. Avisutklipp funnet i Oles journalmappe fra Reitgjerdet.

ført i pennen av psykiater og direktør, Karl Anton Andresen (1869–1938). Selv om psykiateren er *forfatteren* av teksten, er han ikke *fortelleren* av innholdet.⁴² Det står i anamnesen at: «På skolen flink og oppvakt, men på hans oppførsel kunde det nok være noe at utsette» og senere at: «i hjemmet under oppveksten var han egenrådig og mulig noe strid av sinn».⁴³ Dette ligner ikke beretninger om avvikende adferd. Mest av alt fremstår det som forsøk på å forklare den sinnssykdommen og farligheten som de sakkyndige mente Ole var i besittelse av. Opplysningene om oppveksten hans er nok gitt av Oles nærmeste familie, og deretter trolig videreformidlet til psykiater Andresen av lensmannen i Rakkestad, Hans Solerød (1884–1952). Det var lensmannen som rent praktisk sørget for innleggelsen og som dermed var ansvarlig for å få overlevert Ole selv, men også den nødvendige dokumentasjonen på at Ole var sinnssyk og farlig. Journalopplysningene speiler derfor kanskje også lensmannens syn på Ole, like mye som de speiler den opprinnelige kilden sitt syn. Som fortellingen skal vise, er det problematiske sider ved dette, for lensmannen var ingen nøytral aktør i den konflikten som hadde ført til innleggelsen av Ole.

Forholdet mellom far og sønn

Forholdet mellom far og sønn er i anamnesen gjort til et sentralt tema. Denne mellommenneskelige relasjonen er opphav til utallige litterære arbeider og psykologiske teorier som del av en tidløs, universell diskusjon. Opplysningene i anamnesen formidler påstander om at Ole utviste «egenrådig» oppførsel i skolen, og etter dette er det i parentes tatt med at: «(Under oppveksten hadde han for stor frihet og for mange penger å rutte, var meget med sin far på forretningsreiser og på jagtturer og fikk tidlig smaken på sterk drikke)».⁴⁴ Det er ingen forklaring på hvorfor akkurat denne setningen i anamnesen er satt i parentes. Kanskje er psykiater Andresen i tvil om dette egentlig kan

42 Aaslestad, Petter. *Pasienten som tekst. Fortellerrollen i psykiatriske journaler: Gaustad 1890–1990*. Oslo: Universitetsforlaget, 1997, s. 40–41. [nb.no]

43 Pasientjournal for Ole Haugsten, Reitgjerdet. Norsk Helsearkiv Tynset.

44 Pasientjournal for Ole Haugsten, Reitgjerdet. Norsk Helsearkiv Tynset.

forklare adferden til Ole. Kanskje er han usikker på om påstanden er troverdig. Kanskje markerer Andresen at dette var en mer evaluerende påstand enn de andre opplysningene de hadde mottatt om Ole.

Påstanden inneholder implisitte anklager mot Oles far, Peder, og indikerer at forholdet mellom far og sønn hadde en uheldig dynamikk. Den hevder at faren hadde skjemt bort sin sønn under barndommen ved å gi ham for store friheter og at dette var uansvarlig av faren; at dette hadde gjort Ole til en dårligere person. Den samme påstanden dukker også opp i senere journalinnføringer og andre kilder, men samtidig dukker det også opp beskrivelser med motsatt valør. I et brev datert 1924 til direktør Andresen fra sakfører Johan Herman Thoresen (1878–1925)⁴⁵ er faren beskrevet svært positivt.⁴⁶ Thoresen skriver at: «jeg kjente meget godt hans far, som var en bramfri, stillfarende og elskverdig mann, der hadde meget ondt å døie av den gutten».⁴⁷ I denne uttalelsen er det Ole som fremstilles som den som var vanskelig å ha med å gjøre og faren som en som bare har villet godt og gjort godt. Måten ulike mennesker vektla enten den ene eller den andre tolkningen, kan tyde på at de var ulikt knyttet til Ole eller hans far. Skylden blir slik tillagt den de står lengst fra. Det var *Ole* som oppførte seg dårlig mens faren var tålmodig. Eller det var *faren* som skjente bort Ole og slik gjorde ham vanskelig. Uansett hvilket perspektiv som anlegges, er det flere kilder som peker mot at forholdet mellom far Peder og sønn Ole hadde spesiell betydning.

Til tross for bemerkningene om slett oppførsel blir Ole beskrevet som «flink og oppvakt i skolen» og han ble konfirmert som femtenåring. Det var det bare et mindretall av pasientene på Reitgjerdet som hadde greid. Konfirmasjonen var et ritual som markerte overgangen fra ung til voksen. Danmark-Norge innførte konfirmasjonen som «en alminnelig Regel og skyldig Plikt» for alle i 1736, og den var påtvunget helt frem til 1912. Konfirmasjonen kan dermed betraktes som en form for avgangseksamen der noen ikke mestret kravene. Uten bestått konfirmasjon kunne du ikke gifte deg, det var vanskeligere å få arbeid og lettere å falle utenfor samfunnet, men Ole besto og kunne

45 Sakfører var frem til 1965 en tittel brukt om personer med juridisk utdanning og yrke, i dag brukes tittelen *advokat*. Se: Store Norske Leksikon, «rettshistorie».

46 Skrivelse fra advokat Johan Herman Thoresen til Reitgjerdet asyl, 16. januar 1924.

47 «Ondt å døie»: døye (fra l.ty. dogen: «utholde»), lide, gjennomgå, tåle, som i: måtte fordøye mye vondt. Se: de Caprona, Yann. *Norsk etymologisk ordbok*. Oslo: Kagge forlag, 2013.

etter konfirmasjonen gå på såkalt «fortsettelsesskole» før han som attenåring kom inn på landbruksskolen på Kalnes.⁴⁸ Dette må ha vært et stort øyeblikk for Ole selv, men sannsynligvis også for foreldrene hans. Å kunne koste på odelsgutten en slik utdanning signaliserer en familie som gjorde det nokså godt økonomisk. Selv om lov om offentlige skoler fra 1869 hadde gjort utdanning mer tilgjengelig i Norge, var det ingen selvfølge med skolegang utover folkeskolen.⁴⁹ Med en landbruksskole ville Ole være enda bedre skikket til å overta odelsgården, kanskje ville han også kunne utvikle og modernisere driften i tråd med tidens økende krav om effektivisering. Skolen betød også et skritt inn en mer selvstendig tilværelse, uten den tette oppfølgingen av faren.

Som 18-åring så den unge Ole ut til å stå på terskelen til et vellykket liv. Han begynte på landbruksskolen Kalnes på nyåret 1904, bare noen kilometer sørøst for hjemgården. Tiden på skolen gikk likevel ikke etter planen og Ole måtte etter et par års tid forlate landbruksskolen uten å ha fullført sin utdanning. I journalen står det at Ole «blev bortvist før kurset var til ende, fordi han var kommet i forhold til en tjenestepike, med henne fikk han et barn».⁵⁰ Med kurset menes antagelig de tre årene landbruksskolen varte og mest sannsynlig er det helt på slutten av disse tre årene at han blir utvist, altså på seinåret i 1906. Ole hadde innledet et forhold til en jente ved navn Olga som var i arbeid som «tjenestepike» på skolen. I noen av dokumentene står hun oppført som «kokkepik». Det var ikke i og for seg uvanlig eller problematisk at to unge mennesker fant sammen i forelskelse eller vennskap. Det problematiske var at dette forholdet fort fikk konkrete følger ved at Olga ble gravid. Barnet ble født på vårparten i 1907, men noe særlig mer står det ikke i anamnesen.

Forholdet og det «uekte» barnet fører altså til at Ole utvises. Han får ikke ta eksamen. Dette må ha vært en skuffelse for Ole og resten av familien, antagelig var det også skamfullt. I tillegg til sønnens avbrutte utdanning måtte kanskje familien tåle bygdesnakk om barnet som ble født utenfor ekteskap, eller kanskje var temaet så ømtålig at familien holdt det skjult fra nærmiljøet. Det skulle gå lang tid før slikt var tålelig akseptert i det norske samfunnet.

48 Kalnes landbruksskole ble startet 14. oktober 1870 og er en av landets eldste på sitt område. Frem til 1990 var skolen en ren jordbruksskole/landbruksskole, men ble deretter del av det videregående skolesystemet sammen med alle landets fagskoler.

49 Lov om Offentlige skoler for den høiere Almenndannelse av 17. juni 1869. Se: Lovdata.

50 Pasientjournal for Ole Haugsten, Reitgjerdet. Norsk Helsearkiv Tynset.

At ingen av de som kjente Ole på hans eldre dager hadde hørt om barnet og utvisningen fra skolen, bekrefter tabuet som omgav slike forhold i samtiden.⁵¹ Det ser likevel ikke ut til at Ole noensinne avviste farskapet, verken formelt i møte med det offentliges saksbehandling eller uformelt i de mange samtalene han hadde med psykiatere og advokater. Andre kilder forteller oss at det ble innkrevd farsbidrag.⁵² Ole må derfor ha blitt formelt oppført som far til barnet.

Juridisk var saker med «uekte barn» blitt enklere. Ifølge loven om bidragsplikt av 6. juli 1892 var farskapssaker rent prosessuelt en politisak, men ble regnet som en form for rettsoppgjør.⁵³ En farskapssak formaliserte den økonomiske siden av et farskap, da i form av bidragsplikt, men skapte ingen familierettslige forpliktelser for faren. Først i 1915 kom de *Castbergske barnelover* som gav barn født utenfor ekteskap likestilte rettigheter med «ektefødt» barn.⁵⁴ Den styrkede rettslige posisjonen som barn fikk etter 1915, omfattet altså ikke Oles barn fra fødselen av. Johan Castberg var jurist og radikal venstremann, svoger til en kjent kampfelle i reformarbeidet, Katti Anker Møller. Hun argumenterte allerede i 1903 mot det urettferdige i at «samfundets misbilligelse av forældrenes illegitime forhold rammer barnet».⁵⁵ Bedre lovgiving skulle altså komme, men loven fra 1892 gav likevel Olga en forbedret mulighet for mødre til å kreve at barnefedre skulle betale bidrag etter økonomisk evne.⁵⁶

Verken «kokkepiken» Olga eller barnet nevnes igjen i pasientjournalens beretning om Ole. De giftet seg aldri og det ser ikke ut til at de hadde personlig kontakt etter landbruksskolen. Det må antas at ingen av de to ble en del av livet til Ole og familien hans. Saken med det uekte barnet og det avbrutte utdanningsløpet satte et ubehagelig punktum for Oles unge år og må ha preget ham og familien i lang tid. Våren 1907 var Ole blitt 21 år og det som få år tidligere

51 Etter gjengivelser fra vitner bosatt i Rakkestad, videreformidlet av Historielaget Østfold.

52 Nevnes i anamnesen, stevningene mot lensmannen og landsvikarkivet.

53 § 24 i Lov om underholdningsbidrag. Arkivverket.no, Farskapssaker – rettshistorisk gjennomgang, 2017. [lesedato: 21.03.24]

54 Sunde, Jørn Øyregarden. «Barnets naturlige ret overfor forældrene – barnebidrags-ordninga i norsk rett frå 1763 til dei Castbergske barnelovene i 1915». I Andersland, Geir Kjell (Red.). *De Castbergske barnelover 1915–2015*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2015.

55 Andersland, Geir Kjell. «Kampen om barnelovene». I Andersland, Geir Kjell (Red.). *De Castbergske barnelover 1915–2015*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2015.

56 Seip, Anne Lise. *Sosialhjelpstaten blir til, Norsk sosialpolitikk 1740–1920*. Oslo: Gyldendal Norsk forlag, 1984, s. 193.

tegnet å bli et vellykket liv som gårdeier og bonde på Søndre Haugsten, var snudd til en ugrei start på voksentilværelsen. Han måtte utvise ansvarlighet og vinne tilbake tilliten fra sine foreldre.

Forholdet mellom mor og sønn

Det viser i journalen til at forholdet mellom mor og sønn ble komplisert rundt den tiden Ole ble utvist fra landbruksskolen og kom hjem igjen til gården, men hvem disse opplysningene kom fra er ikke dokumentert. Kanskje er det mor selv som har skissert disse relasjonelle vanskelighetene, eller andre i familien. Om vi går ut fra at opplysningene er noenlunde sanne, var kanskje dynamikken mellom dem slik; mor forventer, sønnen skuffer. Kanskje var dette tilfelle også før Kalnes, men det ser ut til å få forsterket betydning etter at Ole flytter hjem igjen. Han blir i årene som fulgte betraktet som lat og egenrådig:

Han viste liten interesse for gården – reiste meget omkring i bil, vilde gjerne ligge lenge om morgenen og tok sig ofte fri opptil en uke ad gangen, også i den tid – etter farens død i 1919 – da han skulde hjelpe moren å styre gården. Når han kom hjem i beruset tilstand var han gjerne brutal og grov i munnen og moren og søstrene følte sig da ikke riktig trygge for ham.⁵⁷

Denne mangelfulle innsatsen på gården ble utgangspunktet for en langvarig konflikt. Hvordan forholdet til far utviklet seg i denne tiden er det ingen nedtegninger av i journalen. Faren dør i 1919, nær tretten år etter utvisningen fra Kalnes. Det kan virke som om Ole i løpet av disse årene ikke hadde gjort stort for å gjenreise tilliten fra mor etter utvisningen, i alle fall hadde han ikke gjort nok. Farens død blir spesielt avgjørende for Ole, selv om dødsfallet naturlig nok preget hele familien. Mye tyder på at Ole hadde store vanskeligheter med

57 Pasientjournal for Ole Haugsten, Reitgjerdet. Norsk Helsearkiv Tynset.

å takle tapet av faren. Han ble rotløs og vanskelig å ha med å gjøre for kvinnene i familien. Ole var ikke den som rettet ryggen og tok over rollen som familieoverhode når livet gjorde ham til den eldste mannen på gården. Kanskje var det en slik figur moren Marie ønsket seg, trengte og hadde forventninger om. Ole ble i stedet upålitelig og en kilde til utrygghet.

Tiden etter farens død markerer en overgang til en ny fase i Oles liv. På seinåret 1920 fylte Ole 35 år. Han var fortsatt bosatt med sin mor og sine søstre på gården han hadde odel til. Han var ugift, med avbrutt utdanning og et utenomekteskapelig barn han ikke hadde kontakt med. Den skoleflinke odelsgutten var ikke blitt til stort og voksenlivet hadde ikke ført med seg mye å skryte av. Journalen fra Reitgjerdet beskriver ham som en skuffelse for familien, lat og drikkfeldig. Nå ville moren selge gården hvor hun hadde giftet seg, levd sammen med ektemannen gjennom nesten fire tiår og oppdratt sine tre barn. Hun ville ikke overdra gården på odel, ingen kilder tyder på at dette ble forsøkt. Dette grepet som Marie bestemmer seg for i 1920 skal gå særlig hardt ut over Ole og hans fremtid. Hvorfor tar hun beslutninger som fratrer sønnen arvegården? Dette spørsmålet har både mange og ingen svar.

Situasjonen forverres og det hele når et klimaks i 1921. Ved inngangen til dette året er stemningen dårlig i Haugsten-familien, særlig mellom mor og sønn når moren forlanger et offentlig skifte av gården. I lokalavisen *Sarpen avis* blir «Haugstensaken» omtalt med en større artikkel fra den 19. november 1925, og her skriver de at:

[...] det er ikke spesielt oplyst, hvad der foranlediget enken til at forlange skifte, men efter hvad der foreligger, maa det vel antas, at hun var skuffet over sønnens forhold, fordi han ikke ydet hende den hjælp ved bestyrelsen av boet, som hun hadde ventet, og fordi hans forhold ellers ikke var tillidsvækkende.⁵⁸

Avisen gir en sparsom, men fortolkende analyse av relasjonen mellom mor og sønn, der Marie Haugsten fremstilles som skuffet over sønnen og uten tillit til ham. I journalen fra Reitgjerdet hevdes det at moren og søstrene ikke «følte seg trygge» på ham. Det må ha gjort dagene vanskelig også for Ole, dersom

58 *Sarpen avis*, 19. november 1925.

hjemmesituasjonen var slik. Kanskje gjorde det at han i enda større grad enn før lå lenge om morgenen, dro ut på turer med bilen og tok seg fri fra arbeidet. Søkte Ole seg egentlig fri fra det anstrengte samværet med moren og søstrene? Var det en måte å skygge unna klander og nedvurderinger hjemme?

1921–1923: Familiekonflikt og auksjon

Peder Haugsten døde i januar 1919, 69 år gammel, og etterlot seg kone og tre voksne barn. Enken Marie var bare 59 år, Ole hadde fylt 33 en drøy måned tidligere, Ingrid var 31 og Martha var 27 år. Ole og søstrene hans var alle ugifte og fremdeles bosatt på Søndre Haugsten gård. Det er ingen opplysninger som forteller hva Peder døde av, men i årene 1918–1919 krevde spanskesyken et sted mellom 13 000 og 15 000 liv i Norge.⁵⁹ Kanskje var Peder en av ofrene for denne influensapandemien.

Marie valgte først å bli sittende i uskiftet bo og forventet at sønnen skulle hjelpe til med gårdsdriften. Noe endrer seg over de neste to årene, det oppstår konflikter mellom dem. Marie syns kanskje at gården skjøttes for dårlig av Ole, at hun ikke får den hjelpen hun har behov for, eller så lar hun seg påvirke av andre argumenter. I et avisoppslag noen år senere ble det påstått at moren begjærte offentlig skifte av boet «Efter påtrykk fra sine to døtre og svigersønnene [...]».⁶⁰ Det kan bare delvis være riktig. Av rettsdokumenter fra det senere søksmålet kommer det frem at Martha ble forlovet og gift kort tid før moren begjærte offentlig skifte og at Ole klandret denne søsterens ektemann for morens beslutning, faktisk så mye at svogeren «siden i aarevis har været gjenstand for Oles bitterhed og had».⁶¹ Den eldre søsteren, Ingrid, giftet seg derimot ikke før i 1925.

Det var vanskelige tider å eie en stor gård i. Da Peder døde tidlig i 1919 så kanskje situasjonen litt lysere ut i Maries øyne. Kort tid før hadde Versailles-

59 Mamelund, Svann Erik. *Spanskesyken i Norge 1918–1920. Diffusjon og demografiske konsekvenser*. Hovedfagsoppgave, Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, UiO 1998.

60 Buskeruds Blad, 14. februar 1933. Avisutklipp funnet i Oles journalmappe fra Reitgjerdet.

61 Fra stevningen til Oslo byrett, datert 28. november 1928.

traktaten satt et punktum for første verdenskrig. Selv om Norge var nøytralt, hadde nordmennene merket effekten av et Europa i krig. Landet var avhengig av forsyninger fra utlandet og allerede fra året 1914 steg prisene på en rekke varer. Utover 1916 begynte varemangelen virkelig å gjøre seg gjeldende og folk ble oppfordret til å selv sørge for emballasje når de handlet i butikken. En lokalavis skrev i 1916: «Observer! Vi er anmodet om at henstille til folk at medbringe kurv eller indpakkingspapir i forretningene, da det for tiden er meget vanskelig for mange forretninger at skaffe saavel papir som hyssing».⁶²

Da første verdenskrig var over utløste dette et voldsomt økonomisk oppsving. Mellomkrigstiden startet med forventninger om internasjonal stabilitet og orden. Folk fikk tilgang på varer igjen, investeringsviljen blomstret, industrien økte sin aktivitet, bankene lånte villig ut penger, trelastprisene steg og skipsfarten gikk for full maskin. Oppsvinget i økonomien ble imidlertid kortvarig. Da den inflasjonistiske utviklingen, som lignet oppsving, tok slutt i løpet av 1920 oppsto en internasjonal krise som rammet hele produksjonslivet.⁶³ Eksporten sank brått, trelastnæringen stoppet opp, prisene falt og inntektene falt med dem. I årene etter første verdenskrig steg arbeidsledigheten til nesten 24 prosent og harde arbeidskamper ble en konsekvens.⁶⁴ En annen var bankkrisen. Privatfolk og næringer greide ikke å betjene sine banklån og bankene hadde operert uten god nok sikkerhet. Mellom 1920 og 1935 ble halvparten av norske banker likvidert. 1920-tallet er derfor blitt kalt «det tapte tiår» i norsk historie, et tiår som på mange måter var tøffere enn de harde 1930-åra.⁶⁵ Jordbruket var en næring som fikk merke denne krisen særlig hardt i Norge og mange gårder gikk på tvangsauksjon. Bankkrisen på 1920-tallet har blitt forklart med Norges Banks «paripolitikk», det vil si bestrebelsene på å føre den norske kronen tilbake til førkrigstidens vekslingskurs i forhold til gullverdien, mens nyere forskning har konkludert med at den internasjonale etterkrigskrisen var hovedårsaken til den norske bankkrisen.⁶⁶

62 Asker og Bærum Budstikke, 25. juli 1916.

63 Sejersted, Francis. *Ideal, teori og virkelighet: Nicolai Rygg og pengepolitikken i 1920-årene*. Oslo: Cappelen forlag, 1973.

64 Maurseth, Per. «Arbeidskonflikter i Norge». *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, nr.1 (1977).

65 Bergh, Trond og Tore Hanisch, Even Lange, Helge Pharo. *Norge fra u-land til i-land. Vekst og utviklingslinjer 1830–1980*. Oslo: Gyldendal, 1983.

66 Knutsen, Sverre. «Profitten setter tonen, og investeringene danser deretter. En nyvurde-

Det var altså i starten på denne krisen at Marie bestemte seg for å selge gården, men også andre eiendeler. En annonse i lokalavisen den 10. januar 1921 forteller at en Ford Automobil tilhørende Søndre Haugsten var til salg på tvangsauksjon.⁶⁷ Det er et tydelig tegn på en forverret økonomi hos familien Haugsten, men også i samfunnet generelt. I jordbrukskommunen Rakkestad må krisen ha vært synlig og merkbar hos mange og kanskje var det ikke så dumt å tenke på å selge gården på det tidspunktet, enten det var Marie selv eller andre som sto for tenkingen. Marie ønsket å skille ut en mindre del av eiendommen til seg selv og avslutte pliktene som fulgte med den store gården gjennom å åpne offentlig skiftesak og legge Søndre Haugsten ut på auksjon. I journalen fra Reitgjerdet står det at:

To aar efter farens død blev det paa skiftesamling i mars 1921 bestemt at gaarden skulde selges. Det var i forveien avholdt takst over gaarden, men Ole vilde ikke overta den, da han syntes taksten var for høi (kr. 165,000.00) og gik med paa at den skulde selges.⁶⁸ Paa skiftesamlingen blev det ogsaa bestemt at agronom skulde ansettes som bestyrer paa gaarden. Dette viser, at de andre arvinger ikke har vært fornøid med styret [av gården], og Ole har antagelig faat høre en del ubehageligheter.⁶⁹

I den individorienterte anamnesen pekes det mot Oles latskap, alkoholbruk og familiekonflikten som sentrale for Maries valg, men som vist over kan også økonomiske og samfunnsmessige grunner ha vært utløsende for hennes valg om å selge gården. Uansett, Ole måtte se at bilen han hadde kjørt rundt i og odelsgården hans ble lagt ut på auksjon. Det var et materielt og sosialt tap. Om moren ble overtalt av døtrene og den ene svigersønnen, eller om hun på selvstendig vis bestemte seg for salg, er det vanskelig å vite noe sikkert

ring av bankkrisen i 1920-årene». *Historisk Tidsskrift*, 98, nr. 3 (2019): 230–248.

67 Rakkestad Avis, 10. januar 1921.

68 Åsetesretten har som intensjon at etterkommende generasjoner skal kunne overta et gårdsbruk til en pris som gjør det mulig å drive gården. Mens en odelstakst på en eiendom skal gjenspeile omsetningsverdien på eiendommen ved markedssalg, skal åsetestaksten ta hensyn til at eiendommen kun skal drives som gårdsbruk.

69 Pasientjournal for Ole Haugsten, Reitgjerdet. Norsk Helsearkiv Tynset.

om. Det oppsiktsvekkende er hvordan valget hennes om et offentlig skifte la tydelige hindringer i veien for Oles odel. I et privat skifte kunne de tatt mer hensyn til den fortrinnsretten og de økonomiske begrensningene Ole hadde. Hele familieforholdet ble nå satt på prøve etter å ha vært anstrengt i mange år.

Proessen med salget av Søndre Haugsten gård ble satt i gang. Den første skiftesamlingen ble avholdt 14. mars 1921. Da var samtlige av boets medlemmer til stede og alle samtykket til at gården skulle selges. Salgets vilkår og betingelser ble bestemt, og det ble lagt opp til en auksjon. Moren Marie, Ole selv og de to søstrene signerte alle på avtalen. Ole gav altså et skriftlig samtykke på betingelsene for salget til tross for at han selv ønsket å kjøpe gården. Ole hevdet senere at det var «hans ønske at der med salget av farsgaarden maatte bli somlet slik, at de faldne eiendomspriser maatte sette ham i stand til selv å overta eiendommen».⁷⁰ Han hadde altså håp om at prisene ville fortsette å falle, at det ikke ville gjennomføres noe salg og at han på den måten selv skulle få råd til å kjøpe gården.⁷¹ Hans skriftlige samtykke til prosessen var halvhjertet og uten tanke for de følgene det kunne få.

Beskrivelsene i pasientjournalen røper at det ikke var særlig god stemning under den første skiftesamlingen. Det fortelles at «Ole har antagelig faat høre en del ubehageligheter» under dette første møtet.⁷² Trolig handlet det om de forholdene som gjorde at Ole ble beskrevet som lat, unnasluntrende og brutal i fylla i denne perioden, men også om Oles forhold til moren, til hans nye svoger og kanskje til de andre i familien. Selv om han samtykket til avtalen, var han nok ikke helt komfortabel med det som foregikk, for «han flyttet ialfald straks hjemmefra og bodde hos etpar kamerater» ifølge journalen.⁷³ Ole ville ikke lenger bo sammen med familien, han flyttet ut samme dag som skiftesamlingen ble holdt. Kanskje skyldes det «ubehagelighetene» han fikk høre under samlingen, men det kan også skyldes at han var opprørt av den høye taksten og konsekvensen av dette, det faktum at han ikke selv hadde råd til å overta odelsgården, og at de andre i familien ikke støttet hans protester.

70 Stevning til Oslo byrett, datert 28. november 1928.

71 Ingen andre kilder kan forklare hvilke grep Ole selv gjorde for å få lån i banken eller hvilken begrunnelse banken hadde for å sette lånegrensen hans lavere enn taksten.

72 Pasientjournal for Ole Haugsten, Reitgjerdet. Norsk Helsearkiv Tynset.

73 Pasientjournal for Ole Haugsten, Reitgjerdet. Norsk Helsearkiv Tynset.

Taksten hadde blitt bestilt av moren høsten 1920 og ble avgitt av ansatte ved sorenskriveriet i Tune. Taksten på 165 000 kr var for høy, mente Ole.⁷⁴ Han gav uttrykk for dette ved skiftesamlingen og til flere kjente i dagene etterpå. Han greide ikke å skaffe tilstrekkelig med penger til å kjøpe gården. Taksten, uenighetene omkring skiftet og den ubehagelige omtalen Ole får, danner nå grunnlag for en langvarig familiekonflikt. Ole kan ikke overta eiendommen til tross for at han har odelsrett, og når moren ikke har gått med på privat skifte må de følge de reglene det offentlige setter. Han vil vente på at skiftet mislykkes og mener tiden vil bidra til at det blir mulig for ham å selv overta gården. Det er en slags forventning om rettferdighet i det Ole forfekter, han er tross alt odelsøver, det er meningen at han skal ha gården.

Odelsretten er særnorsk og finnes ikke i andre vestlige land. Danmark hadde lignende rettigheter, men de ble avvirket alt på 1600-tallet. Ellers er det bare elementer av denne typen lovgivning å finne i andre land i Europa. Prinsippet med loven er enkelt: Odelsrett er den rett som den nærmest ættede person til eieren av en gård har til å overta eiendomsretten til denne gården. Sagt i et mer ikke-juridisk språk: Barn har rett til å arve den gården foreldrene eier. En betingelse i norsk lovgivning er at gården må ha en viss størrelse og må ha vært i familiens eie sammenhengende de siste 20 årene. Ole hadde som eldste sønn en klar rett til å overta Søndre Haugsten gård. Som den nærmest ættede person til eieren i en rett nedadgående linje hadde Ole dessuten rett til å overta gården på spesielt gunstige vilkår i det som kalles «åsetesrett», og forskjellen er avgjørende. En person med odelsberettigelse som ikke er barn av eier, kan bare overta etter «odelstakst».

Denne retten har vært så viktig i Norge at det i Grunnloven står at: «Odels- og Aasædesretten maa ikke ophæves».⁷⁵ Reglene for åsetestakst ble nedfelt i Lov om odelsretten og åsetesretten av 26. juni 1821, der det står at taksten skal fastsettes «til Bedste for den nærmeste Odels- eller Aasædesberettigede». I nyere utgaver av denne loven heter det at arvingen har krav på at det med skjønn blir fastsett en pris som er rimelig etter forholdene, og at taksering skal gjøres med tanke på at arvingene kan make å bli sittende med eiendommen.⁷⁶

74 Ifølge Norges Banks priskalkulator er dette omtrent 3,3 mill. etter 2020-verdi.

75 Grunnlovens § 107. Se: Lovdata.

76 Lov om Odelsretten og Aasædesretten av 26.juni 1821, før § 17, siden endret til § 56.

En åsetestakst skal altså ta hensyn slik at den odelsberettigede er økonomisk i bedre stand til å overta. En slik takst skal være lik som, eller helst lavere enn, en odelstakst. Åseteretten er likevel ingen garanti for at den odelsberettigede har råd til å overta, slik tilfellet var for Ole. For Søndre Haugsten ble åsetestaksten satt til 150 000 kr, altså noe lavere enn odelstaksten.⁷⁷ Dette var likevel en for høy sum for Ole, så taksten ble nok ikke fastsatt med tanke på at Ole kunne bli sittende med eiendommen. Banken ville ikke garantere for et lån som dekket takstbeløpet, ifølge opplysningene i journalen hans.

I senere erklæringer og rettsdokumenter er Oles fremstilling av arvesaken gjengitt. Han hevder at han gikk ut fra «at der fra ikke vilde melde sig nogen liebehaber i alfald fra de nærmeste bygder» og at «der på hans kanter var almindelig bygdeskikk at når der ikke uttrykkelig var gitt løfte om at gården ikke vilde takes igjen på odel, så vilde ingen gjøre bud på eiendommen».⁷⁸ Ole kjenner normene og skikkene i bygda og stoler på at det ikke vil være noen som melder seg som interessent fra bygda eller bygdene rundt. Det var den «alminnelige bygdeskikken» han satte sin lit til. Selve auksjonen ble bestemt avholdt i juni 1921, med en frist på fire uker. Det står i journalen fra Reitgjerdet at:

Her blev bestemt at lensmannen fik bemyndigelse til at approbere [fra dansk: godkjenne] det bud, som 28/07 om aftenen var det høieste, dog saaledes, at han paa forhaand skulde inhente arvingenes avgjørelse i et møte samme dag (28/07). Jegerhesten⁷⁹ skulde overtas av gaardens kjøper efter taxt, og enken skulde vederlagsfrit faa et nærmere bestemt jordstykke, som var medtat fra gaarden. I alt dette var Ole Haugsten enig, idet han kun bemærket at han forbeholdt sig sin odelsret.⁸⁰

77 Etter Norges Banks priskalkulator er dette omtrent 2,9 mill. etter 2020-verdi. Altså omtrent 400 000 kr lavere enn taksten brukt i auksjonen.

78 Rettspsykiatrisk erklæring Widerøe og Hansteen, datert 17. oktober 1924.

79 En «jegerhest» var en hest i Forsvarets eiendom, som var plassert på en gård for kost, stell og nyttebruk, men som måtte avstås ved militært behov.

80 Pasientjournal for Ole Haugsten, Reitgjerdet. Norsk Helsearkiv Tynset.

Ole ble senere overrasket. «Imidlertid viste det sig til hans forbauselse at der allikevel kom kjøpere, og da endog en fra hans egen bygd, men det var hans uttrykkelige mening uanset hvem som kjøpte gården, å ta den igjen efter odel», fortelles det i journalen.⁸¹ Ole holder fast ved troen på at gården skal bli hans, selv etter at det er kommet bud inn.

Han mener på dette tidspunktet at siden det i salgsannonseringen ikke var nevnt noe om å gi slipp på odelsretten, måtte enhver budgiver forstå at det sto ham fritt å ta gården igjen på odel. At han var rettmessig odelshaver til Haugsten gård burde alle vite. Dessuten er regelen slik at det ved dødsbo må avholdes en ny auksjon dersom ikke alle arvinger er enige i det første budet, det vet Ole. Og alle budene er lave, så han har ingen planer om å akseptere budene.

I møtet 28/07 forelaa 4 bud paa eiendommen, fra kr. 123,000.00 til 127,000.00 (Haug). I Haugs tilbud var der den betingelse at jegerhesten skulde følge med i handelen samt at kjøperen skulde ha forkjøpsret til det jordstykke, som var forbeholdt enken, hvis det ble solgt til andre end hendes barn. Ole satte sig bestemt imot, at Haug i det hele tat skulde faa kjøpe gaarden og forlot møtet.⁸²

Ole samtykket ikke til de budene som foreligger ved fristens utløp og «i Oles øine var nu ny skiftesamling og ny auksjon blit nødvendig, og i mellemtiden håpte Ole aa skaffe tilveie de 125 000,- som han efter auktionen ventet å kunne faa farsgaarden for».⁸³ Dette hadde Ole innstilt seg på lenge i forveien, så når dato for fristen passerer følte han seg sikker på at gården nå ville bli tilgjengelig for ham å kjøpe til en lav nok pris.

Den 28. juli utløp approbasjonsfristen uten at noen bud var formelt godtatt. Dagen etter fristen, den 29. juli, kom imidlertid budgiveren med nye vilkår til sitt bud og Marie godtok disse. Lensmannen sørget dermed umiddelbart for at det ble skrevet kontrakt på salg av gården. Det må ha vært spesielt ergerlig for Ole at salget endte på 127 000 kr, et godt stykke under de 150 000 kr som åsetestaksten hadde fastsatt og mye under odelstaksten på

81 Pasientjournal for Ole Haugsten, Reitgjerdet. Norsk Helsearkiv Tynset.

82 Pasientjournal for Ole Haugsten, Reitgjerdet. Norsk Helsearkiv Tynset.

83 Stevning til Oslo byrett, datert 28. november 1928.

165 000 kr.⁸⁴ Dessuten kom summen ned mot de 125 000 kr som Ole mente han selv ville kunne gi for gården. Selv hadde Ole fått beskjed av lensmannen om at han ikke kunne kjøpe til beløp under den fastsatte åsetestaksten, og nå måtte han se på at fremmede kjøpte hjemmet hans til et langt lavere beløp enn det lensmann og sorenskriver hadde avkrevd av ham. Ole forsto nok nå hva som var i ferd med å skje. Hele hans plan var å la skiftet gå sin gang, at ingen ville gå mot hans uttalte ønske om å overta på odel, og at han selv ville kunne få overta til lavere pris så snart fristen var utløpt. Nå var planen i ferd med å falle sammen.

Ole protesterte under den siste skiftesamlingen og ville ikke gi sin skriftlige godkjenning av salget, deretter forlot han møtet i protest og demonstrerte slik tydelig sin motvilje. Så har han kanskje brukt noen dager på å tenke på hva han nå kunne gjøre for å få salget omgjort. Kanskje har han snakket med noen for å få råd, kanskje har han bare holdt grubleriene for seg selv. Nå går han i alle fall offensivt ut.

Ole protesterer åpent

Den 10. august 1921 står det i Rakkestad avis et åpent brev fra Ole Haugsten til lensmann Solerød. I brevet oppfordrer Ole lensmannen til å dementere salget innen den 14. august «kl 8 aftens, ellers forbeholder jeg mig ret til paa den fornødne maate at ivareta skriftesamlingens bestemmelser».⁸⁵ I samme brev forbeholder Ole seg «odels- og aasetedsret» til gården. Han fremstår i brevet som opplyst om sine rettigheter og gjør klart at han vil anvende dem. Tonen er nokså skarp, men Ole får ikke svar på sitt åpne brev. Lensmannen dementerte ikke salget av Søndre Haugsten gård og henvisningen til odels- og åsetesretten ser ikke ut til å utløse noen endring i saken. Tvert imot, tre dager etter det åpne brevet i avisen blir salget godkjent av sorenskriveren. Marie og døtrene sier seg villige til å selge til Haug uten å få Oles signatur.

84 Salgssummen er ifølge Norges Banks priskalkulator på omtrent 2,5 mill. i 2020-verdi, det vil si nesten en million kr under den fastsatte odelstaksten etter dagens kroneverdi.

85 Rakkestad avis, 10. august 1921.

Den 20. august i 1921 sender Ole et protesterende brev til sorenskriveren, Didrik Konow (1869–1946) i Rakkestad. I sin protest involverer han dermed et nytt forvaltningsnivå i kampen for å beholde Søndre Haugsten. Samme dag står et nytt åpent brev publisert i Rakkestad avis fra Ole Haugsten til lensmannen, igjen med oppfordring om å dementere salget av odelsgården. Det neste brevet sender Ole direkte til sorenskriveren den 2. september, knappe to uker etter det første brevet. I dette brevet spør han om hvorvidt:

sorenskriveren som offentlig administrator av boet kan la sig holde for narr av lensmannen og de tre andre arvinger. De bestemmelser som blev fattet paa skiftesamlingen er nemlig ikke av de overnevnte fulgt i et eneste punkt, saaledes er ikke høieste bud antat og jegerhesten skulde jo ikke medfølge i handelen. De maa som offentlig administrator annullere handelen og jeg fordrer det.⁸⁶

I brevet protesterte Ole på grunnlag av de bestemmelsene som ble vedtatt på skiftesamlingen. De betingelsene som ble besluttet i fellesskap av Ole, moren og søstrene, har ikke lensmannen tatt hensyn til når han approberte budet fra Haug, mener Ole, og det er dette punktet i prosessen som ser ut til å ergre ham mest. Ved å godkjenne et bud som i realiteten ikke var høyest, har lensmannen gått utover sin myndighet og salget må derfor være ugyldig, mener Ole videre. At han blir alene om å protestere gjør nok det hele vanskelig. Han observerer det han mener er grov urett, men får ingen støtte fra omgivelsene. Lensmannen og sorenskriveren avviser argumentene. Det er ingen registrerte protester fra moren eller søstrene i avisene eller i journalnotatene.

I tillegg til at lensmannen ifølge Ole lot være å ta hensyn til de betingelsene som ble satt på skiftesamlingen, stiller han spørsmål om odelsretten. Ole mener gården fremdeles er hans rettmessige arv. Ikke bare skriver han om rettigheter, han går også langt i å beskyldte sorenskriveren for å være lettlurt, lite intelligent og å mangle ryggrad:

86 Kopi av brev fra Ole til sorenskriveren, datert 2. september 1921. Lagt inn i den sakkyn-dige erklæringen av 17. oktober 1924 fra Østmarka asyl.

Så lenge jeg ikke har benyttet min odelsrett, kan De ikke utstede skjøtet. Jeg tenker mig, at de vil betale gården snarest mulig for derved å utkaste en ny limpinne for Dem. At De har gått med på Carl Grimstads⁸⁷ og lensmannens løgn og sladder forsto jeg på skiftesamlingen, da De hadde sagt 5 ord. Men at De ikke steila, når De fikk se at råskapen var så stor, at ikke det jordstykke, som mor beholdt sig, engang skulle være fri for hakka, beviser at De er sneversynt.⁸⁸

Brevet slutter med en oppregning av alt det arbeidet han har lagt ned på gården og påstander om at de hadde ikke klart å drive gården uten hans bistand. «Men det var utidig kjeft å få, det var bestandig takken», skriver han, og legger til at «Jeg tør også si, det mankerer meget på, at mor er normal».⁸⁹ Det Ole skriver, bekrefter inntrykket av en pågående konflikt mellom ham og moren. Om hun mener Ole er lat og brutal, setter han spørsmålstegn ved om hun er «normal». Ole ser ikke ut til å være enig i påstanden om at han er lat og unnasluntrende, idet han påstår at gården ikke kunne vært drevet uten hans arbeidsinnsats. Han ser ut til å mene at moren har manglet takknemlighet, og ikke har satt pris på hans innsats. Det underbygger andre utsagn om at moren mente hun fikk for lite hjelp fra sønnen.

Uenighetene må ha vært belastende for relasjonen mellom de to.⁹⁰ Ole mener han har lagt ned en betydelig innsats for hjemgården sin og er i tillegg tydelig på at han rettmessige er odelsøver. Han mente nok at han burde ha en tungtveiende stemme i den pågående prosessen. Likevel gikk det ikke som Ole ønsker. Han kan ikke ta igjen gården på odelsretten alene, han må også kunne betale for den. Den 30. september skriver Ole igjen et brev til sorenskriveren, med nye trusler basert på hans oppfatning av at salget er urettmessig:

87 «Carl Grimstad» nevnes kun i denne ene sammenhengen og er antatt å ikke ha hatt noen større rolle i konflikten rundt Ole. Han har dessuten vist seg vanskelig å finne. Avisarkivene forteller om en Carl Grimstad, «disponent» fra Trondheim, som dør i november 1956. Det er vanskelig å finne noen fornuftig forbindelse mellom denne personen og Oles tid i Østfold.

88 Kopi av brev fra Ole til sorenskriveren, datert 2. september 1921. Lagt inn i den sakkyn-dige erklæringen av 17. oktober 1924 fra Østmarka asyl.

89 Kopi av brev fra Ole til sorenskriveren, datert 2. september 1921.

90 Fortolkningen av forholdet til mor er i hovedsak basert på opplysninger fra anamnesen og rettsdokumentene fra senere søksmål.

[...] men nu ser det ut til at det er med Dem [sorenskriveren] som med lensmannen i Rakkestad at De i dette tilfellet lar alt moralsk og juridisk rett sove. Men nu skal jeg vekke Dem. Det som er skrevet er på skiftesamlingen d.22. juli d.å. skal stå som røde render i berget. Ved handelen er ikke dette fulgt i et eneste punkt. Derfor fordrer jeg, at De innen d.10. oktober d.å. har vist Haug eller hans sleng bort fra Haugsten. Hvis ikke så skjer så vil jeg selv gjøre dette om det så skal krutt og hagler til [...].⁹¹

Truslene virker mot sin hensikt. Sorenskriveren opplever seg reelt truet og går til anmeldelse av Ole. På bakgrunn av dette brevet spesielt og de foregående protestskrivene generelt blir Ole satt under tiltale etter strl. § 227 om trusler.

Det er i denne sammenhengen Ole blir begjært «mentalundersøkt» for første gang. I en rettspsykiatrisk erklæring datert 2. november 1921 ble han erklært «ikke sinnssyk», da av legene Paasche og Tandberg, som begge hadde erfaring fra rettspsykiatriens område.⁹² Einar Paasche (1849–1931) var distriktslege i Sarpsborg og Johan Christian Tandberg (1854–1928) fungerte som fast rettsmedisinsk sakkyndig for Østfold fylke, det som frem til 1918 hadde vært kalt Smaalenene Amt.

I henhold til oppnevning av 21 oktober 1921 [...] har vi undersøkt fast beskikkede rettspsykiatrisk sakkyndige, stadslæge Tandberg og distriktslæge Paasche den 25 oktober 1921 undersøkt sigtede der hensitter i varetegsarrest i Eidsberg hjelpefængsel.⁹³

Hvordan de to legene gikk frem metodisk er ikke nøye beskrevet i kildene, men en avskrift av erklæringen forteller at de var i fengselet for å «undersøke» Ole. Antagelig har de hatt en eller flere samtaler med ham der, før de to legene konkluderte med at Ole ikke led av noen sinnssykdom.

91 Kopi av brev fra Ole til sorenskriveren, datert 30. september 1921. Lagt inn i den sakkyndige erklæringen av 17. oktober 1924 fra Østmarka asyl.

92 Pasientjournal for Ole Haugsten, Reitgjerdet. Norsk Helsearkiv Tynset.

93 Avskrift i rettspapirene tilhørende stevningen til Oslo byrett, 28. november 1928.

Den 19. januar 1922 ble han i Rakkestad meddomsrett dømt til 45 dagers fengsel for trusler,⁹⁴ og holdt for videre soning i Eidsberg hjelpefengsel, som lå litt nord for Rakkestad.⁹⁵ I fengselet oppfører han seg godt. «Der var heller intet sykkelig å merke ved ham», ble det senere rapportert fra fengselsoppholdet.⁹⁶ Ole soner ferdig sin straff og reiser tilbake til Rakkestad. Fengselsoppholdet skremte imidlertid ikke Ole fra å stå på sitt. I løpet av 1922 og 1923 sender Ole Haugsten minst 10 brev bare til sorenskriveren, og alle omhandler gårdens salg og skifterettens fremgangsmåte.⁹⁷ Handelen må omgjøres, skiftehandelen må tas opp på nytt, mener Ole. Skiftet gjennomføres likevel og pengene fra salget fordeles på de tre arvingene, men Ole nekter å motta eller gi noen andre rett til å heve penger av hans tilkomne arv så lenge han ikke har godkjent skiftet. Ole nekter å forholde seg til salget som avgjort.

Brevene hans er tidvis fulle av ukvemsord og injurierende uttalelser mot både sorenskriveren og lensmannen, men det hjelper lite. Den formelle avslutningen av boet og en utlodning ble foretatt høsten 1922.⁹⁸ Oles arvelodd pålydende kr 11 838,42 ble innsatt på bankbok i hans navn i Rakkestad sparebank, selv om han bestemt nektet å anse disse pengene for sine.⁹⁹ Beløpet Ole fikk var så lavt at det må antas at gården hadde opparbeidet seg gjeld.¹⁰⁰ Gjeldende arvelov likestilte døtre og sønner, og gav arverett også til uekte barn. Gjenlevende ektefelle hadde derimot bare rett til arv dersom «den Afdøde ikke har Livsarvinger».¹⁰¹ Det tegner også et tydelig motiv for hvorfor Marie valgte

94 § 227: «Med Bøder eller med Fængsel indtil 3 Aar straffes den, som i Ord eller Handling truer med et strafbart Foretagende, der kan medføre høiere Straf end 1 Aars Hefte eller 6 Maaneders Fængsel, under saadanne Omstændigheder, at Truselen er skikket til at fremkalde alvorlig Frygt, eller som medvirker til saadan Trusel». Se: Lovdata.

95 Eidsberg ble opprettet som hjelpeavdeling i 1860 på grunn av omstillinger ved Oslo fengsel.

96 Referert i pasientjournalen for Ole Haugsten, Reitgjerdet. Norsk Helsearkiv Tynset.

97 Kopi eller referat av brevene er lagt til i de rettspsykiatriske erklæringene, eller publisert i avisen lokalt. Dette har gjort det mulig å konstruere Oles fremstøt mot embetsmennene.

98 «Utlodning er tidligere brukt om fordeling av midlene i et dødsbo, felleseie mellom ektefeller eller et konkursbo til kreditorer, arvinger og ektefeller. Begrepet ble benyttet i den nå opphevede skifteloven av 21. februar 1930». Se: Store Norske Leksikon, «konkursrett».

99 Avgjort etter Lov om arv av 31. juli 1854. Se: Lovdata.

100 I «Statsskatteligningen» fra året 1914–1915, står imidlertid Peder Haugsten oppført med både formue og inntekt, hhv. 29 200,00 og 2 175,00. Se: Rakkestad Avis, tirsdag 26. mai 1914.

101 § 28 i Lov om arv av 31. juli 1854. Først ved lov av 1937 fikk ektefeller utvidet sin arverett.

å beholde et lite bolighus som sto på gården, med en liten tomt. På den måten sikret hun bolig for seg selv i sin alderdom og fikk bli boende på Haugsten.

Ole holdt fast på at salget var urettmessig og at gården helst burde tilkommet ham. Han holder derfor frem med å krangle om saken i tiden som følger, da særlig med sorenskriveren og lensmannen, men også med den nye eieren av gården, og med moren og med søstrene. Kanskje tar han diskusjonen med andre i bygda også. Slitasjen Ole påfører omgivelsene er tydelig. Han har allerede blitt fengslet en gang for sine brev og trusler, og snart skal metodene hans gi ham enda flere problemer og bekymringer.

Sinnssyk, eller bare kranglete?

En avis skrev flere år senere om hvordan Ole ble fengslet for å ha skrevet trusselbrev og underlagt en *mentalundersøkelse*. Dette ble Oles første møte med den rettspsykiatriske sakkyndige virksomheten. En lovfestet og regulert sakkyndighet får vi med straffeprosessloven av 1887 der bruken av sakkyndige ble viet et eget kapittel.¹⁰² Det var utøvere av en vitenskap eller profesjon som fortrinnsvis skulle velges som sakkyndige. Samarbeidet mellom jurister og medisinerer oppsto ikke med denne loven, men det fikk en formalisert form som konsoliderte samarbeidet mellom de to fagfeltene.¹⁰³ I en periode med stor reformiver ble legene også *sentrale strateger* med påvirkning på norsk politikk og forvaltning,¹⁰⁴ fordi medisinsk kunnskap ble en viktig forutsetning i forvaltningen av nye samfunnsoppgaver.¹⁰⁵

102 Kapittel 16 i Lov om Rettergangsmaaden i Straffesager av 1. juli 1887. Se: Lovdata, eller også: Skålevåg, Svein Atle. *Utilregnelighet*. Oslo: Pax forlag, 2016; Schaanning, Espen. *Kampen om den forbryterske sjel*. Oslo: Unipub forlag, 2002.

103 Se for eksempel: Skålevåg, Svein Atle. *Fra normalitetens historie. Sinnssykdom 1870–1920*. Doktorgradsavhandling UiB, Rapport nr. 10, Rökkansenteret, 2003.

104 Slagstad, Rune. *De nasjonale strateger*. Oslo: Pax forlag, 1998.

105 Haave, Per. Legene. Slagstad, Rune og Jan Messel (Red.). *Profesjonshistorier*. Oslo: Pax forlag, 2014, s. 277.

En avis forteller at de to legene mente Ole ikke var sinnssyk, «bare oprørt, som folk i almindelighet vilde være under slike omstendigheter», og at dommen på 45 dagers fengsel var «en ganske hård kost for å ha skrevet et slikt brev».¹⁰⁶ Det kan være uklare grenser mellom akseptabelt og uakseptabelt, mellom sykelig og normalt. Legene Paasche og Tandberg vurderte Oles handlinger i sammenheng med familiekonflikten og auksjonen, og mente at det var naturlig at Ole var opprørt over den situasjonen han var kommet i. Fordi han ikke ble erklært sinnssyk, var Ole å betrakte som strafferettslig tilregnelig. Han kunne altså tilregnes straffeskyld og ble dermed dømt for truslene. Sint og kranglete, men ikke gal, var trolig også den folkelige oppfatningen av Ole.

Resten av året 1922 forløp med de samme forsøkene på å få salget av Søndre Haugsten gård omgjort, etter de samme metodene som før Ole ble fengslet. Han sender nye brev til sorenskriver Konow, men også til lensmann Solerød og politimesteren, Kristen Urdal (1881–1961), som er de tre offentlige representantene Ole klandrer mest for tapet av odelsgården. Han får også nye åpne brev publisert i avisen, som særlig rettes mot sorenskriveren. Nå er det flere ting som går galt i Oles liv samtidig. På bakgrunn av hendelser som trer frem i form av tre anmeldelser, blir det i 1923 på nytt levert begjæring om rettspsykiatrisk vurdering av ham.

Den første anmeldelsen er det Ole selv som står for. Ole leverer anmeldelsen i et brev til politimesteren. Denne er for tyveri av møbler og klær som stod oppbevart på Haugsten gård og som ikke var blitt utlevert til ham etter salget. Ole tror bestemt at det er gårdens nye eiere som har forsynt seg med hans eiendeler og vil ha dem arrestert for tyveri. Det viser imidlertid seg at det er moren hans, Marie, som har tatt med seg alt dette til sitt nye hjem.¹⁰⁷ Den 15. november 1922 skriver Ole derfor igjen til politimesteren og frafaller anklagen mot gårdens nye eiere, men står fast ved kravet om at tingene skal utleveres ham snarest. Han opprettholder anmeldelsen fordi han fremdeles mener at tingene er tatt fra ham, ikke at moren har oppbevart tingene for ham, som kunne vært en måte å se saken på. Ole setter en tidsfrist for tilbakelevering av det som han mener er hans eiendeler.

106 Buskeruds Blad, 14. februar 1933. Avisutklipp funnet i Oles journalmappe fra Reitgjerdet.

107 Pasientjournal for Ole Haugsten, Reitgjerdet. Norsk Helsearkiv Tynset.

Det skjer ikke noe med denne anmeldelsen, den blir kanskje ikke tatt på alvor av politiet, så den 4. desember skriver Ole igjen til politimesteren. I dette tredje brevet uttrykker han sin frustrasjon over ikke å ha nådd frem med anmeldelsen og skriver at:

det gikk med min anmeldelse av tyveriet på høsten som jeg tenkte, og jeg må derfor spørre er jeg ikke norsk statsborger og da bli behandlet som sådan. Tyveriet er jo tilstået så den saken er grei. [...] Jeg fordrer real og lovmessig behandling og fremfor alt min samvittighet ren. Kjeltringstrekene med gården, hestens salg og nu tyveriet er de ræste saker i den retning som er utført herover, kanskje i landet, på mange århundreder.¹⁰⁸

Ole omtaler her sin mor som en tyv og mener innrømmelsen fra henne er en «tilståelse». Det er tydelig at Ole stadig nærer vonde følelser for henne og at han opplever forholdet dem imellom som vanskelig. Samtidig hevder han seg urettferdig behandlet av politimesteren nok en gang. Fra før har det mest vært lensmannen og sorenskriveren som har vært målskiven hans, men etter anmeldelsen får også politimesteren oftere slike brev. Brevene fører likevel ingen vei og Ole oppnår ikke det han ønsker.

Den andre anmeldelsen er mot Ole og handler om et forhold fra fortiden. Ole fikk som tidligere nevnt barn med en tjenestepike under sitt opphold ved landbruksskolen på Kalnes. Barnet ble født på våren 1907, da Ole var 21 år gammel. I 1892 hadde det kommet en lov om rett på underholdsbidrag til barn hvis foreldre ikke hadde inngått ekteskap med hverandre og det er denne loven som blir gjeldende for Oles forhold.¹⁰⁹ Loven fastsatte en sterkere forsørgelsesplikt for fedrene, men ble til en viss grad en papirbestemmelse fordi håndhevelsen av plikten ble overlatt til mødrene selv. Loven gjorde likevel at antallet oppfostringssaker steg kraftig, så mye at byfogdkontorene måtte utvide sine virksomheter. For dersom barnefaren ikke overholdt forsørgelsesplikten sin, var anmeldelse den eneste veien å gå. Ole hadde nok vært vrangvillig med å betale bidrag, og på seinåret 1922 blir han to ganger anmeldt av barnets mor for å misligholde sin forsørgerplikt. Da

108 Brev til politimesteren, gjengitt i anamnesen fra Reitgjerdet.

109 Lov om Underholdningsbidrag til Børn, hvis Forældre ikke har indgaaet Ægteskab med hinanden, mv. av 6. juli 1892. Se: Lovdata.

hun anmelder Ole nærmer barnet seg femten år og konfirmasjonsalder, og fortsatt er det ikke dokumentert noen kontakt mellom Ole og barnet. Salget av Søndre Haugsten gård var avsluttet og salgsbeløpet fordelt mellom Marie og arvingene. Dette var kanskje medvirkende til at barnets mor anmelder, hun kan ha tenkt at nå var det endelig penger å hente. Når Ole så hevder at han ikke har penger å betale bidraget med, er det fordi han ikke anerkjenner pengene fra salget. Om salget var urettmessig, er pengene heller ikke rettmessig hans, mente Ole standhaftig. Pengene var satt på bok, men Ole nektet å bruke dem.

Hvorvidt Ole har lønnsarbeid i denne perioden, er ikke nevnt i noen kilder. Landet opplever hele tre regjeringsskifter i løpet av 1923. Perioden 1920 til 1940 oppleves kanskje av mange nordmenn som en sammenhengende krisetid, men det er hevdet at det snarere var tre kriser avløst av korte vekstfaser.¹¹⁰ I denne bølgebevegelsen av kriser og vekst var det tidvis massearbeidsløshet og kraftige lønnskutt. I slutten av november 1922 sender Ole en skriftlig redegjørelse til Østfold fylke med begrunnelsen for sin betalingsnekt, og også her benytter han injurierende ord og uttrykk, som «kjeltringstreker», «vinkelskriverier», løgn og sladder.¹¹¹ Dette ser ut til å være hans gjengse respons til alle som går ham imot. Farsbidraget nekter han plent å betale. Denne anmeldelsen mot Ole blir liggende en stund, håndhevelse av slike bidragssaker sto nok ikke høyt på politiets prioriteringsliste.

Den tredje anmeldelsen skal komme fra sorenskriveren. Det ser ut til at både han og lensmannen har fått nok av all brevskrivningen med påstander og kritikk. Politimesteren sto nok heller ikke i veien for en anmeldelse fra dem etter det siste brevet han selv mottok. Den 12. desember 1922 sender sorenskriveren først en redegjørelse til Østfold fylke om sin og lensmannens befatning med salget av Søndre Haugsten. Her understreker sorenskriveren at ingen av de andre arvingene hadde noe å utsette på salget og at alt hadde gått for seg i ryddige former. Han legger til at han på bakgrunn av truslene fra Ole har overveiet å levere begjæring om tiltale og straff, altså å levere en anmeldelse, men at han godt kan overse det hele dersom Ole kan vise evne til å se objektivt på saken. Hvordan han mener at fylkesmannen skal få det til å skje, sier sorenskriveren ingenting om, men anmeldelsen er nå varslet.

110 Furre, Berge. *Norsk historie 1914–2000*. Oslo: Det Norske Samlaget, 2000. [nb.no]

111 Gjengitt i anamnesen fra Reitjerdet asyl.

Så skjer det ikke mer på noen uker. Det er julehøytid og året 1923 står for døra. Hvordan familien Haugsten feiret denne jula er usikkert, men det er lite sannsynlig at Ole feiret den sammen med moren og søstrene. Han bor fortsatt hos venner og ser ikke ut til å være på talefot med familien i denne perioden. Han har brukt store deler av året 1922 på å få gården tilbake, og underveis har han gjort seg til uvenn med moren, søstrene og svogeren, den nye eieren av gården, sorenskriveren, lensmannen og til sist også politimesteren. På tross av alle bestrebelsene til Ole er gården solgt og overdratt, og den nye eieren kunne feire jul på Søndre Haugsten med sin familie. Jula 1922 må ha vært en vond høytid for Ole Pedersen Haugsten.

Likevel, inngangen til 1923 gav nye muligheter for brev og protester. Ole er fortsatt opprørt over at hans anmeldelse av morens «tyverier» ikke er blitt rettslig forfulgt. Bidragsplikten bryr han tilsynelatende lite om. Ikke ser han ut til å være redd for straff heller. Den 10. januar 1923 sender Ole et nytt brev til sorenskriveren. Så atter nye brev den 19. februar, den 24. februar, og igjen den 6. mars. Brevene er fulle av skjellsord og fornærmelser mot partene i saken. I det nest siste av disse brevene avslutter Ole med å skrive at:

Når en er kommet ut for slike demoraliserte embetsmenn, har en, om det nok er i 1923 ikke annet å gjøre enn å søke boet om penger til et rep. På boets eiendom vet jeg om kroker nok. Jeg fordrer et svar innen 5. mars 1923.¹¹²

Er det seg selv eller andre han har tenkt å bruke repet på? Som med tidligere trusler om «røde render i berget» og «kugler og krudt» er brevet åpent for fortolkning. Ole får ikke svar og sender igjen et brev dagen etter fristen han selv satte. I mellomtiden har sorenskriveren sett seg lei på truslene. Som han tidligere hadde varslet i brev til fylkesmannen ønsket sorenskriveren å forfølge straffelinjen for å få stoppet Oles mange utfall. Kanskje opplevde han seg dessuten helt faktisk truet, det er ikke lett å tolke Oles snakk om å kjøpe et rep. I alle fall går sorenskriveren nå til anmeldelse av Ole, den tredje anmeldelsen på kort tid som involverer Ole. Samlet gir det et dårlig inntrykk. Konflikten har nådd et kokepunkt og ting begynner å skje, og sorenskriverens anmeldelse ser ut til å ha større kraft enn de to foregående.

112 Brev fra Ole til sorenskriveren, 24. februar 1923. Lagt i pasientjournal fra Reitgjerdet.

Den 21. februar 1923 leverer sorenskriveren anmeldelse for æreskrenkelse, og den 1. mars blir denne anmeldelsen tiltrådt av lensmannen. De begjærer Ole Pedersen Haugsten tiltalt og straffet.¹¹³ Nå blir det dessuten begjært en ny «mentalundersøkelse» av Ole, uten at det i journalen fra Reitgjerdet er gjengitt noen grunn til hvorfor den første erklæringen blir utfordret. Formelt sett kan det ha vært domstolen som engasjerte de sakkyndige, men det er vanskelig å tro at ikke lensmannen, politimesteren og sorenskriveren i så fall ikke var orientert. Kildene antyder at begjæringen kom fra politimesteren selv. Kanskje mente de at Ole måtte være sinnssyk, kanskje ville de bare vite om innleggelse i asyl var en mulig løsning.

I juni 1923 blir Hans August Jacobsen (1856–1945), daværende stadsfysikus i Fredrikstad, og Fredrik Johan Mørch (1861–1944), distriktslege i Rakkestad, oppnevnt som sakkyndige for å undersøke Oles mentale tilstand.¹¹⁴ Begge var erfarne leger, men uten spesiell erfaring med psykiatri. De leverer en fyldig erklæring den 13. oktober 1923, etter tre måneders innsyn i saken, visstnok uten å faktisk ha observert eller snakket med Ole. Kanskje ville han rett og slett ikke samarbeide. Legene avslutter sin erklæring med:

vi har forsøkt i det foregående å forklare, hvordan vrangforestillinger har utviklet sig hos Ole Haugsten – ikke springende og uberegnelig – men typisk og konsekvent – ut fra de givne forutsetninger, først sammenhengende omkring en oververdig idé (rettskrenkelsen). Såkalte systematiserende vrangforestillinger. Forutsetningen for disse er sykelig forandring av vedkommendes sinn, som ytret i forhøiet selvfølelse av å bli tilsidesatt og ikke tatt hensyn til. Dette er karakterieidommeligheter som Ole især i brevene gir nok av eksempler på. [...] Vi mener å ha påvist, at Ole Pedersen Haugsten lider av en sinnssykdom (Querulant paranoia) hvis viktigste symptom er et system av vrangforestillinger omkring ideen av en rettskrenkelse. [...] Det er intet tegn på at Ole Haugsten lider av kronisk alkoholisme, så heller ikke at sinnssykdommen skulde kunne være

113 Gjengitt i anamnesen fra Reitgjerdet asyl.

114 Kobro, Isak (Red.). *Norges læger: 1909–1925*. Oslo: Aschehoug forlag, 1927; Kobro, Isak (Red.). *Norges læger: 1926–1936*. Oslo: Aschehoug forlag, 1938. [nb.no]

en følge av denne – og erfaringsmessig har heller ikke en sådan sykdom i og for sig noe med alkoholisme å gjøre.

Vi anser Ole Pedersen Haugsten for sinnssyk.¹¹⁵

De gir Ole diagnosen «Querulant paranoia» og det er to ting som er verdt å merke seg ved den konklusjonen som Jacobsen og Mørch drar. For det første bygger den på forutsetningen om at rettskrenkelsen som Ole opplever seg utsatt for er uberettiget. De hevder at denne krenkelsen er en vrangforestilling Ole har skapt seg, en ikke «springende og uberegnelig» som mange andre vrangforestillinger, men heller «typisk og konsekvent». At salget av gården faktisk kunne ha foregått på uriktig vis, tar de sakkyndige ikke høyde for. Det hadde jo lensmannen, sorenskriveren og politimesteren avvist.

For det andre stadfester de at han ikke lider av alkoholisme. De utelukker at handlingene hans kunne skyldes rus, slik en kronisk alkoholavhengighet kunne innebære, dersom det hadde blitt diagnosen. Til tross for at moren og søstrene rapporterte om stort alkoholbruk, var ikke dette en årsaksforklaring ifølge de to sakkyndige legene, dette var sinnssykdom.¹¹⁶ Sorenskriveren og lensmannen må ha ansett det som strategisk riktig med en ny rettspsykiatrisk vurdering, om da ikke også de oppriktig mente at Ole var sinnssyk. Siden Ole ble erklært sinnssyk, kunne han ikke tilregnes straffeskyld. Trolig ble det valgt henleggelse eller påtaleunntatelse av tiltalen, men dokumentene forteller ingenting konkret om hva påtalemyndighetene velger å gjøre.

Sinnssyk og farlig for den offentlige sikkerhet?

«Mentalundersøkelsen» av Ole tilsvare det vi i dag kaller en rettspsykiatrisk undersøkelse. Rettspsykiatri slik vi kjenner det fra dagens system får vi først når rettsvitenskapen utvikler et definert og klart skyldprinsipp. I norsk strafferett skjer det med kriminalloven av 1842, der det i § 2 het at «sinnssyke kan

115 Rettspsykiatrisk erklæring Mørch og Jacobsen, datert 13. oktober 1923.

116 Handlinger begått i beruset tilstand skal vurderes utfra hvordan lovbrøteren ville og burde handlet i edru tilstand, og selvpåført rus gir derfor ikke straffrihet.

ikke idømmes fengselsstraff på grunn av kriminelle handlinger». I tillegg har rettspsykiatrien vært sentral for utviklingen av forståelsen av farlighet, parallelt med at strafferetten i Norge og andre land ble orientert mot individet og ikke bare den kriminelle handlingen.¹¹⁷ Dette skapte forgreninger over i psykopatologien, der psykiatrien, og etter hvert psykologien, systematisk studerte og behandlet mennesker med ulike former for mentale avvik eller adferdsavvik. Det ble formet et interessefelleskap mellom juss og medisin, i Norge på linje med andre europeiske land, der også samfunnsvitenskapene fikk innflytelse.¹¹⁸

Rettspsykiatrien ser i tilfellet med Ole ut til å bli brukt som et verktøy i en konflikt der habilitet ikke blir vektlagt i særlig grad. Sammenblendingen av roller truer Oles rettssikkerhet, men det problematiseres ikke i kildene. Helst burde saken blitt overført til et annet politidistrikt for saksbehandling. Likevel, på begjæring fra politimesteren, avgir de to sakkyndige Mørch og Jacobsen en vurdering av Oles psykiske helse og i tillegg en erklæring angående spørsmålet om farlighet for den offentlige sikkerhet. Begjæringen fra politimesteren begrunnes med at:

før jeg hadde mottatt dokumentene i formiddag, hadde jeg fått melding om, at Ole Haugsten i går kveld hadde sprengt døren hos Ole Haug (sønn av ny eier av Haugsten gård) og truet med å skyte både Haug og lensmannen. Han blev derfor arrestert i går kveld og vil i dag bli innsatt i fengselet her.¹¹⁹

Ole hadde nå tatt truslene lengre enn brevs form og i egen person truet den nye eieren av gården. Dette kom ikke på noe gunstig tidspunkt for Oles del. Dette bidro nok sterkt til at de sakkyndige konkluderte med at: «erfaring har vist at

117 Schaanning, Espen. *Kampen om den forbryterske sjel*. Oslo: Unipub forlag, 2002, kap. 4; Wetzell, Richard F. *Inventing the criminal. A history of German criminology, 1880–1945*. USA: University of North Carolina Press, 2000, kap. 2.

118 Se: Dahl, Hilde. *Institusjonaliseringen av farlighet, sinnssykdom og samfunnsvern i Norge. En studie av farlige kriminelle sinnssyke pasienter i Kriminalasylet og Reitgjerdet asyl, 1895–1940*. Doktoravhandling NTNU 2018:272, kap. 5.

119 Det siktes her til bruk av varetekt hos politiet, ikke fengsling som i soning av en dom. Referert i pasientjournalen for Ole Haugsten, Reitgjerdet.

den slags sinnssyke som Ole Haugsten meget ofte er farlige for den offentlige sikkerhet». ¹²⁰ Altså ble Ole vurdert å være en risiko for sine omgivelser. Den formelle farlighetserklæringen åpnet for enda strengere foranstaltninger.

Ved innleggelsen på Reitgjerdet asyl står det notert i protokollen følgende om disse erklæringene: «Ole ble ved erklæring av distriktslæge Fr. Mørch og stadsfysikus Jacobsen av 12. resp. 13. oktober 1923 erklært sinnssyk og ved erklæring av de samme sakkyndige av 18. resp. 19. oktober 1923 farlig for den offentlige sikkerhet». ¹²¹ En knapp uke etter at Ole ble erklært sinnssyk ble han altså i tillegg erklært som «farlig for den offentlige sikkerhet». Nå er Ole anmeldt for å ikke overholde sin bidragsplikt, anmeldt for æreskrenkelser mot to høytstående tjenestemenn, arrestert og siktet for trusler mot gårdbruker Haug, og i tillegg også erklært både sinnssyk og farlig.

Mens den rettspsykiatriske erklæringen i sin helhet et omfattende dokument, besto farlighetserklæringen av en kortfattet konklusjon. Farlighetserklæringene var en ordning tilpasset de kriminelle sinnssyke som målgruppe, og sørget for at sinnssyke personer vurdert som farlige kunne tvangsinnlegges i asyl eller underlegges politioppsyn uten dom fra retten. Muligheten var hjemlet allerede i straffeprosessloven av 1887, men ble senere formalisert i en egen kongelig resolusjon fra 1908. ¹²² Til å begynne med ble dette praktisert rent judisielt, det vil si at bare sakkyndige oppnevnt etter begjæring fra påtalemyndighetene kunne gjøre slik vurdering. Den kongelige resolusjonen i 1908 åpnet for at en begjæring fra politiet var tilstrekkelig. I begge tilfeller ble konklusjonen gitt som et tillegg til sinnssykeattesten. ¹²³ Når Ole ble «mentalundersøkt» på nytt i 1923 var det med hjemmel i den kongelige resolusjonen, etter begjæring gitt av politimesteren i Sarpsborg. Han var delvis involvert i den konflikten som utgjør grunnlaget for begjæringen, og det ser ikke ut til å ha blitt stilt spørsmål ved habiliteten. I et lite bygdesamfunn kan det være vanskelig å holde rollene helt upartiske, til det er det for få om oppgavene, men Sarpsborg var en større industriby med bedre betingelser for

120 Rettspsykiatrisk erklæring Mørch og Jacobsen, datert 13. oktober 1923.

121 Referert i pasientjournalen for Ole Haugsten, Reitgjerdet. Norsk Helsearkiv Tynset.

122 Se: Kongelig resolusjon av av 7de November 1908. *Norsk almindelig lovsamling* (1912): Aschehoug og Co, Kristiania. Resolusjonen ble revidert i 1913 og 1925.

123 Dahl, Hilde og Øyvind Thomassen. «Om sikring og farlighetserklæringer – sikkerhetspsykiatrien etableres». *Tidsskrift for strafferett*, 15, nr. 2 (2015): 177–196.

habil gjennomføring. Andre kunne blitt hentet inn for å ivareta rettssikkerhet og habilitet, også innenfor politietaten.¹²⁴

Formålet med *farlighetserklæringene* var å holde farlige sinnssyke i forvaring så lenge som det ble vurdert nødvendig ut fra sikkerhetsmessige hensyn, og en slik erklæring måtte aktivt oppheves, den hadde ingen utløpsdato. Innleggelse i den ordinære psykiatrien var ofte ikke tilstrekkelig, der var det de medisinske vurderingene som avgjorde lengden på pasientenes opphold, basert på asylens «asylsuverenitet». De ville ikke holde på pasienter basert på hensyn til samfunnsvernet. Fengsel var ikke mulig på grunn av vilkåret om tilregnelighet og en tidsbestemt straff ville uansett ikke være tilstrekkelig for å ivareta samfunnsvernet, mente myndighetene. Da ble det naturlig å komme opp med en ordning som skapte større forutsigbarhet for kontrollen med slike farlige sinnssyke, som ofte også hadde kriminell adferd.

Det ble skrevet få farlighetserklæringer med henvisning til straffeprosessloven, til det var lovverket for uklart. Ikke overraskende var det politilegen Paul Winge (1857–1920) som sto for de fleste erklæringer frem til den kongelige resolusjonen kom i 1908. Han var en autoritet i fagfeltet og kunne nok med letthet forsvare en slik konklusjon. Han sto også bak flere av argumentene som formet selve ideen om samfunnsvern. I en debatt i kriminalistforeningen i 1894 uttalte Winge om de farlige sinnssyke at: «det er tvertimod nødvendig å holde dem internerede, saalenge de er farlige for den offentlige Orden og Sikkerhed, og det vil i mange Tilfælde sige livsvarigt».¹²⁵ Med en formell farlighetserklæring ble utskrivelse fra ordinære asylers vanskeligere, men like viktig var det at en slik erklæring kunne gi innleggelse i et av kriminalasylene. Der ble innleggelse og utskrivelse bestemt av de overordnede departementene, og den suvereniteten de andre asylene var utstyrt med, var her opphevet.¹²⁶

Vel så viktig var signalet en slik farlighetserklæring gav, det sørget for ekstra sikkerhetsforanstaltninger rundt den sinnssyke og ved eventuell utskri-

124 Sorensskriveren skiftes ut med en settedommer ved innleggelsen av Ole, dette ble begrunnet med hensyn til habiliteten.

125 Den Norske Kriminalistforenings årsmøte, Kristiania, 1894, s. 54. [stensilreferat]

126 Begrepet asylsuverenitet viser til asylens rett til å selv avgjøre innleggelser og utskrivelser på medisinfaglig grunnlag. Kriminalasylet var underlagt Justisdepartementet, mens Reitgjerdet var underlagt Socialdepartementet, og dermed unndratt denne suvereniteten.

velse var det politiet som fikk fungere som tutor.¹²⁷ Ved gjentatt kriminalitet kunne re-innleggelse skje automatisk. Inntil en farlighetserklæring ble aktivt opphevet var altså den farlighetserklærte underlagt myndighetenes kontroll enten de var i en institusjon eller utenfor. Det er denne ordningen Ole nå ble omfattet av, i en prosess som delvis involverte aktører som var del av konflikten Ole sto i.

Sikring var en strafferettslig særreaksjon innlemmet i straffeloven av 1902, og som etter hvert ble dominerende i saker der det var behov for tidsubestemt forvaring av farlige sinnssyke eller tilregnelige lovbrøyttere. Det skjedde først etter en revidering av straffelovens sikringsregler i 1929, hvor en påfølgende forskrift i januar 1930 åpnet for bruk av asylinnleggelse for sikringsdømte.¹²⁸ Sikring kunne da i praksis brukes for å holde dømte tilregnelige i fengsel eller tvangsinnlagte sinnssyke i asyl lengre enn den tidsbestemte dommen tilsa.¹²⁹ Det blir for lett å tenke at Ole ville blitt sikringsdømt i 1923 dersom alt dette hadde skjedd etter 1930. En slik dom ble gitt av retten, i en prosess som flere var involvert i, men ingen rettslig instans fikk anledning til å vurdere Oles sak før innleggelsen. Departementet var riktignok involvert, men uten å ha mandat for kontroll. Den Rettsmedisinske Kommissjon må ha mottatt erklæringen fra Mørch og Jacobsen, men heller ikke de var satt til å kontrollere om selve konklusjonen var korrekt, bare om det var argumentert faglig godt nok. Etter serien av hendelser som førte til at Ole ble erklært sinnssyk og farlig, var det naturlige neste skritt at han ble forlangt innlagt i det asylet som hadde «farlige sinnssyke» som sin målgruppe. Det var ikke noe departementet eller andre kunne reagere på. Etter alle solemerker var Ole faktisk en «farlig sinnssyk». Den faglige kontrollen ble dermed overlatt til asylets psykiater og faglige ledelse, ingen andre var i posisjon til å peke ut en ny retning for Oles sak.

127 Tutor: gammel juridisk terminologi for en *verge* eller *formynder*.

128 Dahl, Hilde. «Farlige sinnssyke kriminelle innlagt i Kriminalasylet og Reitgjerdet asyl årene 1895–1940». *Historisk tidsskrift*, 96, nr. 1 (2017): 23–43.

129 Sikringsreglene var i perioder sterkt kritisert, selv om de ble møtt med begeistring internasjonalt da Norge vedtok straffeloven i 1902. Sikring ble vedtatt avskaffet i 1997 og nye regler trådte i kraft i 2002. Sikring ble da avløst av særreaksjonene dom til overføring på tvungent psykisk helsevern, dom til tvungen omsorg og forvaring. Se: NOU 2002: 04. *Ny straffelov – Straffelovkomisjonens delutredning VII*. Justis- og politidepartementet, 2002.

De ulike ankepunktene mot Ole blir senere oppsummert slik:

Under hans oppvekst har der ikke vært noget særlig at bemerke ved ham. Nogen driftig kar har han aldri vært. Han har arbeidet efter behag, og nærmest fulgt sine interesser for jagt og fiskeri, men det jevne og mere tunge gårdsarbeide har han litet interessert sig for. Det synes av akterne å fremgå at han har vært av noget stridig gemytt, retshaverisk og selvfølende. På Kalnes Landbruksskole opførte han sig således at han måtte bortvises, og når han var beruset var han til dels brutal, og var da ikke lett å komme nær. Han drakk sig ofte fuld, men egentlig henfalden til drukkenskap synes han ikke å være. På grund av farens gode økonomiske kår fikk han tidlig mange penge mellem hænderne, og det synes nærmest å ha fristet ham til flothet og liten sparsomhet. I seksuelt hensende forlyder der intet abnormt ved ham.¹³⁰

Det er noe med måten Oles liv og oppførsel oppsummeres. Deler av konteksten er fraværende eller skjevt fremstilt. Vektleggingen av dårlige egenskaper og hendelser er påfallende, Ole stilles i et særdeles dårlig lys av de sakkyndige. Likevel, sinnssykeattesten åpnet for innleggelse i asyl,¹³¹ og farlighetserklæringen pekte mot mulig innleggelse i Reitgjerdet asyl. Det er nok til at politimester Kristen Urdal den 20. oktober 1923 sender et skriv til departementet og spør hvor den sinnssyke og farlige Haugsten skal «anbringes».¹³² Det finnes ingen kilde på det, men de må ha innstilt på at Ole bør innlegges i Reitgjerdet. Det er i alle fall dit Ole sendes.

130 Rettspsykiatrisk erklæring Widerøe og Hansteen, datert 17. oktober 1924.

131 Frem til 1979 var alle pasientene ved Reitgjerdet tvangsinnlagte, og frem til 1930-tallet var pasienter i alle asyl formelt sett tvangsinnlagte, siden frivillig innleggelse ikke var en lovfestet mulighet ennå. Se: Rabben, Magne Brekke. *Humanitet, kontroll og tvang. Tvangsmiddelbruk ved Kriminalasylet og Reitgjerdet asyl, 1895–1978*. Doktoravhandling NTNU, 2020:315, kap. 3.

132 Gjengitt i stevningen til Oslo byrett, 28. november 1928.

Kriminalasylet og Reitgjerdet

Norge hadde på denne tiden to asylter med mandat til å ta hånd om kriminelle og farlige sinnssyke. På midten av 1800-tallet oppsto problemer i kjølvannet av kriminalloven av 1842 og sinnssykeloven av 1848. I kriminalloven het det at: «De handlinger ere straffrie, som forøves av Galne eller Afsindige, eller af dem, som Forstandens brug ved Sygdom eller Alderdomssvaghed er berøvet». ¹³³ Sinnssykeloven sa at kriminelle ikke kunne legges inn i asyl: «Ingen Sindssyg maa forvares sammen med Forbrydere». ¹³⁴ Dermed ble sinnssyke kriminelle en egen gruppe det lenge ikke fantes reaksjonsmulighet eller behandlingsmulighet for.

Allerede på 1850-tallet kunne de alminnelige asylene melde om store vanskeligheter med å finne løsninger for de farlige, kriminelle sinnssyke, for de havnet gjerne i asylene likevel, selv om det ikke var hjemmel for det. Å etablere egne institusjoner for dem ble løsningen. Bygningen Kriminalasylet ble etablert i, hadde opprinnelig fungert som fengsel, da for fanger tilknyttet militæranlegget på Skansen. Fra byggeåret i 1833 hadde bygget hatt tilnavnet *Slaveriet*, mens på 1870-tallet ble bygningen i noen år brukt som kvinnefengsel, formelt kjent som «Afdeling B af Trondhjems Strafanstalt». ¹³⁵ Hele området rundt var preget av institusjoner, som Trondhjem Hospital, byens tukthus og *Tronka*, oppholdsstedet for byens dårekister fra 1776 og deretter pleiestiftelse for sinnssyke fra 1842. ¹³⁶ Siste halvdel av 1800-tallet var preget av ambisjoner om utbygging av institusjoner som kunne bedre forholdene for de mentalt syke, og asylene ble sett på som en frigjøring fra den vilkårlige og ofte dårlige pleien syke fikk privat og lokalt. ¹³⁷ Etableringen av kriminalasyl skjedde i sammenheng med denne utviklingen, men ikke ukritisk og uten forbehold.

133 Kongeriget Norges Criminallov af 20de August 1842 (§ 2). *Norsk Almindelig Lovsamling*. Kristiania: Aschehoug og Co, 1912.

134 Lov om sindssyges behandling og forpleining af 17de August 1848 (§ 20). *Norsk Almindelig Lovsamling*. Kristiania: Aschehoug og Co, 1912.

135 Riaunet, Åse. *Oppdrag, pasienter og praksiser*. Kriminalasylet i Trondheim 1895–1905. NTNU/KULT, 2014.

136 En dårekiste var en fysisk innretning brukt til å forvare sinnssyke som utagerte og slik utgjorde en risiko for andre. Ordet «Tronka» kommer av det franske ordet *tronc* som betyr kiste.

137 Se: Kringlen, Einar. *Norsk psykiatri gjennom tidene*. Oslo: Damm forlag, 2007; Hermundstad, Gunvald. *Psykiatriens historie*. Oslo: Gyldendal, 1999; Steen, Thorvald. *Asylet*. Gau-

At bygningen på Skansen var konstruert for fengselsformål, med høye gjerder som omringet bygningen, var en del av grunnen til at det i 1895 ble konvertert til asyl for farlige sinnssyke. Det stemte med samfunnsoppdraget, det å verne samfunnet fra denne gruppen med farlige syke. Da vedtaket ble gjort i 1894 var det likevel til tross for at myndighetene mente «dens dystre, fængselsagtige Udseende» og den innestengte beliggenheten midt inne i byen «med indskrænket Luftplass og liden Adgang til Beskjæftigelse af Patienterne i det Frie» gjorde bygningen lite egnet som asyl.¹³⁸ De faglige idealene omfattet også de farlige og kriminelle sinnssyke. Kriminalasylet ble opprettet med 15 sengeplasser for målgruppen: «saadanne Fanger eller andre Sindssyge som paa Grund af moralsk Degeneration eller Samfundsfarlighed ikke ansees egnede til Behandling i almindeligt Sindssygeasyl».¹³⁹ I 1900 ble asylet utvidet til 35 plasser, men behovet for spesialplasser var likevel større. Det ble derfor samtidig diskutert hvor et større og permanent særasyl kunne opprettes. Svaret skulle bli omgjøring av en annen bygning, i nabokommunen Strinda.¹⁴⁰

Reitgjerdet åpnet i mars 1923, i relativt kort avstand fra Kriminalasylet og Trondheim by. To psykiatriske institusjoner hadde nå samfunnsvern som del av sitt samfunnsoppdrag. Det ble aldri opprettet flere asyl med dette spesielle mandatet i Norge og dermed ble regionen Trøndelag et hovedsete for norsk retts- og sikkerhetspsykiatri.¹⁴¹ Hovedbygningen på Reitgjerdet ble oppført i 1863 som en pleieanstalt for spedalske, men etter at legen Armauer Hansen i Bergen oppdaget leprabasillen på 1870-tallet, ble lepra-behandling utviklet og antallet spedalske pasienter sank raskt.¹⁴² Gården Brøset var fra 1920 en del av Reitgjerdet stiftelse for spedalskhet og de gjenværende leprapasientene ble plassert der før de ble overført til leprasykehuset i Bergen i 1925. Det var et

stad 150 år. Oslo: Aschehoug, 2005.

138 Sth.Prp.No. 73. *Om Bevilgning til Anlæg og Drift af et midlertidigt Kriminalasyl i den nedlagte Afdeling B af Trondhjems Strafanstalt*. 1894.

139 Norges Officielle Statistik. *Oversigt over Sindssygeasylernes Virksomhed, Aaret 1895*. NOS, III, 274, SSB, 1895, s. 85.

140 Strinda kommune ble i 1964 innlemmet i Trondheim etter en kommunesammenslåing.

141 Dahl, Hilde. *Institusjonaliseringen av farlighet, sinnssykdom og samfunnsvern i Norge. En studie av farlige kriminelle sinnssyke pasienter i Kriminalasylet og Reitgjerdet asyl, 1895–1940*. Doktoravhandling, NTNU, 2018:274.

142 Godøy, Bjørn. *Ti tusen skygger (en historie om Norge og de spedalske)*. Oslo: Spartacus forlag, 2014.

økonomisk godt valg å bygge om pleiestiftelsen for å etablere et nytt og større asyl for de vanskelige og farlige kriminelle sinnssyke. Stedet hadde dessuten det meste av de ønskede kvalitetene for et asyl, i motsetning til Kriminalasylet. Reitgjerdet lå i et åpent landskap, tett på natur og med mulighet for mange typer arbeidsoppgaver og aktiviteter. Rådende teorier tilsa at folk kunne bli friske i kropp og sjel i slike omgivelser.¹⁴³

Reitgjerdet asyl åpnet på bakgrunn av en stortingsproposisjon med tittelen «Om bevilgning til å omdanne Reitgjerdet pleiestiftelse for spedalske til asyl for særlig vanskelige og farlige sinnssyke».¹⁴⁴ Det var altså ikke bare «farlige» pasienter dette asylet skulle ta imot, men også «vanskelige sinnssyke», men kun dersom de ikke egnet seg for behandling i ordinære asyl.¹⁴⁵ Dette fremhevet den spesielle statusen Reitgjerdet hadde fra starten av. Det ble argumentert langs to linjer for nødvendigheten av å etablere en slik institusjon. Den ene linjen gikk på hensynet til behandlingen og omsorgen for de ordinære asylpasientene. Dette ble skarpt poengtert i proposisjonen:

I denne forbindelse maa vi faa fremholde nødvendigheten av at den paatænkte omdredning av Reitgjerdet til kriminalasyl for mænd paaskyndes mest mulig, saa asylerne kan bli kvit de forpøblede forbryderelementer, som kompromiterer asylavdelingerne. Det er oprørende at folk skal være nødt til at finne sig i at deres paarørende maa være daglig sammen med den slags folk.¹⁴⁶

De kriminelle sinnssyke virket forstyrrende på andre pasienter, ødela for behandlingspraksisen i vanlige asyl og hadde dårligere utsikter til å bli friske. Å være forbryter sto dessuten i motsats til det å være en syk, men ellers god borger. «Ordinære» sinnssyke fortjente å få behandling uten å forstyrres av «forbryterelementer».

143 Porter, Roy. *Madness. A brief history*. UK: Oxford University Press, 2002.

144 St.prp. nr. 206. *Om bevilgning til å omdanne Reitgjerdet pleiestiftelse for spedalske til asyl for særlig vanskelige og farlige sinnssyke*. 1919, s. 1–16.

145 Blom-kommisjonens rapport. *Om forholdene ved Reitgjerdet sykehus*. 1982, s. 40.

146 St.prp. nr. 206. *Om bevilgning til å omdanne Reitgjerdet pleiestiftelse for spedalske til asyl for særlig vanskelige og farlige sinnssyke*. 1919, s. 3.

Den andre linjen med argumenter omhandlet hensynet til samfunnsvernet. Det gjaldt å beskytte liv og helse for alle «gode borgere» som levde lovlige og sunne liv. Særlige var det sedelighetslovbrudd som bekymret og som medførte politisk vilje til å etablere egne asyl for de kriminelle sinnssyke.¹⁴⁷ Synet på dem som «kriminelle og farlige» legitimerte å «internere for å uskadeliggjøre», altså å verne samfunnet fra dem.¹⁴⁸ Det ble sett på som politisk legitimt at staten grep inn i enkeltindividers frihet for å beskytte andre personer mot alvorlig kriminalitet, det var en del av statens styrkede rolle. Slike former for inngripen er utgangspunktet for beskrivelser av psykiatrien som et «helsevesen som har villet innordne avvikerne gjennom innlåsing av annerledestenkende og mentalt syke», men et endret syn på språkbruken fra 1800-tallet har nok også bidratt til inntrykket av institusjonspsykiatrien som et felt med store legitimitetsproblemer.¹⁴⁹ Også de farlige, kriminelle sinnssyke var av samtidens handlingsideologer tiltenkt god behandling og omsorg, så det lå en humanisme til grunn for det samfunnsvernet som ble konstruert gjennom kriminalasylene, ikke primært en konstruert utskillingspraksis.¹⁵⁰

Begge linjene med argumenter var kjent fra debatten i forkant av etableringen av Kriminalasylet på 1890-tallet, men der ble det tatt sikte på å bare internere farlige kriminelle sinnssyke, en formålsbeskrivelse som speilet den reelle kapasiteten. Det mye større Reitgjerdet representerte altså en utvidelse av det mandatet Kriminalasylet fikk. Også ved granskningen av Reitgjerdet i 1980 ble det konstatert at svært mange av pasientene ikke var å anse som farlige eller kriminelle, og at de kunne fått behandling eller omsorg et annet sted.¹⁵¹ Et motiv som ikke så godt kommer frem i proposisjonen, var ønsket

147 Ellingsen, Dag. *Kritisk søkelys på rettspsykiatrien*. Institutt for kriminologi og strafferetts skriftserie. Oslo: UiO, 1987.

148 Røstad, Helge. *Sikringsinstituttet i norsk rett*. I NOU 1974:17, s. 201–206.

149 Vestgården, Thomas og Sigmund Aas. *Skammens historie. Den norske stats mørke sider 1814–2014*. Oslo: Cappelen Damm, 2014, s. 84. Se også: Blomberg, Wenche. *Karoline og vitenskapen*. Oslo: Gyldendal, 1993; Porter, Roy. *A social history of madness*. UK: Phoenix Giants, 1999; Tranøy, Joar. *Reitgjerdet ødela mitt liv*. Oslo: Lanser forlag, 2009.

150 Slagstad, Rune. «De politiserende embetsmenn. En tradisjon i norsk forvaltning». *Nordisk Administrativt Tidsskrift*, 88, nr. 3 (2011): 174; Rabben, Magne Brekke og Øyvind Thomassen. «Humanitet, kontroll og tvang ved Kriminalasylet 1895–1915». *Historisk Tidsskrift*, 98, nr. 1 (2019): 68–86.

151 Blom-kommisjonens rapport. *Om forholdene ved Reitgjerdet sykehus*. 1982, s. 45.

om å avhjelpe det økende behovet for asylplasser, og da spesielt i de nordligste fylkene. Mange pasienter på Reitgjerdet kom derfor fra de tre nordligste fylkene. «Asylnøden» var særlig tydelig nordpå fordi asylutbyggingen kom senere i gang der. I 1923 var den sentrale formen for forpleining i Troms og Finnmark fremdeles privatpleie, en ordning som utløste et årlig vederlag til de som tok omsorg for en person med diagnosert sinnssykdom.¹⁵² Slik privatpleie var av og til avhengig av støtte fra somatiske institusjoner, arrestlokale eller fengsel. Mens ordningen gradvis forsvant frem mot 1940 i de sørligste delene av landet, holdt privatpleien stand lenge nordpå. Først i 1961 fikk nye Åsgård psykiatriske sykehus i Tromsø tatt imot pasienter, da i to moderniserte tyskerbrakker, Brakka og Skattøra, samt i det nedlagte St. Elisabeth Hospital.

Fra åpningen av Reitgjerdet i 1923 og frem til nedleggelsen av Kriminalasylet i 1963 fungerte de to asylene med felles direktør i en nærmest symbiotisk drift. Kriminalasylet for de farligste og mest rømmelystne pasientene og Reitgjerdet for de som hadde nytte av et mer variert aktivitetstilbud. De best fungerende pasientene fikk bo og arbeide på Brøset gård like ved. Med opprettelsen av egne kriminalasyl ble sinnssykepleien for kriminelle institusjonalisert, og den norske *sikkerhetspsykiatrien* var et faktum. De kriminelle sinnssyke var nå formelt definert som en egen gruppe med egne institusjoner og særskilte sikkerhetstiltak. Dette la også til rette for en tettere dialog mellom jurister og leger, siden begge profesjonene hadde aktive roller i det nye fagfeltet. Slik bidro opprettelsen av Kriminalasylet, og deretter Reitgjerdet, også til å forme det *rettspsykiatriske* feltet i Norge.¹⁵³ Det spesielle samfunnsoppdraget og størrelsen på institusjonen gjorde at Reitgjerdet ble kjent for mange. På 1970-tallet var det de etter hvert skandaløst dårlige forholdene som bidro til at Reitgjerdet sykehus fikk negativ offentlig oppmerksomhet og ble nedlagt.¹⁵⁴ Reitgjerdet har på mange måter preget oppfatningen av hva en

152 Fause, Åshild. «Sinnssykeomsorgen i Troms og Finnmark 1891–1940». *Tidsskrift for den Norske Legeforening* 2008;128, s. 2860–3.

153 *Sikkerhetspsykiatri* er et nyere begrep som ikke var i bruk da Ole var pasient. Norge er det eneste landet i Norden med en slik begrepsmessig deling av det som ellers gjerne kun omtales som rettspsykiatri eller forensisk psykiatri (eng: forensic psychiatry).

154 Se: Blom-kommisjonens rapport. *Om forholdene ved Reitgjerdet sykehus*. 1982. Sykehuset ble nedlagt i 1987, og gjenoppsto som en regional sikkerhetsavdeling med langt færre pasienter og endret praksis.

rettspsykiatrisk pasient og sikkerhetspsykiatrisk praksis er. For lesningen av Oles erfaringer med psykiatrien er dette av betydning. Reitgjerdet er upresist blitt portrettert som et sted der alle pasientene var regnet som farlige og der enhver reaksjon på behandlingen, «som protest og raseri – ble tolket som en del av sykdomsbildet».¹⁵⁵ Det er i beskrivelsene av institusjonpsykiatrien vist til mangel på resultater, frykt for metodene, lav faglig status og vitenskapelig døvhet.¹⁵⁶ Fortellingen viser at Ole ble både lyttet til og tatt på alvor av flere.

1923–1924: Pasient i asyl

Ole ble i 1923 innskrevet i protokollen som pasient nummer 125 ved den nylig åpnete sentralinstitusjonen for «særlig vanskelige og farlige sinnssyke menn» på Strinda i Trøndelag.¹⁵⁷ Ole Haugsten ankom Reitgjerdet mandag den 5. november 1923 uten å ha noen erfaring med asyl fra før. Han kom på en dag da det var overskyet, lite snø og temperaturen lå på milde 4 plussgrader i Trondheim og omegn.¹⁵⁸ Han reiste med toget nordover sammen med en ledsager og kanskje ble de hentet på togstasjonen i Trondheim av politi eller andre som fikk dem frem til destinasjonen. Asylet og områdene omkring må ha fremstått som dystre og fremmed for Ole denne dagen, ikke bare fordi mørketiden hadde begynt og været var grått, men også fordi fremtiden hans nå i så stor grad var så overlatt til andre. Han ble tross alt tvangsinnlagt på en institusjon med et allerede da beryktet samfunnsoppdrag.¹⁵⁹

Innleggelsen av Ole ble meldt til det overordnede departement på reglementert vis, ti dager etter han ankom asylet:

155 Vestgården, Thomas og Sigmund Aas. *Skammens historie. Den norske stats mørke sider 1814–2014*. Oslo: Cappelen Damm, 2014.

156 Blomberg, Wenche. *Karoline og vitenskapen*. Oslo: Gyldendal, 1993, s. 145.

157 Lov om Reitgjerdet asyl av 7de juli 1922. *Norsk Almindelig Lovsamling*. Kristiania: Aschehoug og Co.

158 Historisk værdata levert av yr.no. [lesedato 11.04.18]

159 Om tvang, se: Rabben, Magne Brekke. *Humanitet, kontroll og tvang. Tvangsmiddelbruk ved Kriminalasylet og Reitgjerdet asyl, 1895–1978*. Doktoravhandling NTNU, 2020:315, kap. 3.

Reitgjerdet asyl den 15/11 1923.

Til det Kgl. Socialdepartement, Kristiania

I anledning av Departementets skrivelse av 9. d.s. skal meddeles, at Ole Pedersen Haugsten innkom i asylet 5. d.s. En gjenpart av den utferdigede farlighetserklæring vedlegges.

*Karl A. Andresen.*¹⁶⁰

Da Ole ble innlagt ved Reitgjerdet asyl, var han en av 19 pasienter som ble innlagt med både sinnssykeattest og farlighetserklæring i asylets første driftsår. Det er ingen bilder av Ole i arkivet, selv om bilder av pasientene ofte ble lagt inn i journalen. Kanskje er det bilder av ham som er blitt borte over årenes løp, eller så rakk de aldri å få tatt bilder av ham. Ole er derimot beskrevet i asylets innkomstprotokoll og her står det at han var «kraftig bygget, middels høi, i godt hold, frisk ansigtsfarve, sterke tender, et aapent freidig uttrykk».¹⁶¹

Det er en ikke helt forventet beskrivelse av en farlig og sinnssyk mann. De farlighetserklærte pasientene på Reitgjerdet var en gruppe sinnssyke som hadde særlig mange og kompliserte lidelser, og som regel lang erfaring fra flere ulike institusjoner. De sto på mange måter nederst på rangstigen i samfunnet lenge før de ankom Kriminalasylet eller Reitgjerdet, og både bilder og beskrivelser av dem speilet gjerne dette inntrykket.¹⁶² De fleste pasientene ved Reitgjerdet var som regel svært syke, med beskrivelser i protokollen som underbygget hvordan de var «vanskelige» eller «ikke egnet» for behandling i ordinære asyl.

Gruppen med farlige sinnssyke hadde før 1923 vært selvskrevne pasienter på Kriminalasylet. Med åpningen av Reitgjerdet hadde samfunnets kapasitet for å håndtere og behandle slike vanskelige tilfeller økt betraktelig, fra de totalt 35 sengeplassene Kriminalasylet hadde, til ytterligere 135 plasser som Reitgjerdet fikk autorisasjon for dette første året. At så mange som 19 farlighetserklærte pasienter ble innlagt det første året, tyder på at asylet tilførte en

160 Avskrift av brev til departementet, i journalen fra Reitgjerdet. Norsk Helsearkiv Tynset.

161 Pasientprotokoll for Ole Haugsten, Reitgjerdet. Norsk Helsearkiv Tynset.

162 Se for eksempel Dahl, Hilde. «Farlige sinnssyke kriminelle innlagt i Kriminalasylet og Reitgjerdet asyl årene 1895–1940». *Historisk tidsskrift*, 96, nr. 1 (2017): 23–43; eller Myhre, Eivind. «De uakseptable mennene – Mannlighet og sinnssyke seksualforbrytere i Norge fra 1895 til 1940». *Tidsskrift for kjønnsforskning*, 40, nr. 2 (2016).

etterlengtet kapasitet i norsk sinnssykepleie. Dette var pasienter som i hovedsak hadde hatt opphold ved ulike stats- eller amtsasyl inntil overføringen til Reitgjerdet, men som ikke hadde fått plass i Kriminalasylet.

De fleste av mennene i denne gruppen skulle forbli på Reitgjerdet i mange år, noen med perioder i privatpleie på gårder i distriktet, men likevel underlagt både politikontroll og oppfølging fra asyllets overlege.¹⁶³ Slik gikk det ikke med Ole, for på tross av at han var farlighetserklært ble han raskt utskrevet. En farlighetserklæring var ment å sikre lang internering i asyl for å verne samfunnet og ble ikke utstedt ofte.¹⁶⁴ Ole kunne ha forblitt innlagt i årevis, farlighetserklæringen gav hjemmel til det. Likevel ble han altså utskrevet etter få måneder. Veien mot friskmelding og søksmål startet imidlertid med de vurderingene psykiateren på Reitgjerdet gjorde seg i møte med Ole.

Reitgjerdet fikk fra 1923 felles direktør med Kriminalasylet, en løsning som understreket at de to asylene hadde samme samfunnsoppdrag. Direktør Karl Andresen var psykiater og tidligere bestyrer for et kursted for alkoholikere. Han var selv totalavholdsmann, ikke ulikt mange av de andre fremstående fagmennene i psykiatrien på denne tiden. Under de første dagene i asylet er Ole i samtaler både med direktøren og andre fra personalet. De gjorde vurderinger av alle pasientene som ble innlagt, og noterte flittig i journalen, som på denne tiden var individualisert, med god plass til legens vurderinger.¹⁶⁵ De fleste journalene følger en slags rutine. Det starter gjerne med opplysninger som underbygger sinnssykeattesten, så følger informasjon om barndom og livssituasjon, beskrivelser av kriminalitet og adferd, og som oftest er det ført inn en bekreftelse på at krav om umyndiggjøring er godkjent.

Et krav om umyndiggjøring stilles også om Ole, parallelt med innleggelsen i Reitgjerdet. Settedommer Ivar Andreas Nordang (1856–1933), som nå fungerte i sorenskriver Konows sted for å sikre habilitet, sender en slik begjæring datert 30. november 1923 til Reitgjerdet om å få attest på at Ole «mangler evne til at dra Omsorg for sig og sit Gods». Psykiater Andresen

163 Dahl, Hilde. «Farlige sinnssyke kriminelle innlagt i Kriminalasylet og Reitgjerdet asyl årene 1895–1940», *Historisk tidsskrift*, 96, nr. 1 (2017): 23–43. Se s. 24–25.

164 Dahl, Hilde. «Farlige sinnssyke kriminelle innlagt i Kriminalasylet og Reitgjerdet asyl årene 1895–1940», *Historisk tidsskrift*, 96, nr. 1 (2017): 23–43.

165 Aaslestad, Petter. *Pasienten som tekst. Fortellerrollen i psykiatriske journaler: Gaustad 1890–1990*. Oslo: Universitetsforlaget, 1997, kap. IV. [nb.no]

skriver imidlertid et svar den 7. desember 1923 til settedommer Nordang, at han «finner det ønskelig, at denne foreløpig utsettes».¹⁶⁶ Han legger til at han av flere grunner ønsker å bruke noe mer tid før han uttaler seg om Oles psykiske tilstand, men utdyper ikke disse grunnene i brevet. Det Andresen faktisk gjør gjennom denne uttalelsen, er å uttrykke tvil om hvorvidt Ole Haugsten egentlig er sinnssyk. Tvilen ble kanskje vekket allerede første dag, for Andresen skriver da i protokollen at Ole er «ved inkomsten rolig, bevisst, fuldt orientert. Fulgte villig med til [avdelingen], hilser i dag vennlig paa visiten, svarer paa spørmaal, forklarer hvorfor han er kommet her».¹⁶⁷ På samme side skriver han også at «Ledsager oplyste at han ikke hadde voldt nogen vanskeligheter under reisen og denne hadde i det hele taget ikke merket noget ved hans oppførsel som tydet paa sindssykdom».¹⁶⁸ Dette var ikke vanlige ord i inkomstprotokollene fra Reitgjerdet, de fleste innleggelsene fremstår som legitime og forståelige ut fra hvordan pasientene beskrives her. De var som oftest tydelig syke for omverdenen.

Kanskje har sorenskriveren purret på sitt krav om umyndiggjøring i mellomtiden, for Andresen sender et nytt brev til Nordang den 10. januar 1924 med samme budskap, han ønsker fremdeles å utsette spørsmålet om Oles evne til å ta vare på seg selv, og forbeholder seg «at komme tilbake til denne sak senere».¹⁶⁹ Psykiater Andresen skriver omtrent samtidig også brev til sakfører Johan Herman Thoresen på Mysen hvor han ber om å få opplysninger om sin pasient. Bakgrunnen er at advokaten kjente Ole og familien hans fra før. Under den første rettspsykiatriske undersøkelsen av Ole fungerte dessuten Thoresen som settedommer for sorenskriver Konow, som naturlig nok var inhabil i saken også da. Andresen skriver i brevet at:

Da det er sagt mig, at De kjender Ole Haugsten og at De også har satt Dem inn i hans sak, er jeg herved så fri å henvende mig til Dem i håb om, at De kan gi nogen opplysninger, specielt om sakens retslige side, som kan være av betydning for bedømmelsen av hans psykiske tilstand.

166 Kopi av korrespondanse lagt i journal fra Reitgjerdet, og i rettsdokumentene fra 1928.

167 Pasientprotokoll for Ole Haugsten, Reitgjerdet. Norsk Helsearkiv Tynset.

168 Pasientprotokoll for Ole Haugsten, Reitgjerdet. Norsk Helsearkiv Tynset.

169 Avskrift av brev til dommer Ivar Nordang i Tune, Sarpsborg, datert 10. januar 1924.

Haugsten har den hele tid i asylet opført sig uklanderlig, han er rolig, fredelig og arbeidsom, og det synes som han godt forstår, at hans fremgangsmåte ikke har vært den rette. På den annen side må det jo innrømmes, at det er store interesser, som står på spill for ham.¹⁷⁰

Svaret fra advokat Thoresen ligger ikke i journalmappen, men det er en kopi der av et nytt brev Andresen sender til advokaten knappe to uker etter det første. Der takker direktøren for svaret og for opplysningene Thoresen har gitt om Ole Haugsten. «Han er en meget grei og omgjengelig mann, som her i asylet har gjort det beste inntrykk, og jeg har derfor villet hjelpe ham for så vidt som der er nogen mulighet for det».¹⁷¹

Motivet til direktøren er klart, han sier det selv, han ønsker å hjelpe Ole. Hva direktøren mener med «å hjelpe» er ikke utdypet, men det må antas å være annen hjelp enn terapeutisk. Det er implisitt sagt at mulighetene for å hjelpe Ole kan være begrenset: «så vidt der er nogen mulighet for det». Eller som han legger til i svaret til advokaten: «Man kan ikke ganske se bort fra at det for Ole Haugsten er en ganske alvorlig affære, at hans fædrenegård kommer i fremmede hender».¹⁷² Andresen forestiller seg altså hvordan saken med salget av gården har påvirket Oles oppførsel. Videre blir det i brevet opplyst at Ole har innrømmet at han har brukt sterke uttrykk i sine skrivelser til sorenskriveren og lensmannen, at han bl.a. har «talt om 'kugler og krudt'», men at det er «såanne uttrykk vi bruker i Smaalenene».¹⁷³ Andresen forteller også advokaten at Ole nok kan gå med på at det «hadde vært heldigere, om han ikke hadde fart slik frem, som det står opplyst om ham», men at han til dels har benyttet sterke ord med den hensikt å fremtvinge en rettsavgjørelse.¹⁷⁴

Ole beskrives ikke som kverulant eller paranoid av Andresen, det virker heller som at Ole er spak og kanskje noe skamfull over hvordan oppførselen hans har vært. Innleggelsen i Reitgjerdet var på ubestemt tid, den situasjonen må ha påvirket Ole. Psykiater Andresen oppfatter Ole som «grei og omjenge-

170 Avskrift av brev til advokat Johan Herman Thoresen, datert 11. januar 1924.

171 Avskrift av brev til advokat Johan Herman Thoresen, datert 24. januar 1924.

172 Avskrift av brev til advokat Johan Herman Thoresen, datert 24. januar 1924.

173 Ole bruker her det gamle navnet på Østfold fylke, *Smaalenene amt*.

174 Avskrift av brev til advokat Johan Herman Thoresen, datert 24. januar 1924.

lig» og at han velger å forfølge denne oppfatningen med videre undersøkelser, tyder på at han besitter et kritisk blikk. Han er bevisst på at feil kan oppstå, at en sinnssykeattest kan være feilaktig utstedt. Andresen må nå påta seg en rolle som kontrollør av eget fag og egen profesjon. For dersom Ole ikke er sinnssyk, kan han heller ikke farlighetserklæres etter reglene i 1908-resolusjonen, som var den administrative hjemmelen Ole var innlagt etter. Retten kunne kanskje idømt sikring basert på sjelsevnekriteriene, dersom en sakkyndig fikk mandat til å vurdere Ole deretter, men det var ikke tilfellet i denne saken.¹⁷⁵

I slutten av januar 1924 skriver psykiater Andresen for tredje gang til dommer Nordang i Sarpsborg. Han innleder med å forklare omstendighetene for hvorfor settedommeren ikke har fått den dokumentasjonen han trenger for å umyndiggjøre Ole. Først skriver han at «Den hovedsagelige grund er den, at Ole Haugsten ved ankomsten og ellers omtrent den hele tid har vist sig så rolig, grei og likevektig at jeg fandt det nødvendig å observere ham nærmere, før jeg avgav nogen erklæring om ham».¹⁷⁶ Så legger han til at hans inntrykk er at Haugsten hadde begått sine «kriminelle handlinger (trudslar, chikanerier, voldshandlinger) i en ophidset sinnstilstand og unner innflytelse av alkohol», og at Ole til dels innrømmet dette i samtaler med ham.¹⁷⁷

Det er dermed ikke nødvendigvis sinnssykdom som ligger bak de handlingene som har ført Ole til Reitgjerdet, slik Andresen ser det. Det var muligens slik at Ole har vært sint og full, kanskje også uakseptabelt mye, men dette var ikke i seg selv grunnlag for asylinnleggelse. Andresen legger i brevet til at han har fremlagt saken for kontrollkommisjonen og at den vil behandles der før videre skritt avgjøres. De norske kontrollkommisjonene ble etablert samtidig som sinnssykeloven ble vedtatt i 1848.¹⁷⁸ England hadde en sentralisert kommisjon som på heltid skulle føre kontroll med alle landets asyl, men i det

175 Se: Dahl, Hilde. «Sjelsevnebegrepet i norsk strafferett – en historiografisk tilnærming». *Tidsskrift for strafferett*, 22, nr. 2 (2022): 123–138; eller Schaanning, Espen. *Kampen om den forbryterske sjel*. Oslo: Unipub forlag, 2002.

176 Avskrift av brev til dommer Ivar Nordang i Tune, Sarpsborg, 26. januar 1924.

177 Avskrift av brev til dommer Ivar Nordang i Tune, Sarpsborg, 26. januar 1924.

178 Lov om sindssyges behandling og forpleining af 17de August 1848. *Almindelig Norsk Lovsamling*. Kristiania: Aschehoug og Co, 1912. § 7 lyder: «Den specielle Control med hvert Sindsygeasyl i Riget, skal føres af særskilte, dertil af Kongen i Nærheden af ethvert Asyl anordnede Commissioner, bestaaende af 3 Medlemmer, hvoriblandt idetmindste en examineret Læge [...]»

langstrakte og spredt bebyggede Norge ble løsningen lokalt forankrede kommisjoner. De hadde et nærmest altomfattende mandat og skulle føre tilsyn og kontroll med alt fra «de Syges Adgang til Undervisning og Religionsudøvelse» og «Bespisningens Beskaffenhed» til «Asylernes Bestyrelse og Økonomi».¹⁷⁹ De skulle også behandle klager fra pasienter.

Psykiater Andresen får støtte av flere av kommisjonens medlemmer, blant andre politilegen i Trondhjem, Kristian Johan Kristensen (1884–1944). I mars 1924 ble Reitgjerdet inspisert av en av de øverste sjefene for landets helsemyndigheter som heller ikke kunne finne tegn på sinnssykdom hos Ole.¹⁸⁰ For Ole var det nok viktig at slike instanser gav støtte til direktøren. Den 9. februar skriver Andresen igjen til dommeren, for fjerde gang, og denne gang meddeler han kommisjonens konklusjon i spørsmålet om umyndiggjørelse. Han skriver at:

man ser at det for Haugsten selv og for hans omgivelser måtte være mest betryggende at der blev opnevnt en verge, som kunde ta sig av hans sak og være ham behjelpelig ved en ev. utskrivelse herfra. Haugsten selv er fortrolig med, at der skal opnævnes en verge og har, som det fremgår av vedlagte skrivelse, selv gitt anvisning for hvem han spesielt ønsker.¹⁸¹

Avgjørelsen fremstår som et slags kompromiss. En verge kan i dette tilfellet fungere som garantør og hjelp i Oles sak, ikke bare som en formynder som begrenser Oles frihet. Det er også en måte å sikre en videre prosess uten å direkte kritisere de sakkyndige. Det kan fra pasientjournalen se ut som at Ole selv er enig i løsningen med verge, siden han selv foreslår hvem dette skal være. Da er det ikke bare et kompromiss mellom fagfolk, det er et kompromiss som pasienten medvirker til. Likevel nekter Ole senere for å ha vært enig i dette med verge, da hevder han at det ble gjort mot hans vilje.¹⁸² Hva som er riktig

179 Lov om sindssyges behandling og forpleining af 17de August 1848.

180 Se kapittel om årene 1928–1939, og: Stevning til Oslo byrett, 28. november 1928. Inspisienten var Dr. Wefring fra Medisinaldirektoratet.

181 Avskrift av brev til dommer Ivar Nordang i Tune, Sarpsborg, 09. februar 1924.

182 Informasjon hentet fra rettssaken i 1925. Riksarkivet. SAO/A-10456/H/Hd/Hda/L2823, Saksnr. 1209–1216, gml. pakkenr. 1497.

i dette tilfellet kan ikke kildene bidra til å avgjøre, men det er interessant at Ole ikke står ved en versjon som kunne portrettert ham som mer autonom. Kanskje er det slik at Ole i ettertid var mer interessert i å fremheve det ufri-villige ved hele den situasjonen han var i under innleggelsene.

Allerede i dette fjerde brevet Andresen skriver, datert drøye tre måneder etter at Ole ankom Reitgjerdet, nevnes en mulig utskrivelse. En måneds tid etter sender Andresen et nytt brev, hvor han viser til at «væрге, gaardbruker Martin Gundersen Gjerberg» er oppnevnt, og at denne vil overta «enhver befatning med saken vedk. gaardssalget» og «den juridiske bistand, som denne maatte finne nødvendig».¹⁸³ Martin Gundersen Gjerberg oppgis i brevet å være Oles svoger, men det stemmer ikke. Etternavnet tyder på at han kan være en slektning på Oles mors side, hun var døpt Gjerberg. Av folketellingene kan vi også lære at Martin var gift med Peder Haugstens søster, Petrine, som altså var Oles tante på hans fars side. Martin og Petrine hadde ingen barn selv, så kanskje var de tett knyttet til sine nieser og nevøer. Petrine var fortsatt i live i 1924, så hun ble nok også involvert i saken.

I det samme brevet legger Andresen til at han ikke har funnet det riktig å oppheve verken sinnssykeattesten eller farlighetserklæringen, angivelig mest fordi han ikke har tro på at Ole selv kan stå for den «videre procedure».¹⁸⁴ Med verge stiller situasjonen seg kanskje annerledes, tror Andresen. Dermed ser det ut til at Andresen mener det er til Oles fordel å fortsatt være erklært sinnssyk og farlig en stund til, mer enn at han mener Ole faktisk *er* sinnssyk og farlig. Det kan hende han ikke hadde et mandat som tillot ham å friskmelde Ole på egen hånd, eller ikke ønsket å påta seg en slik rolle. I Reitgjerdets første driftsår var dette uansett en uvanlig situasjon å stå i for direktøren, kanskje manglet han en retningslinje for å håndtere Oles tilfelle.

Ole skrives ut i «bedret tilstand» i begynnelsen av april, omtrent 5 måneder etter at han kom til Reitgjerdet, og Andresen legger til at: «Det antas at han maa kunde reise uten følge, hvis ikke hans væрге ønsker at ledsage ham. Han kunde i tilfælde møte ham i Kristiania».¹⁸⁵ En mann erklært som sinnssyk og farlig blir altså sendt på reise med tog fra Trondheim til Østfold

183 Avskrift av brev til dommer Ivar Nordang i Tune, Sarpsborg, datert mars 1924.

184 Avskrift av brev til dommer Ivar Nordang i Tune, Sarpsborg, datert mars 1924.

185 Pasientprotokoll for Ole Haugsten, Reitgjerdet. Norsk Helsearkiv Tynset.

alene. Det kan virke selvmotsigende. Det er som om Andresen sier en ting, men gjennom sin beslutning forteller noe annet. Uvanlig var det i alle fall for farlige sinnssyke pasienter å bli utskrevet så raskt og på denne måten. Av de farlighetserklærte pasientene ved Reitgjerdet i denne perioden skjedde dette kun med Ole. I tiden på asyllet mottok han heller ikke noen form for tvangsbehandling, for ingenting ved hans adferd eller sinnsstemning tilsa reiming eller sjokkbehandlinger.¹⁸⁶

Alkoholismus og paranoia querulantis

Hos de andre farlighetserklærte pasientene innlagt ved Reitgjerdet før andre verdenskrig er det grove lovbrudd – drap, overgrep og alvorlig vold – som lå til grunn for farlighetsstempelet. De vanligste diagnosene på denne lille gruppen pasienter kan knyttes til datidens forståelse av psykoselidelser eller variasjoner av psykisk utviklingshemming. Beskrivelsene omhandler hallusinasjoner, uro og impulsivitet, og ord som «degenerasjon» og «åndssvakhet».¹⁸⁷ Typisk for perioden etter 1909 er imidlertid en utvidelse av psykiatriens arbeidsfelt, med oppmerksomhet rettet mot også mildere former for mentale forstyrrelser.¹⁸⁸ Oles diagnoser kan plasseres i denne sistnevnte kategorien.

I protokollen for innleggelse på Reitgjerdet står *alkoholismus* oppført som diagnose for Ole, men sinnssykeerklæringen av legene Mørch og Jacobsen fra 1923 oppgir *paranoia querulantis*. Drikkingen hans blir gjentagende gjort til tema i dokumentene som omhandler diagnoseringen av ham, både før og etter oppholdet ved Reitgjerdet, og blir et spørsmål som også skaper uenighet mellom de sakkyndige legene. Alkoholens betydning for forholdet til familiemedlemene er en egen side ved dette. Ole fremstilles som lat, vanskelig og brutal, en

186 For mer detaljert innblikk i tvangspraksiser, se: Rabben, Magne Brekke. *Humanitet, kontroll og tvang: Tvangsmiddelbruk ved Kriminalasylet og Reitgjerdet sykehus, 1895–1978*. Doktoravhandling NTNU 2020:315.

187 Dahl, Hilde. «Farlige sinnssyke kriminelle innlagt i Kriminalasylet og Reitgjerdet asyl årene 1895–1940». *Historisk tidsskrift*, 96, nr. 1 (2017): 23–43.

188 Falkum, Erik. *Hva er psykiatri? Om fagets grunnlagsspørsmål*. Fagbokforlaget, 2023, s. 29.

som angivelig fikk «tidlig smaken på sterk drikke» og som var både «brutal og grov i munnen» når han var alkoholpåvirket.¹⁸⁹ Det kan vanskelig avgjøres om drikkingen er årsak til eller resultat av de familiære konfliktene. Dette er et kjent dilemma, vi finner det også i Holbergs berømte komedie *Jeppe på Bjerget* fra 1723. Er det slik at Jeppe er en husmann som stadig drikker seg full fordi kona hans plager ham så fælt, eller er det motsatt: Jeppe er en husmann som blir plaget av kona fordi han drikker så fælt?¹⁹⁰ Er det slik at Ole drikker fordi forholdet til familien er dårlig, eller er forholdet til familien blitt dårlig fordi Ole drikker?

Samtidens samfunnselite så ikke med milde øyne på alkohol og drukken-skap. Avholdsbevegelsen hadde på denne tiden et stramt grep om samfunnet både politisk og ideologisk, men brennevinsforbudet ble etter hvert oppfattet som en urealistisk linje.¹⁹¹ Drikkekulturen i Norge sto delvis ved lag mot slutten av 1800-tallet, til tross for den politiske visjonen om avhold.¹⁹² Forbudet mot omsetning av brennevin og hetvin ble innført i Norge i 1916 og de legale kildene til anskaffelse av brennevin blir i årene frem til opphevelsen av forbudet i 1927 kraftig innskrenket.¹⁹³ Avholdsbevegelsen sto imidlertid sterkt allerede før 1900-tallet og den skjerpede reguleringen av alkoholomsetningen var en følge av mangeårig innsats. Det ble samtidig en prioritert politisk oppgave å forhindre fyll og begrense alkoholens mange negative følger.

Mot slutten av 1800-tallet ble det vedtatt egne lover rettet mot drankere og alkoholister, og temaet «drukkenskap» var også flere ganger oppe til diskusjon under debattene om opprettelse av egne kriminalasyl. Det ble både politisk og vitenskapelig satt store likhetstegn mellom alkoholkonsumet og kriminaliteten i samfunnet. Drukkenskapen «hæver Forbrydelsenes tal mangfoldige Procent» ble det hevdet i forarbeidene til ny lovgivning omkring århundreskiftet, og konklusjonen var at «Drikkfældigheden er et Onde, mod hvilket Samfundet energisk bør kjæmpe».¹⁹⁴ I psykiatrien var det dessuten sterke oppfatninger om

189 Pasientjournal for Ole Haugsten, Reitgjerdet. Norsk Helsearkiv Tynset.

190 Holberg, Ludvig. *Jeppe på Bjerget*. Kristiania: Olaf Husebys Forlag og Bogtrykkeri, 1898.

191 Hamran, Olav. «Det egentlige drikkeonde – måtehold i etterforbudstiden». *Tidsskrift for den Norske Lægeforening*, vol. 125, 2005, s. 3482–5.

192 Schrupf, Ellen. «Drikkeskikker og politisk kultur i Telemark på 1800-tallet». *Heimen*, 56, nr. 1 (2019): 25–38.

193 Johansen, Per Ole. *Markedet som ikke ville dø*. Oslo: Rusmiddeldirektoratet, 1985.

194 Se: Schaanning, Espen. *Menneskelaboratoriet, Botsfengselets historie*. Oslo: Scandinavian

at alkohol kunne være årsak til sinnssykdom, at alkohol var gift for «psyke» så vel som for «soma», så de mange henvisningene til alkoholbruk i Oles journal hadde også en medisinfaglig side, de var ikke bare en moralsk fordømmelse.

Mens *alkoholismus*, alkoholisme, er en velkjent sykdom og tilstand, er den andre nevnte formen for sinnssykdom mer omstridt. Diagnosen *paranoia querulantis*, kverulantparanoia, ble først skilt ut fra andre former for paranoia av den tyske psykiateren Emil Kraepelin (1856–1926) i 1896, for å beskrive en paranoid tilstand som manifesterer seg gjennom en kverulant oppførsel.¹⁹⁵ Diagnosen betegnes som alvorlig og «kjennetegnet ved en vedvarende, påståelig og oftest aggressiv kamp for oppreisning for eller rettferdiggjøring av en påstått forbigåelse, forurettelse eller urett». Medisinsk leksikon forklarer at slike tilstander ofte har opphav i en virkelig krenkelse eller feiltrinn fra andres side, men at dette for personen har utviklet seg til å bli en uendelig og iherdig kamp for oppreisning langt ut over det som for andre virker rimelig og «gjentatte rettssaker og kverulering overfor alt og alle er ofte resultatet».¹⁹⁶ Denne diagnosen er ikke lenger i bruk, men elementer av den kan gjenfinnes i det psykiatriske klassifikasjonssystemet under betegnelsen «andre spesifiserte paranoide psykoser».¹⁹⁷

Diagnosen har gjerne blitt anvendt på mennesker som har forfulgt selv de minste konflikter og uenigheter med overdreven intensitet.¹⁹⁸ Best kjent i Norge er kanskje Arnold Juklerød, som ble innlagt på Gaustad sykehus i 1971 med en tilsvarende diagnose.¹⁹⁹ Mindre kjent er Carl Halvorsen Paulshus, som

Academic Press, 2007, sitater fra s. 259, se også s. 425–429. Se også: Søbye, Espen. *En mann fra forgagne århundrer. Overlege Scharffenbergs liv og virke 1869–1965*. Oslo: Forlaget Oktober, 2010, s. 281–316.

195 Fisher, William J. «Kraepelin's paranoia». Canada: *Canadian psychiatric association journal*, vol. 10, 1965.

196 Store Norske Leksikon, se «kverulantparanoia» og «vrangforestillinger».

197 ICD-10 (medisinsk klassifiseringsliste fra Verdens helseorganisasjon WHO) punkt F22.8.

198 Petherick, Wayne og Grant Sinnamon. *The Psychology of Criminal and Antisocial Behavior: Victim and Offender perspectives*. UK: Academic Press, 2017, s. 517.

199 Arnold Juklerød (1925–1996) ble tvangsinnlagt på Gaustad sykehus i 1971, på bakgrunn av alvorlige konflikter med nær familie, mulig depressiv psykose, tilfeller av religiøse paranoide ideer og et voldsomt engasjement i nedleggelsen av en lokal skole. Han fikk diagnosen «Paranoia, religiøs kverulant type» og startet en langvarig kamp mot sykehuset. Han ble Norges første psykiatrickritiske mediekjendis. Se: Vatnaland, Torbjørn (2010): *Juklerød-saken*. Tell forlag, Oslo.

ble tvangsinnlagt på Gaustad i 1909, diagnosert med *paranoia querulantis*.²⁰⁰ Paulshus var da 38 år, like gammel som Ole var ved innleggelsen, og hadde vært i voldsom konflikt med sin svigerfar over et eiendomskjøp. På lignende måte som Ole og Juklerød, førte også Paulshus en mangeårig kamp for oppreisning etter utskrivelsen. Noen likheter er det mellom de tre. Alle kom i konflikt med familien og omverden, og ser ut til å ha hatt depressive perioder. I motsetning til Ole ble ingen av de andre to farlighetserklært. Det er i det hele tatt svært få empiriske arbeider som omhandler rettspsykiatriske pasienter, og ingen eksempler med kverulantparanoia fra perioden tidlig 1900-tall.²⁰¹ De uvanlige diagnosene understreker det utypiske ved Ole som farlighetserklært pasient i Reitgjerdet, mens den raske utskrivelsen og hans iherdige kamp for friskmelding er utypiske trekk ved Ole som psykiatrisk pasient den gang.

Av de oppførte diagnosene kan det utledes to teser: Ole skaper ubehageligheter for andre når han er beruset, og han blir generelt betraktet som vanskelig å ha med å gjøre for omgivelsene. Det er dette som utgjør kjernen i den medisinske og juridiske begrunnelsen for innleggelsen i Reitgjerdet.

En smak av frihet

Den 7. april 1924 reiser Ole sørover med toget, hjemover til Rakkestad. Tanken er at Ole skal bo delvis hos sin mor og søsteren Ingrid, delvis hos onkelen Martin, som er hans verge. Konflikten mellom Ole og familien må ha blitt dempet under oppholdet hans på Reitgjerdet, ettersom de nå skal bo sammen igjen. Etter fem måneder i et asyl langt fra familie og venner må det ha vært godt å komme hjem igjen. Kanskje hadde Ole forhåpninger om at dette markerte slutten på hans erfaring med institusjoner, at de nå kunne få avklart salget av gården og løst opp i alle konfliktene.

200 Johansen, Mari. *Paulshus-saken, maktspill med konsekvenser*. Masteroppgave, Institutt for kriminologi og retts sosiologi, UiO, 2011.

201 Her må nevnes Bjørn Lande, som beskrives i Joar Tranøys bok *Reitgjerdet ødela mitt liv* (2009) og Rolf Stenberg, som Svein Solberg omtaler i boken *Rapport fra Reitgjerdet* (1979). Diagnosene og historiene deres for øvrig var svært forskjellige fra Oles, og fra en nyere periode.

Det blir imidlertid raskt vanskelig for Ole å være hos moren i Rakkestad fordi sorenskriveren er misfornøyd med å ha ham i nærområdet. Lensmannen foreslår dermed å få Ole innlagt i Lier asyl, som var under oppbygging på Foss gård i Buskerud. Forslaget bifalles av politimesteren som mener at Ole «er helt ufarlig, naar han bare kan faa opholde sig utenfor Rakkestad».²⁰² De trenger en hjemmel for å få Ole innlagt og lensmannen gir fylkeslegen i Buskerud, Wilhelm Grimsgaard (1868–1937), oppdraget med å gå gjennom saken. Helt uten å snakke med Ole selv stadfester Grimsgaard skriftlig den 1. mai 1924 at Ole er sinnssyk og farlig for den offentlige sikkerhet og at han må innlegges på dette grunnlaget.²⁰³ Eksempelet viser hvordan Oles rettsikkerhet var svekket under denne gamle, administrative ordningen med farlighetserklæringer, som ikke krevde rettslig behandling og dom.²⁰⁴

Den 5. mai 1924 sender politimesteren i Sarpsborg en anmodning til Sosialdepartementet, med henvisning til Grimsgaards skriv, om å få Ole innlagt på Lier asyl.²⁰⁵ Dette får han ikke aksept for. Lier asyl hadde asylsuverenitet, og intet departement kunne bestemme hvilke pasienter som skulle innlegges der. Overlegen for sinnssykevesenet, Karl Wilhelm Wefring (1867–1938), gir i stedet samtykke til ny innleggelse i Reitgjerdet asyl, da kun for observasjon og med hjemmel i straffeprosessloven.²⁰⁶ Denne beslutningen videresender politimesteren til direktør Andresen den 10. mai 1924.²⁰⁷ Etter en del korrespondanse mellom Andresen, overlegen for sinnssykevesenet og politimesteren blir det likevel klart at straffeprosessloven likevel ikke gav hjemmel for slik innleggelse i Reitgjerdet. Det ble derfor forhørt om plass på Østmarka asyl, som også lå i nærhet til Trondheim by, men som ikke var et kriminalasyl. Der skulle ny rettspsykiatrisk observasjon foretas av Ole, for å avgjøre hvorvidt han var syk eller ikke. Wefrings beslutning om innleggelse for observasjon viser også en form for tvil, han godtar ikke helt uten videre den konklusjo-

202 Gjengitt i stevningen til Oslo byrett, 28. november 1928.

203 Antagelig sikter fylkeslege Grimsgaard her til § 10 i sinnssykeloven.

204 Dahl, Hilde og Øyvind Thomassen. «Om sikring og farlighetserklæringer – sikkerhetspsykiatrien etableres». *Tidsskrift for strafferett*, 15, nr. 2 (2015): 177–196.

205 Gjengitt i stevningen til Oslo byrett, 28. november 1928.

206 Str.pl § 210 åpnet for innleggelse i asyl for observasjon dersom det var tvil om hvorvidt en person som kan tiltales for en straffbar handling, var sinnssyk.

207 Brev oppbevart i pasientjournalen på Reitgjerdet.

nen Grimsgaard leverte i sin erklæring den 1. mai, og legger opp til nok en vurdering. Den 1. juli 1924 gis det på ny ut ordre om arrest av Ole, slik at han kan transporteres til Trondheim for et nytt asylopphold.

Ole var ikke å finne i Rakkestad på denne tiden. I sin fortvilelse hadde Ole reist til Enebakk, der søsteren Martha bodde med sin mann Håkon, til tross for at Ole er bitter på svogeren etter hans rolle i skiftesaken. Om det er frykt eller kompromissvilje som driver Ole, er vanskelig å vite, men det må ha vært skremmende for Ole og hele hans familie å oppleve at lensmann, sorenskriver og politimester gikk sammen om slike skritt for å få Ole fjernet fra Rakkestad. Dette var representanter for landets øverste formelle institusjoner. Makten fulgte kunnskapen og skapte et asymmetrisk forhold mellom eksperter og «småfolk». Embets- og tjenestemennene som var utøvere av det offentliges myndighet overfor borgerne, var å anse som det godes forvaltere, de handlet på vegne av fellesskapets beste i en form for politisk-administrativ makt uavhengig av et ellers ekspanderende demokrati. Kort sagt var holdningen at det «av riktig innsikt ville følge riktig handling».²⁰⁸

Idet Ole får nyss om arrestordren, rømmer han til skogs. Martin Gjerberg får hjelp av sakfører Thoresen i letingen etter Ole, de forstår nok begge at de må hjelpe Ole ut av den uheldige strategien. Først etter flere dager får vergen og sakføreren tak i Ole, som ute i skogen har «slidt ondt i nogle dager».²⁰⁹ De får snakket ham til fornuft og Ole går med på å reise til Østmarka asyl. Ole må altså, etter å ha fått smake på friheten i Østfold, ta fatt på et nytt kapittel som asylpasient. Hvordan han reiser til Trondheim er ikke dokumentert, men antagelig reiste han igjen med tog, trolig sammen med en ledsager slik at lensmannen, politimesteren og sorenskriveren var beroliget. Det er lite trolig at han nok en gang reiste alene, de tre embedsmennene i Østfold hadde åpenbart ikke den samme tiltroen til Ole som psykiater Andresen utviste.

Nesten fire måneder etter utskrivelsen fra Reitgjerdet blir Ole den 24. juli 1924 innlagt på det nye og moderne Østmarka hospital, som var et «landbruksasyl i villastil».²¹⁰ Ole skulle observeres og vurderes på nytt, denne gangen av

208 Slagstad, Rune. «De politiserende embetsmenn. En tradisjon i norsk forvaltning». *Nordisk Administrativ Tidsskrift*, 88, nr. 3 (2011): 172.

209 Gjengitt i stevningen til Oslo byrett, 28. november 1928.

210 ILP rapport. *Østmarka sykehus*, historisk dokumentasjon av parken/ utomhusanlegget. Institutt for Landskapsplanlegging, Universitetet for miljø- og biovitenskap, 2012.

to anerkjente psykiatere, kun en knapp times gåtur unna Reitgjerdet. Asylet lå idyllisk plassert like ved Trondheimsfjorden. Hvorfor nettopp Østmarka ble valgt til denne innleggelsen er ikke begrunnet i kildene, asylet lå langt unna Oles «hjemstavn» og hadde ikke landsdekkende mandat. Det var andre asyl på Østlandet som kunne gjennomført samme type observasjon.

Det var likevel et stort asyl. Psykiater August J.B. Nissen (1901–1990), skrev fra sin periode som direktør der at Østmarka hadde hatt «den forholdsvis største sirkulasjon av alle landets sinnssykehus».²¹¹ Kanskje var kapasitet den avgjørende grunnen, kanskje var det for å finne erfaren rettspsykiatrisk ekspertise. Direktøren på Østmarka tillot innleggelsen, det var ikke en avgjørelse verken politimesteren eller Socialdepartementet kunne gjøre alene. Innleggelsen var egentlig en konsekvens av den tvilen psykiater Andresen ved Reitgjerdet hadde gitt uttrykk for i sin vurdering av Ole. Det var i alles interesse å bli kvitt denne tvilen, selv om Ole nok ikke så sånn på det.

Ole observeres på nytt

Det var blitt sommer idet Ole reiste til Trondheim og Østmarka asyl for observasjon. Kort tid etter skriver Oles verge, onkelen Martin Gundersen Gjerberg, et brev til direktør Karl Andresen ved Reitgjerdet:

Som De jo kjender til er Ole Haugsten atter indlagt, paa Østmarken sindssykeasyl til ny observasjon. Jeg laavet ham da han reiste at skrive til Dem og takke for den omsorg og kjærlighed som De viste ham den tid han var på Reitgjerdet.²¹²

Brevet viser tydelig at Ole og hans nærmeste har satt stor pris på den rollen Andresen hadde spilt i saken. De håpet nok på samme behandling og omtanke for Ole på det neste asylet. Det var to sakkyndige med solid omdømme som var

211 Strinda Bygdebok. *Bind 3*. Trondheim: Brun Bokhandel, 1948, s. 122.

212 Brev fra Martin Gjerberg til Reitgjerdets direktør Andresen, datert 20. august 1924.

valgt til den nye undersøkelsen. Den ene var Philip Hansteen (1866–1941), som hadde lang erfaring fra sinnssykeasylene Gaustad i Oslo, Eg asyl i Kristiansand og Prestesæter asyl på Toten, før han i 1921 kom til Østmarka som overlege. Den andre var Johan Sofus Widerøe (1864–1930), som var direktør ved Rotvoll asyl i Trondheim og som tidligere hadde gjennomført psykiatristudier i både Tyskland og Østerrike. Han var også bestyrer av Kriminalasylet en periode frem til 1923 og hadde erfaring med det vi kan kalle «kriminalpsykiatriske» pasienter.

Østmarka hospital ble grunnlagt i 1919 som et kommunalt asyl plassert på Lade i Trondheim og omtales stadig bare som Østmarka.²¹³ Det var den andre direktøren for Kriminalasylet, psykiater Hans Evensen, som først foreslo etablering av et nytt asyl her. Gjennom sitt engasjement i *Hospitalsstiftelsen* tok han i 1901 initiativ til utvikling av en mer moderne sinnssykepleie i Trondheim.²¹⁴ Evensen opprettet kontakt med Lars Solberg, en av de mest produktive institusjonsarkitektene i det Nordenfjeldske, som allerede omkring 1905 la frem planer for et landbruksasyl i villastil. Planen besto av mindre enheter i et park- og jordbrukslandskap, en motsats til det noe eldre naboasylet Rotvoll med sine store sammenhengende bygningsstrukturer og Reitgjerdet som besto av ett stort hovedbygg og mindre driftsbygninger.

Som pasient på Østmarka kunne Ole altså beundre et lite institusjonspreget sykehusanlegg dominert av den nordiske nybarokke stilen. Det var kort vei ned til fjorden derfra, store landbruksjorder omringet asylet og en anlagt frukthage mellom bygningene.²¹⁵ Da de det nye anlegget kunne tas i bruk i 1919 ble det drevet i fellesskap av kommunen og de to trøndelagsfylkene. Gårdene Spandet og Østmarken ble innkjøpt for å få de arealene som var ønsket til sykehuset, mens Moen gård ble innkjøpt i 1937 for en ytterligere utvidelse av området. Østmarka asyl ble rekvirert av tyskerne under andre verdenskrig. 230 av de totalt 300 pasientene ble da utskrevet eller overført til privatpleie eller andre sykehus, flere også til Reitgjerdet, som ikke ble rekvirert. Sykehusdriften ble innskrenket til et minimum og drevet fra Bell skole i Selbu

213 Hospitalet fikk senere navnet Trøndelag psykiatriske sykehus og er i dag en del av St.Olavs hospital, hvor divisjonen for psykisk helsevern har en stor del av sin virksomhet.

214 Trondhjems Adresseavis, 11. desember 1920.

215 ILP rapport. *Østmarka sykehus*, historisk dokumentasjon av parken/ utomhusanlegget. Institutt for Landskapsplanlegging, Universitetet for miljø- og biovitenskap, 2012.

kommune, før pasientene og personalet returnerte i 1945.²¹⁶ Bygningene og parkanlegget på Østmarka er siden blitt fredet i sin helhet, så Ole ville kjent seg igjen om han tok turen tilbake.

På dette moderne asyltet skulle de sakkyndige observere Ole over tid, ha samtaler med ham og etter politimyndighetens oppnevning gjøre en ny rettspsykiatrisk vurdering av hans mentale tilstand. Dette var metodisk annerledes enn ved de foregående erklæringene fra 1921 og 1923, og forskjellen i fremgangsmåte var trolig sentral for formålet med den nye erklæringen.²¹⁷ Vurderingen av Ole måtte være faktisk og reell, og ikke kun baseres på sakens omstendigheter og andres beskrivelser av ham. Lensmannen, sorenskriveren og politimesteren i Østfold så nok helst at denne erklæringen konkluderte likt med de forrige, men de ville nok også at den skulle være grundig nok til å motstå kritikk og motforestillinger.

Arkivkildene fra Østmarka viser at det omkring tiden for innleggelsen foregikk mye korrespondanse mellom de to sakkyndige på Østmarka, psykiater Andresen på Reitgjerdet, Oles sakfører i Sarpsborg og daværende formann i den rettsmedisinske kommisjon, professor og patolog Francis Harbitz (1867–1950).²¹⁸ Ulike dokumenter ble rekvirert og sendt mellom de forskjellige aktørene, de hadde alle et behov for et oppdatert og informert innblikk i saken. Dermed er også kopier blitt bevart i arkivet fra asylene.²¹⁹ At det foregikk så omfattende korrespondanse forteller ettertiden at saken til Ole nå var inne i en fase hvor legitimiteten ved vurderingene av Oles mentale tilstand formelt ble satt på prøve. Flere ble engasjert i spørsmålet om Ole var eller ikke var sinnssyk, og om han var farlig. Utvekslingen av meninger og fagkunnskap skulle kvalitetssikre vurderingen, sikre riktig rettslig gjennomføring og avklare eventuelle feil eller misforståelser.

Det dokumentet som i hovedsak forteller oss noe om observasjonen av Ole på Østmarka er den rettspsykiatriske erklæringen, datert 17. oktober 1924. På det tidspunktet hadde Ole vært innlagt ved asyltet i nesten tre måne-

216 Strinda Bygdebok. *Bind 3*. Trondheim, Bruns Bokhandel, 1948, s.119–124.

217 Professor Ragnar Vogt viser til denne begrunnelsen i senere korrespondanse.

218 Det er bevarte flere skriv hvor de ulike aktørene ber hverandre om å få utlevert eller tilbakelevert ulike dokumenter i saken. Skrivene i seg selv viser høy aktivitet i saken, men røper ikke hvilke standpunkter aktørene hadde til Oles sak.

219 Det meste har vært oppbevart i arkivet etter Reitgjerdet, noe etter Østmarka.

der. De sakkyndige innleder med å skrive litt om den forrige erklæringen, hvem som hadde begjært den og hvorfor, og om oppholdet Ole hadde hatt på Reitgjerdet. De legger så til at utskrivningen derfra hadde skjedd under protest fra politimesteren i Sarpsborg, som hadde ment at «Hensynet til dem som ser sit liv truet om han kommer løs, maa veie mer end hensynet til Haugsten».²²⁰ Politimesteren ønsket en tvangsinnleggelse begrunnet i den potensielle faren Ole kunne utgjøre for andre. Etter det såkalte skadeprinsippet var en slik inngripen en legitim grunn for å begrense selvbestemmelsesretten.²²¹ De sakkyndige skrev derimot ingenting om at psykiateren Andresen og kontrollkommisjonen tidligere hadde vurdert utskrivelse som en god og riktig løsning, og at de hadde uttrykt tvil på om Ole i det hele tatt var sinnssyk. De skrev heller ikke at overlege Wefring hadde besluttet ny vurdering til tross for en fersk erklæring fra andre sakkyndig. Tvilen er i det hele tatt fraværende i erklæringen fra Østmarka.

De sakkyndige fortsetter med å opplyse om at:

Efter hjemkomsten viste Haugsten sig ifølge prov av Haug (kjøperen av gaarden Haugsten) i rapport fra lensmannen i Rakkestad av 15. juli 1924 flere ganger beruset og i saadan tilstand, at det paa grund av hans tidligere opførsel, bl.a. trusler, var grund til at være bange for ham. Om aftenen den 4. juli var han overstadig beruset. Han gik da gjennom gaardspladsen til vitnet og ned til kjökkendören, mens han fiklet med noe han hadde i haanden. Dette bevirket at vitnets hustru og barn samt tjenere blev opskremt og urolige. Han gjorde imidlertid intet galt, men gik da han opplevde at dören var stengt for ham, tilbake til sit hjem.²²²

Videre skriver de at han ved utskrivelsen ble «sat under politiopsigt, i henhold til kgl.res. av 7. november 1908, fr. kgl.res. av 12. september 1913», det vil si med hjemmel i den opprettholdte farlighetserklæringen.²²³ Erklæringen

220 Rettspsykiatrisk erklæring Widerøe og Hansteen, 17. oktober 1924.

221 Svendsen, Lars Fr. «Tvangens etik i psykisk helsevern». *Tidsskrift for Norsk psykologforening*, 59, nr. 6 (2022): 558–563.

222 Rettspsykiatrisk erklæring Widerøe og Hansteen, 17. oktober 1924.

223 For redegjørelse av datidens regler og retningslinjer, se: Andersen, Jak E. *Håndbok i sinns-*

fortsetter med noen trivielle opplysninger om oppholdet ved Reitgjerdet, før det kort vises til at sorenskriveren den 10. januar 1924 sendte anmodning om en erklæring til bruk i umyndiggjørelse av Ole og at Andresen hadde svart at det var nødvendig å observere pasienten nærmere. De sakkyndige var altså oppmerksomme på sin kollegas tvil i saken. De velger likevel å støtte seg på den tidligere erklæringen fra 1923 av Mørch og Jacobsen. Dette skal Widerøe og Hansteen få kritikk for senere.

Den nye erklæringen fra 1924 opplyser at innleggelsen ble gjort i medhold av § 10 i sinnssykeloven av 1848 og at det formelle grunnlaget for innleggelsen var en skrivelse fra «overlegen for sinnssykevesenet». Dette var en overordnet stilling i Medicinaldirektoratet, en etat som var underlagt Sosialdepartementet. Etaten ble i 1945 omorganisert og omdøpt til Helsedirektoratet, underlagt dagens Helsedepartement. Overlege Karl Wilhelm Wefring, opprinnelig fra Trondheim, besatte denne stillingen i perioden 1919–1927. Wefring var ingen hvem som helst, han ble senere konstituert medicinaldirektør, det vil si øverste sjef for helsevesenet, og deretter direktør ved Rikshospitalet. Han var ordfører, stortingsrepresentant, forsvarsminister hele fire ganger og i tillegg president for Den norske legeförening i en lengre periode. At det lå faglig og formell makt bak denne innleggelsen av Ole, kunne dermed ingen betvile.

Den praktiske rekvireringen av de sakkyndige og begjæringen av ny rettspsykiatrisk vurdering var det trolig politimesteren i Sarpsborg som sto for, den samme som Ole hadde beskyldt for uredeligheter. Politimester Kristen Urdal tok sin juridikum i 1903 og hadde hatt egen sakførerforretning i mange år før han tok posten i Sarpsborg. Senere skulle han bli sorenskriver i Østerdalen.²²⁴ Også Urdal var en stødig fagmann, så det var et solid mandat de to legene Hansteen og Widerøe fikk. Mandatet er imidlertid ikke gjenfunnet i noe arkiv, så hva de konkret ble bedt om er ikke dokumentert. Det kunne kanskje forventes at en ny observasjon og grundige samtaler med pasienten ville føre til nye opplysninger og perspektiver, men nei. Erklæringen fra 1924 er, med unntak av det over nevnte, ikke spesielt ulik erklæringen fra 1923. Den nye erklæringen vektlegger «drukkenskapen» noe mer. Hansteen og Widerøe vier

sykerett. Oslo: Aschehoug forlag, 1950.

224 Brinchmann, Christopher og Anders Daae, Karl Vilhelm Hammer. *Hvem er hvem? Haandbok over samtidige norske mænd og kvinder*. Oslo: Aschehoug, 1912. Digitalisert og tilgjengeliggjort av Prosjekt Runeberg.

en del plass til å si noe om alle gangene Ole har vært beruset ute blant folk og hvordan drikkemønsteret hadde betydning for vurderingen av Ole, men mest av alt lener de sakkyndige seg på vurderingene fra erklæringen fra 1923.

I 1924-erklæringen beskrives Oles alkoholbruk med at «Han drakk sig ofte fuld, men egentlig henfalden til drukkenskap synes han ikke å være». Ole er ikke en «alkoholist», men en som drikker ofte, Oles drikking beskrives ikke som patologisk, men som problematisk. Alkohol var på denne tiden sett på som en mulig forklaringsfaktor for sinnssykdom, men lite tyder på at Hansteen og Widerøe så på alkohol som en årsak til sinnssykdom i Oles tilfelle. Tvert imot skriver de sakkyndige Hansteen og Widerøe i sin erklæring at: «om end han under alkoholens indflytelse kan være brutal og da la sig henrive til uoverlagte handlinger og bemerkninger, er vi dog av den mening at hans sykelige sinn ikke er betinget derav, men stikker meget dypere».²²⁵

Drikkingen beskrives, men sinnssykdommen tilskrives ikke alkoholbruken. I en moralsk kontekst er disse beskrivelsene likevel interessante. De inngår som et element i forsøket på å finne uttrykk for noe sykt hos Ole, ettersom ingen kan se at hans oppfatninger om gårdssalget er realistiske. Rasjonale i vurderingene ser ut til å være denne: Ole tar feil og er ikke faktisk rettskrenket, han lar seg ikke overbevise av andre rundt seg, og det må bety at han er sinnssyk. En lengre passasje tidlig i erklæringen er interessant lesning:

Under hans ophold har der aldrig været formerket noget tap av bevissthet, kramper eller anfald av nogen slag. Hans sövn og appetit har den hele tid været god, og han har aldrig klaget over noen legemlig uvelbefindende.

Han har været beskæftiget paa asyls gaardsbruk den hele tid, og har herunder altid været flink og villig, og synes aa ha vist baade arbeidslyst og forstand paa arbeidet. Ved undersökelse av hans intelligens efter Binet Simonske prøver klarer han samtlige av disse. Hans hukommelse er god og heller ikke er der noget at bemerke ved hans merkesevne. Under gjennomgaaelse av hans retssaker erindrer han godt disse, de forskjellige datoer og tar aldrig feil i den kronologiske orden av disse. Hallutinationer har ikke kunne paavises hos ham.

225 Rettspsykiatrisk erklæring Widerøe og Hansteen, datert 17. oktober 1924.

Den retssak som har git foranledning til alle hans klager og skrivelser og som danner utgangspunktet for al den aksjonen som er reist mot ham har vi mangfoldige ganger omhandlet med ham, men han synes der fullstendig at være berøvet enhver fornuftig oppfatning.²²⁶

Alt koker ned til oppfatningene Ole har av gårdssalget, der han etter sigende er «berøvet enhver fornuftig oppfatning». Derfor må det være noe sinnssykkelig som ligger til grunn, mener de sakkyndige. De gjør derfor en psykiatrisk vurdering av Oles oppfatninger om arveoppgjøret ved å lene seg på en diagnose hvor vrangforestillingslidelsen kjennetegnes ved kverulering. Det er først og fremst Oles ordbruk og strategi som blir fortolket som en urimelig kverulering over det Ole oppfatter som en rettskrenkelse, men som andre vurderer som en korrekt rettslig prosess. Premisset i erklæringene både fra 1923 og 1924 er at skiftet og auksjonen gikk korrekt for seg og at Ole ved å protestere så iherdig på dette utviser tegn på vrangforestillinger og utvikler kverulantparanoia. Og heri ligger problemet med kverulantparanoiaen; den kan vanskelig falsifiseres. Hvordan motbevise en diagnose som sykkelig kverulant? De fleste vil argumentere mot diagnosen dersom de får den, men det vil jo bare bekrefte den. Ved å ikke motsi diagnosen vil det derimot kanskje virke som aksept? Ole gjorde kanskje det eneste fornuftige, han gikk rolig og behersket inn i samtaler om sin situasjon og sin adferd med Karl Andresen. Tilsvarende gjorde Andresen klokt i å åpne for dialog, gjennom å anerkjenne Ole som en likeverdig samtalepartner. Kanskje var de sakkyndige på Østmarka ikke like åpne for å lytte til Oles perspektiver og synspunkter.

Widerøe og Hansteen konkluderer med at Ole er sinnssyk. Senere skal de i forbindelse med erstatningssaken presisere at «vor erklæring var en oprettholdelse av den tidligere sinnssykeattest og farlighetserklæring utstedt av lægerne Fr.Mørk og Jacobsen».²²⁷ De hadde ikke selvstendig tatt stilling til de forestillingene Ole hadde om gårdssalget, hevder de, men hadde kun vurdert hvorvidt den tidligere rettspsykiatriske erklæringen sto seg, kanskje var dette det mandatet de fikk. Korrekt eller ei, uansett er det da slik at konklusjonen

226 Rettspsykiatrisk erklæring Widerøe og Hansteen, datert 17. oktober 1924.

227 Rettspsykiatrisk erklæring Widerøe og Hansteen, datert 17. oktober 1924.

hviler på premisset om at Ole tar feil i saken om gårdssalget, slik Mørch og Jacobsen antok i 1923. Muligheten for at Ole kunne ha rett, helt eller delvis, drøftes ikke. De sakkyndige skriver blant annet at:

Han viser sig fuldstendig uimottakelig for ethvert resonnement og for enhver fornuftig motforestilling. Det maa likeledes ansees som et sykelig træk hans tilbøielighet til at forvrænge de nøgne fakta til fordel for sig selv, og at han skyter fra sig alt som kan tydes paa uheldig maate for ham.²²⁸

Det vises til at Ole ikke er en lovkyndig eller utdannet mann, men at han til tross for dette har uttalt seg på et bedrevitende vis. «Han mener sig berettiget til at kritisere landets embetsstand, og karakterisere deres embedsførsel paa en meget overlegen maate», skriver de.²²⁹ De fant det kanskje provoserende at en enkel bonde fra Rakkestad våget seg på å kritisere kyndige embedsmenn slik. Dessuten hadde han til tross for utallige advarsler og motargumenter ikke endret sitt standpunkt, og i beruset tilstand hadde han gang på gang «hengitt» seg til uoverveide bemerkninger og handlinger. Samlet sett underbygger dette diagnosen kverulantparanoia, hevder de sakkyndige. Likevel er de ikke uten tvil de heller, de hadde «ondt av ham og det var ikke med noget let hjerte direktør Widerøe og undertegnede satte vort navn under sindssykeerklæringen, men det var etter vor mening ingen vei utenom», skriver de i et brev til Oles advokat senere.²³⁰

Med hensyn til spørsmålet om hvorvidt Ole er «farlig for den offentlige sikkerhet» gir de sakkyndige bare en enkel konklusjon. De viser til at det allerede foreligger en aktiv farlighetserklæring og at Ole til tross for formaninger fra direktøren på Reitgjerdet om å unngå alkohol, ikke har greid å avstå fra å «genere familien Haug» i beruset tilstand etter utskrivelsen. De har derfor, skriver de, «betenkeligheter ved at ophæve erklæringen».²³¹ De mener bestemt at det ikke kan utelukkes at Ole på ny kan finne på å true familien som har flyttet inn på Søndre Haugsten gård, eller at han på ny kan finne på å fremme

228 Rettspsykiatrisk erklæring Widerøe og Hansteen, datert 17. oktober 1924.

229 Rettspsykiatrisk erklæring Widerøe og Hansteen, datert 17. oktober 1924.

230 Brev til advokat Karl Borch, datert 24. oktober 1924.

231 Rettspsykiatrisk erklæring Widerøe og Hansteen, datert 17. oktober 1924.

trusler mot lensmannen, politimesteren og sorenskriveren. For å underbygge dette synspunktet legger de til at:

Dessuten kommer hertil at naar han nu atter vet sig erklæret sinnssyk kunne han muligens føle sig end yterligere forurettet og da begaa kriminelle handlinger. Vi maa derfor opretholde hans farlighetserklæring som en betryggende foranstaltning som forplikter politiet til nøiagtig kontrol.²³²

Helt overbevist var de to legene likevel ikke. I brev til sakfører Karl Ulrik Hetting Borch (1891–1929) i oktober 1924 skriver de at de «var noget i tvil, men ansaa det allikevel for det retteste at opretholde den tidligere farlighetserklæring».²³³ Farlighetserklæringen blir opprettholdt delvis fordi sinnssykeerklæringen fornyes. Argumentet er at fordi Ole kan oppleve seg krenket av å igjen bli vurdert som sinnssyk, i tillegg til at han allerede opplever seg som krenket av gårdssalget, må han vurderes som fortsatt farlig for den offentlige sikkerhet. Erklæringen følges opp ved at det stilles krav til hvor Ole kan oppholde seg, i praksis nektes han å være i Rakkestad. Deretter utskrives Ole fra Østmarka.

Den 22. april 1925 skriver overlegen for sinnssykevesenet, Karl W. Wefring, til Socialdepartementet for å opplyse dem om den besluttede «Politiopsikt over den farlige sinnssyke Ole Pedersen Haugsten».²³⁴ Han viser til at politimesteren kan treffe forholdsregler med lovhjæmmel i kongelig resolusjon av 1908 om farlige sinnssyke og at det i Oles tilfelle er besluttet at han skal være «anbragt i pleie» hos sin søster og svogeren i Enebakk.²³⁵ Han opplyser videre at Ole til tross for dette har vært å se i Rakkestad etter utskrivelsen og at departementet kan få presis informasjon om vilkårsbruddet ved å kontakte politimesteren direkte.²³⁶ Året etter sendes det et nytt skriv til departementet som forklarer praksisen for politioppsyn med farlighetserklærte

232 Rettspsykiatrisk erklæring Widerøe og Hansteen, datert 17. oktober 1924.

233 Brev til advokat Karl Borch, datert 24. oktober 1924.

234 Kopi av brev fra Karl Wefring til Socialdepartementet, 22. april 1925, lagt sammen med rettspapirene fra erstatningssaken i 1933.

235 Brev fra Karl Wefring til Socialdepartementet, 22. april 1925.

236 Brev fra overlege Karl V. Wefring, til Socialdepartementet, datert 22. april 1925.

sinnssyke, denne gangen signert av konstituert overlege for sinnssykevesenet, Kristian Johan Kristensen.²³⁷ Antagelig har de bedt om en redegjørelse. Dette er den samme legen som vurderte Ole sammen med psykiater Andresen i 1924, da som politilege og medlem av kontrollkommisjonen i Trøndelag. I brevet er han tilbakeholden med å si noe om Ole sin sak spesielt og viser til at han uttaler seg kun på generell basis.

På dette siste brevets tidspunkt har det skjedd en utvikling i Oles sak. Et helt år var gått siden han reiste fra Østmarka og i mellomtiden var nye aktører blitt dratt inn i saken. Ganske umiddelbart etter at Ole kom tilbake til Østlandet gikk hans nye sakfører, Karl Ulrik Borch, til formelle rettslige skritt for å få Oles meninger om skiftesaken vurdert i en sivilrettslig rettsak. Saken skulle opp i Tune herredsrett. I slike sivile saker ble retten oftest satt med bare en fagdommer, oftest sorenskriveren. Rettssaken ble markør for en ny dreining i Oles liv. Selve premisset for hans diagnose skulle bli satt på prøve.

Observasjonen av Ole på Østmarka tar omtrent tre måneder. Allerede kort tid etter at erklæringen fra Widerøe og Hansteen ferdigstilles og leveres, blir saken til Ole fulgt opp av en ny advokat i Sarpsborg. Advokat Karl Ulrik Borch skriver da til de sakkyndige på Østmarka og ber om at alle sentrale dokumenter i saken blir utlevert til ham. Han ønsker dessuten å få disse papirene overlevert personlig, ikke via postgang, og legger derfor til at: «Jeg tør herved henstille til Dem velvilligst endnu at beholde Haugsten og dokumenterne nogen dage, da Haugstens værge og jeg antagelig kommer til Trondhjem, hvor vi gjerne vil ha en konferanse med Dem. Ærbødigst, Karl Borch».²³⁸ At Borch tar saken på alvor, er det ingen tvil om. Han fremstår som en ung og ambisiøs advokat som våger å se på Oles sak med friskt blikk. Og han vil ta med seg vergen oppover til Trondheim, så Ole får vente på dem.

Sakføreren blir raskt Oles viktigste rettskyndige medspiller. Trolig hadde Borch blitt engasjert allerede da Ole ble utskrevet fra Reitgjerdet. Ifølge korrespondanse fra mars 1924 mellom psykiater Andresen på Reitgjerdet og medisinaldirektøren, som dette året var legen Harald Mathias Gram (1875–1929), var det slik at: «overlægen for sinnssykevesenet samtykket i Ole H's utskrivning under forutsetning av at vergen fører kontroll med ham og at hans sak blir

237 Brev fra overlege Kristian J. Kristensen, til Socialdepartementet, datert april 1926.

238 Brev fra advokat Karl Borch til Østmarka, datert 30. oktober 1924.

overført til en jurist».²³⁹ Kanskje ble Ole anbefalt å engasjere Borch av advokat Thoresen, han som kjente Ole fra tidligere og som psykiater Andresen skrev til mens Ole var pasient på Reitgjerdet, for det er ingenting som tyder på at Ole og Borch kjente hverandre fra før. Borch var født i Troms fylke, der hans mor var fra, og var noen år yngre enn Ole. Først etter studiene kom han til Sarpsborg, og nå var han etablert med familie og bedrift der. Det er kanskje litt underlig at ikke advokat Thoresen tok saken, han som kjente familien til Ole godt fra før. Kanskje var det aktuelle saksområdet noe Borch hadde bedre forutsetninger for å lykkes med.

Hvordan Ole betaler for Borch sine tjenester finnes det ingen faktisk dokumentasjon på, men det må ha vært kostbart for Ole å gå til et slikt skritt. I senere avisoppslag hevdes det at «under asylopholdene og som følge av dem er Haugstens del av farsarven, ca. 12 000 kroner, brukt op».²⁴⁰ Antagelig ble Ole nødt til å begynne å bruke av de pengene han tidligere så standhaftig hadde nektet å bruke av, ei heller betale farsbidrag med. Det som er sikkert er at sakfører Borch fikk en sentral rolle i prosessen som skulle gi Ole moralsk og rettslig oppreisning, i alle fall de første årene av prosessen. Første skritt var å sørge for at Ole kunne gå til sak mot lensmannen for få omgjort salget av gården. Sakfører Borch skriver senere i 1925 at: «Gjennem en retssak som paa-begynte i januar d.a. mot lensmanden i Rakkestad har jeg indbragt den fatale gaardshandel og alt hvad der stod i forbindelse med denne for domstolen».²⁴¹ Det viktigste for Ole var stadig vekk salget av odelsgården.

1925–1926: Brevet fra Borch

Ole velger å gå til sak mot lensmannen i Rakkestad, Hans Solerød, han som sto for arbeidet med salget av Søndre Haugsten og som også senere sørget for overføringen av Ole til Reitgjerdet asyl. Den sentrale rollen lensmannen

239 Avskrift av brev fra direktør Andresen til Medicinaldirektoratet, datert 19. mars 1924.

240 Aftenposten, 16. februar 1933. Avisutklipp funnet i Oles journalmappe fra Østmarka.

241 Brev fra Karl Borch til sakkyndige Widerøe og Hansteen, datert 5. november 1925. Det originale brevet lå bevart i Oles pasientjournal fra Østmarka asyl. St.Olavs arkivdepot Dora.

hadde i mye av det negative som skjedde i Oles liv, hadde gjort ham til en erkefiende. Selve dommen er dokumentert gjennom et langt brev Karl Borch sendte til de sakkyndige på Østmarka. Her gjengir han dommens hovedtrekk og forklarer de sakkyndige hva dette medfører juridisk sett.²⁴²

«Efter forgjæves forliksprøve har Ole Haugsten ved stevning av 6-2, irettført 6-3 1925, reist sak mot lensmand Solerød i Rakkestad og nedlagt saadan paastand [...]», skrev Borch til de sakkyndige.²⁴³ Stevningen fra 1925 er ikke gjenfunnet i noe arkiv, men advokat Karl Borch korresponderte tett med både Reitgjerdet og Østmarka underveis og etter saken. Det er sannsynlig at han var i kontakt med departementet og andre offentlige instanser også. Advokatens jobb var å bygge en sak som dokumenterte at Ole hadde mistet sin odelsgård i en prosess som ikke fulgte gjeldende regler. Dette blir den andre rettssaken Ole skal oppleve. I oktober 1925 faller dommen mot lensmannen.

Dommen gir Ole Haugsten i «alle væsentlige punkter» rett i hans kritikk av prosessen rundt gårdssalget. Sakfører Borch ordlegger seg slik i brevet han sender til de to sakkyndige på Østmarka: «Denne dom kræver ingen nærmere kommentar: ti den taler selv et sprog saa tydelig, at det ikke kan misforstaaes».²⁴⁴ Dommen faller mens Ole fremdeles er underlagt politioppsyn med hjemmel i farlighetserklæringen og formelt har en status som gjør at han kan legges inn i asyl igjen dersom det vurderes som nødvendig. En innleggelse blir derimot i praksis litt vanskeligere nå som en dommer har gitt Ole rett i hans anklager mot lensmannen. Maktbalansen er forskjøvet. Dommen utløser en ny utvikling i Oles historie, en dreining mot friskmelding og oppheving av farlighetserklæringen. Dette skjer imidlertid ikke over natten, men Ole og advokaten kan feire en første seier.

Det var viktig å få dommen formidlet til de sakkyndige, siden dommen berørte Oles status som «sinnsyk og farlig for den offentlige sikkerhet». Dommen i 1925 blir et vendepunkt i saken, den skaper en dominoeffekt. Premisset for sinnsykeattesten er at Oles ide om en rettskrenkelse er en sykkelig ide, en vrangforestilling, og dette premisset falt nå bort. Premisset for farlighetserklæringen er at Ole er sinnsyk og at det foreligger en gyldig sinns-

242 Brev fra Karl Borch til sakkyndige Widerøe og Hansteen, datert 5. november 1925.

243 Brev fra Karl Borch til sakkyndige Widerøe og Hansteen, datert 5. november 1925.

244 Brev fra Karl Borch til sakkyndige Widerøe og Hansteen, datert 5. november 1925.

sykeattest. Grunnlaget for vurderingen av Ole som sinnssyk må nå ansees som feil og fortolkningen av hans utfall mot enkelte personer knyttet til salget av gården blir dermed også urimelig. Det kan fortsatt hevdes at Ole har reagert overilt og voldsomt, men ikke at han har reagert sinnssykelig.

Selve dommen falt den 29. oktober i Tune herredsrett, men brevet sakfører Karl Borch sender til Østmarka er datert 5. november 1925. Det er på dagen to år etter at Ole ankom Reitgjerdet asyl som pasient. Brevet er sendt fra Borchs kontor i Sarpsborg til Hansteen og Widerøe i Trondheim, de to legene som bare et lite år tidligere hadde sørget for å erklære Ole som sinnssyk og farlig i det som var den tredje formelle rettspsykiatriske erklæringen om Oles mentale tilstand. Brevet var bevart i arkivet på Østmarka og dommen er betydningsfull for Ole og hele hans sak.²⁴⁵ Oles kamp mot det urettmessige salget av odelsgården har nå flyttet seg over i rettsapparatet, og har vokst til en kamp også mot de vurderingene som har ført til at han ble umyndiggjort og satt i asyl. Det er det lille individet mot institusjonene. Kanskje har Ole følt seg som David i kamp mot Goliat.

Brevet begynner både formelt og høflig: «D'herr overlæge Hansteen og direktør Widerøe, Trondhjem. Hermed tillater jeg mig at oversende: Avskrift av Rakkestad sorenskriveris dom av 29 oktober 1925».²⁴⁶ Brevet informerer deretter om rettssaken i Rakkestad og resultatet av den, og har med en anmodning til de sakkyndige:

Al den stund det av hr. overlægen og hr. direktøren konstanterede sindssygdomsymptom, «vrangforestillingerne», ikke er og aldri har været tilstede, tør jeg – før jeg foretar noget videre i sakens anledning – henstille at den paa feilagtige præmisser hvilende sindssykeerklæring av 17 oktober 1924 snarest tilbakekaldes.²⁴⁷

Sakførerens omhyggelige forberedelser har ført frem og ordene Borch selv valgte er på mange måter umulig å erstatte. De uttrykker mer enn bare et budskap, de uttrykker en stemning preget av seier og lettelse, og formid-

245 Brevet med dommen er interessant i sin helhet, og er derfor gjengitt som et appendiks.

246 Brev fra Karl Borch til sakkyndige Widerøe og Hansteen, datert 5. november 1925.

247 Brev fra Karl Borch til sakkyndige Widerøe og Hansteen, datert 5. november 1925.

ler dessuten enkelte detaljer som er vesentlige for forståelsen av Oles sak.²⁴⁸ Som når Borch skriver innledningsvis i brevet at: «Ole Pedersen Haugsten av Rakkestad er i de sidste aar iagttat av hele 8 psykiatriske sakkyndige. Fire av disse finder intet sindssygdostegn hos ham».²⁴⁹ Her regner Borch inn de tre rettsoppnevnte rettspsykiatriske erklæringerne, men også den vurderingen Ole fikk før han ble utskrevet fra Reitgjerdet. De sakkyndige legene Paasche og Tandberg var de som først vurderte Ole i 1921 og konkluderte med at han ikke var sinnssyk. Samme konklusjon kom psykiater Karl Andresen og politilege Kristensen til før utskrivelsen av Ole fra Reitgjerdet våren 1924, selv om dette ikke var en formell rettspsykiatrisk vurdering. På den andre siden står legene Mørch og Jacobsen med erklæringen fra 1923 og Widerøe og Hansteen med erklæringen fra 1924, hvor begge erklærte at Ole var sinnssyk og farlig. Dermed kan Borch si at åtte kyndige leger har vurdert Ole.

Borch erkjenner i brevet sitt at denne saken må forstås som et tvilstilfelle, men velger i brevet å fokusere videre på de fire som hadde erklært Ole sinnssyk og farlig, og hvordan de har gått frem i sine vurderinger. Han ønsker å så tvil om det logisk-metodiske ved disse erklæringerne, og hvordan premisset for deres konklusjon opphører i lys av den ferske dommen. Han viser til at fire sakkyndige har ment at Ole er sinnssyk, mens to har ment motsatt, og at mens to sakkyndige utstedte farlighetserklæringen, har de to neste kun opprettholdt denne. Og han kritiserer metoden Mørch og Jacobsen brukte:

De sakkyndiges forutgaaende observation av Haugsten personlig hadde været ca. ½ – en halv – time, hvorunder de sakkyndige faar et godt indtryk av ham. De anfører saaledes om Haugsten: «Hans fremtreden er rolig, sikker, men ikke præget av nogen paafaldende selvbevissthet» – og videre: «Han har aldrig hat nogen alvorlig sygdom, og noget sykelig er der heller ikke nu at mærke ved ham».²⁵⁰

Når Borch viser til at de gav uttrykk for at Ole virket rolig og sikker og at «noget sykelig er der heller ikke nu at mærke ved ham»²⁵¹, siktes det nok til

248 Se appendiks for fullstendig gjengivelse av brevet.

249 Brev fra Karl Borch til sakkyndige Widerøe og Hansteen, datert 5. november 1925.

250 Brev fra Karl Borch til sakkyndige Widerøe og Hansteen, datert 5. november 1925.

251 Brev fra Karl Borch til sakkyndige Widerøe og Hansteen, datert 5. november 1925.

hans fysiske helse. For det er jo likevel slik at de sakkyndige mener at hans oppfatninger av salget av gården måtte anses som en vrangforestilling, i Oles tilfelle beskrevet som «typisk og konsekvent» heller enn «springende og uberegnelig». Vurderingen hviler altså på forståelsen av et eneste symptom.

Naar [de] likevel erklærer Haugsten for sindssyk, saa er det paa grundlag av hans mange breve angaaende salget av hans fædrengaard 29 juli 1921. Den opfatning av gaardshandelen som Haugsten viser i disse breve, stempler de sakkyndige som vrangforestillinger. Der er efter de sakkyndiges mening gaat korrekt frem ved gaardshandelen, og Haugsten, hardnakkede fastholdende av det motsatte maa derfor være utslag av en sykkelig ide. (heri ligger hele premisset for erklæringen om sinnssykdom, og dermed også farlighetserklæringen). De nævnte sakkyndige fastslår derfor, «at Ole Pedersen Haugsten lider av en sindssykdom (querulant paranoia) hvis viktigste symptom er et system av vrangforestillinger omkring ideen om en retskrenkelse».²⁵²

Paul Winge fremhevet at 1860-tallets påvisning av vrangforestillinger som et primært symptom, ikke bare en sekundær følge av andre symptomer, var et epokegjørende fremskritt.²⁵³ Særlig ble slike «primordiale delir» observert i kombinasjon med paranoia, der den syke mente seg forfulgt fordi deres fiender ikke ville unne dem det de hadde krav på.²⁵⁴ I dag beskrives vrangforestillinger som «ukorrigerbare, uriktige slutninger om den ytre verden»,²⁵⁵ eller som «feilaktige (urealistiske eller idiosynkratiske) forestillinger om andres motiver og handlinger som forsvarer med stor energi og affekt og som ikke lar seg rokke».²⁵⁶ Det er utfordrende å diagnostisere vrangforestillinger og litteraturen er tydelig på at det finnes eksempler på tilsynelatende vrangforestillinger som senere har vist seg å være korrekte og at «selv om denne typer

252 Brev fra Karl Borch til sakkyndige Widerøe og Hansteen, datert 5. november 1925.

253 Winge, Paul. *Den Norske Sindssygelovgivning. Forelæsnings*. Kristiania: A.W.Brøggers bogtrykkeri, 1901.

254 Winge, *Den Norske Sindssygelovgivning. Forelæsnings*, 1901.

255 Norsk Helseinformasjon (nhi.no): Vrangforestillinger – veiviser. [lesedato: 06.05.18]

256 Se: Store Norske Leksikon, «vrangforestillinger».

feildiagnoser hører til sjeldenhetene, illustrerer eksemplene hvor vanskelig det av og til kan være å skille vrangforestillinger fra faktiske forhold.²⁵⁷ Det er dette siste poenget Borch ønsker å få frem, at de sakkyndige som vurderte Ole som sinnssyk, har feilvurdert ham, ved å ikke forstå de faktiske forhold.

Kan det tenkes at legene gjorde samme feilvurdering ofte og at også andre pasienter ved disse asylene burde vært friskmeldte? I studiet av pasientene innlagt ved Kriminalasylet og Reitgjerdet asyl fra perioden 1895–1940 fant jeg ingen andre eksempler på at vrangforestillinger hadde blitt feildiagnostisert.²⁵⁸ Diagnosen kverulantparanoia var dessuten uvanlig, og å ha vrangforestillinger om noe så konkret som et gårdssalg var særlig uvanlig. De fleste pasientene hadde bisarre religiøse vrangforestillinger eller forestillinger om overvåkning gjennom tidstypiske nyvinninger som radiosignaler, eller de hadde paranoide ideer om at de ble forfulgt. Noen hadde også ideer om at de var noen andre enn seg selv, som Jesus eller Napoleon. Ofte var de ikke så enkle å samtale med heller og særlig på tunge institusjoner som Reitgjerdet var det sykelige elementet lett å få øye på og å beskrive. Det er nettopp dette som gjør Oles sak så interessant. Den tvilen som følger med Ole og saken hans, den dissensen som kommer til syne, vitner om at psykiatrien er en vitenskap med stor grad av skjønnsbruk. Som medisinsk spesialitet forvalter den en grenseoppgang mellom syk og frisk som ikke er absolutt. Oles fremtoning virket altså uvanlig, ikke bare for meg som historiefaglig forsker, men også for samtidens aktører.

Tvilen omkring Oles tilstand ble ærlig redegjort for. I de første notatene gjort av Karl Andresen dokumenteres en klar bevissthet om at feil kan forekomme. Andresen gjorde derfor et forsøk på å få gårdssalget vurdert av en jurist, ved å kontakte byskriver Oscar Pfaff (1875–1960) i Trondheim. Han var bestyrer for Trondhjem Kretsfengsel på denne tiden, men også et beskikket medlem av kontrollkommisjonen ved Kriminalasylet og Reitgjerdet.²⁵⁹

257 Se: Store Norske Leksikon, «vrangforestillinger».

258 Med det menes at fagfolk i samtiden påpekte feilaktige vurderinger av sinnssykdom, ikke at jeg selv har påvist feil i diagnostisering. Se: Dahl, Hilde. *Institusjonaliseringen av farlighet, sinnssykdom og samfunnsvern i Norge. En studie av farlige kriminelle sinnssyke pasienter i Kriminalasylet og Reitgjerdet asyl, 1895–1940*. Doktoravhandling NTNU, 2018:274.

259 Brinchmann, Christopher, Anders Daae og Karl Vilhelm Hammer. *Hvem er hvem? Haandbok over samtidige norske mænd og kvinder*. Kristiania: Aschehoug, 1912. Digitalisert og tilgjengeliggjort av Prosjekt Runeberg.

Antagelig var han også involvert i de vurderingene som ble gjort av kontrollkommisjonen før utskrivningen av Ole våren 1924. Dessverre for Ole endret denne uformelle juridiske vurderingen ingenting. Pfaff mente det ikke var noe å utsette på auksjonen og det offentlige skiftet av Haugsten gård, tvert imot stemplet han denne påstanden som «det rene tøv».²⁶⁰ Heller ikke juristene i departementet hadde oppdaget noen feil ved skifteprosessen, for som Borch skriver var «Haugstens opfatning av gaardshandelen [...] forelagt Justisdepartementet, som under 1 mai 1923 hadde uttalt, at det intet fandt at bemærke ved sorenskriverens eller lendsmandens forhold».²⁶¹

Sakfører Borch fortsetter brevet med å vise til at de sakkyndige i 1923 satte sin lit til departementet og dermed ikke gjorde noen ytterligere innsats for å kvalitetssikre premisset for sin konklusjon om farlighet, og «Uten at nogen ny eller supplerende undersøkelse findes nødvendig erklærer de sakkyndige prompte, at Ole Pedersen Haugsten er farlig for den offentlige sikkerhet».²⁶² Etter en halvtimes samtale med Ole selv, og sannsynligvis noen samtaler med lensmannen som hadde begjært sinnssykevurderingen, landet de sakkyndige på at Ole ikke bare var sinnssyk, men også «farlig for den offentlige sikkerhet». Borch antyder at dette var en litt vel hurtig saksbehandling ved å si at deres konklusjon kom «prompte», men viser samtidig til at selv med «længre» tid og observasjon har de sakkyndige på Østmarka opprettholdt konklusjonen til tross for god oppførsel:

Det var den 17 oktober 1924, at hr. overlægen og hr. direktøren erklærte Haugsten for sindssyk og fandt at burde opretholde farlighetserklæringen. Haugsten hadde da i længre tid været observeret paa Østmarken asyl, og har herrene git ham det bedste skudsmaal for sin opførsel her. Saavel hr. overlægen som hr. direktøren har gjentagne ganger talt med Haugsten om salget av hans fædrengaard, og finder herrene, at «han synes der fuldstændig at være berøvet enhver fornuftig opfatning»; ti han fastholder haardnakket, at der ved gaardshandelen er gaat ukorrekt frem av skifteautoriteterne

260 Brev fra Karl Borch til sakkyndige Widerøe og Hansteen, datert 5. november 1925.

261 Brev fra Karl Borch til sakkyndige Widerøe og Hansteen, datert 5. november 1925.

262 Brev fra Karl Borch til sakkyndige Widerøe og Hansteen, datert 5. november 1925.

(sorenskriveren og lendsmanden i Rakkertad). Paa andre omraader har imidlertid herrerne intet at utsætte paa Haugstens intelligens.

Og hr. overlægen og hr. direktøren «kan ikke se andet end at hans opfatning av gaardssalget er et utslag av et sykt sind» – og herrerne anfører videre om Haugstens opfatning, at «hans forestillinger om den uret som sorenskriveren og lendsmanden har begaaet er at anse som vrangforestillinger, og saaledes uten nogen rot i virkeligheten».²⁶³

I en lang kjede av vurderinger som løper over mer enn to år blir altså Oles oppfatning av gårdssalget som urettmessig, beskrevet som «det reneste tøv» av flere jurister og som en vrangforestilling basert på en innbilt rettskrenkelse av flere leger. Denne måten å forstå Ole og hans sak endres av dommen i 1925. I alle fall trekkes forståelsen i tvil. I tillegg er det av betydning, mener Borch, at mange andre i Oles nærmiljø har hatt en annen oppfatning av Ole under hele denne tiden og at «Ingen lægmand som virkelig kjender Ole Haugsten anser ham for sindssyk. Fra Haugstens hjembygd, Rakkestad, foreligger der saaledes en masseerklæring, undertegnet av bygdens bedste mend og kvinder om, at Ole Haugsten ikke ansees som sindssyk». Borch føyer deretter til at: «De 4 psykiatriske sakkyndige, som har hat mindst adgang til at læse Haugstens breve, men som til dels bedst har benyttet adgangen til at iagtta hans person, har ikke fundet noget sindssygdøstegn hos ham».²⁶⁴

Sakfører Borch går etter sin lange innledning over til å referere selve dommen. Han har ved å gå erklæringene etter sømmene åpnet for rimelig tvil før han beveger seg over til dommen som slår beina unna premisset for dem. Det ligger juridisk logikk bak Borchs måte å bygge opp sitt resonnement.

Det er solid grunnlag for dommen, mener Borch.

Der er herunder intet spart for at faa indehentet de fyldigste og bedst mulige opplysninger. Justisdepartementet bevilget endog lensmanden fri sakførsel, saaledes at han paa offentlig bekostning kunde faa tilveiebragt alt det materiale der kunde tjene til at godtgjøre berettigelsen av hans handlemaate. Resultatet av domstolens nøkterne

263 Brev fra Karl Borch til sakkyndige Widerøe og Hansteen, datert 5. november 1925

264 Brev fra Karl Borch til sakkyndige Widerøe og Hansteen, datert 5. november 1925.

og helt uhildede prøvelse av samtlige opplysninger foreligger i den hermed følgende domsavskrift, til hvilken jeg henviser.²⁶⁵

Etter at retten hadde vurdert alle opplysninger og dokumenter knyttet til Oles søksmål ble det konkludert at Ole hadde rett. Odelsgården ble solgt på uriktig vis. Borch fortsetter med å punktvis ramse opp hva dommen stadfester. At Ole hadde rett i sin oppfatning av skiftesamlingens beslutning fra 22. juli 1921 og den valgte avstemningsmåten. Hadde lensmannen handlet i overensstemmelse med sitt mandat, skulle han den 28. juli 1921 ha solgt gården til Emberland eller Fjeld, som begge hadde gitt høyere bud enn Haug som fikk tilslaget. Bruddet på bestemmelsene betyr at lensmannen hadde like lite rett til å selge gården som en hvilken som helst annen mann og at en ny auksjon burde vært avholdt. Kort og godt: Lensmannen hadde gått uriktig frem og sorenskriveren hadde følgelig også handlet uriktig ved at sanksjonere lensmannens opptreden. For dette dømmes lensmannen til å betale erstatning til Ole og de andre arvingene. Det er full seier. Ole hadde i all vesentlighet rett i sine anklager. Sakfører Borch avslutter det lange brevet med å oppsummere situasjonen:

Ved retskraftig dom er det avgjort, at Haugstens anker over gaards-handelen har vært berettigede. Haugstens opfatning av handelen beror ikke paa et sykt sinds vrangforestillinger, men er tvert imot baseret paa en korrekt og riktig bedømmen og vurderen av de faktiske forhold. [...]

Saafremt hr. overlægen og hr. direktøren endnu skulde nære nogensomhelst betænkelighet med at efterkomme min anmodning, vil jeg gjøre opmærksom paa, at en autentisk utskrift av den avsagte dom vil kunne erholdes ved henvendelse til den opnævnte sættestemmer, sorenskriver Nordang, Sarpsborg. Alle forønskede opplysninger om Ole Haugstens opførsel og optræden efter løsladelsen 11 april 1925 fra Østmarken asyl vil kunne erholdes enten gjennom politimesteren i Romerike og Vinger, Lillestrøm, eller direkte gjennom hans underordnede, lensmanden i Enebak, adr Ytre Enebak, der for politiet har ført tilsyn med Haugsten.

265 Brev fra Karl Borch til sakkyndige Widerøe og Hansteen, datert 5. november 1925.

Idet jeg tør imøtese hr. overlægens og hr. direktørens snarlige svar paa nærværende henvendelse, tegner jeg
Ærbødigst, *Karl Borch*.²⁶⁶

Ikke uventet ble denne rettssaken fulgt opp av avisene i distriktet og pressens vinkling gir et interessant bilde av hvordan Ole og hans sak fremsto for vanlige folk. Sarpen avis skriver om «Haugsten-saken fra Rakkestad» som forsidesak:

Hvad der uttales i domspræmisserne. Erstatningssaken som Ole Haugsten, Rakkestad, anla mot lensmand Solerød, Rakkestad, om hvilken vi bragte en meddelelse igaar, har været fulgt med sterk interesse i distriktet og vi skal derfor i dag hitsætte en utskrift av domsprotokollen i sin helhet forsaavidt denne sak angaar.²⁶⁷

Sarpen var en avis for Sarpsborg, den mer befolkede og industrialiserte nabokommunen til Rakkestad. Slik blir det tydelig at denne saken nå skapte interesse utenfor Oles bygdemiljø. Avisen skriver at det den 29. oktober 1925 ble satt en «ekstra-rett» på Tune sorenskriverkontor med sorenskriver Nordang som beskikket «sættedommer i overværelse av underskrevne vidner».²⁶⁸ Tune sorenskriverembete ble stiftet alt den 31. juli 1591 gjennom et kongebrev som opprettet flere slike embeter, men senere omdøpt til Sarpsborg sorenskriveri. Sorenskriver Ivar Andreas Nordang (1856–1933) var juristutdannet fra hovedstaden, med bakgrunn som sorenskriver i Vardø, Nordfjord, før han kom til Østfold. En sorenskriver er sentral for den statlige lokalforvaltningen, og sorenskriveriene fungerte tidligere også som herredsrett.²⁶⁹ I 2002 ble alle sorenskriverembeter erstattet av tingretter, der sorenskriveren fikk fungere som leder av retten. Saken til Ole ble ført utenfor Rakkestad for å sørge for habilitet, for sorenskriver Konow i Rakkestad var tross alt implisert i saken. Han hadde godkjent salget og var en av dem Ole hadde anklaget. Han var dessuten den som tok initiativ til å anmelde Ole i 1923.

266 Brev fra Karl Borch til sakkyndige Widerøe og Hansteen, datert 5. november 1925.

267 Sarpen avis, 19. november 1925.

268 Sarpen avis, 29. oktober 1925.

269 Næss, Hans Eyvind (Red.). *For rett og rettfærdighet i 400 år: sorenskriverne i Norge 1591–1991*. Oslo: Justisdepartementet/Fabritius, 1991.

Oles sak gikk altså for retten i laveste instans, det er der de fleste rettsaker starter. Dommen fra Tune herredsrett i 1925 fastslo reaksjonen for lensmannen i Rakkestad, som var den Ole hadde gått til sak mot. Den stevnedede lensmann Solerød måtte betale den avdøde Peder Haugsten og gjenlevende hustrus fællesbo «4000 kroner med 6 pst renter derav fra 12. januar 1925».²⁷⁰ Avisen Sarpen formidler fra dommen at denne summen skulle være: «erstatning for det tap, der paaførtes boet ved instevntes unkladelse av 28. juli 1921 at approbere O.G. Emberlands auktionsbud, fastsat ved uvillige mænds skjøn, optat paa indstevntes bekostning med 6 procent renter av skjønbeløpet fra 12. januar 1925».²⁷¹ Lensmannen dømmes altså for å ha unnlatt å selge til høyeste bud, men ikke for å ha gjennomført salget av gården.

Det var likevel en alvorlig dom for lensmannen. En anke ville være å forvente, men det er det ikke funnet dokumentasjon på. Det er heller ingen dokumentasjon på at lensmannen betalte erstatningen til Ole og hans familie, så kanskje fikk Solerød omgjort dommen. Noen skade på hans karriere gjorde det ikke, han holdt frem med å være lensmann i mange år, slik han hadde vært siden 1917 i Rakkestad.²⁷² En seier for Ole var det uansett, det lå symbolsk oppreisning i en dom som gav ham rett i sine anklager og som plasserte skyld hos en av dem Ole hadde klandret. Enda bedre for Ole var det at saken fikk så stor oppmerksomhet i pressen. På den måten ble det kjent for alle i distriktet at hans syn på skiftesaken var korrekt og at hans status som sinnssyk dermed var tvilsom. Lensmannen, og dermed også sorenskriveren og politimesteren, hadde ifølge dommen gjort feil i sin gjennomføring av auksjonen og salget av gården.

Ole må ha vært fornøyd med retningen saken hans tok i 1925, seieren i retten opplevdes nok som en forsmak på bedre tider. På samme tid foregikk det kommunevalg rundt om i landet og hovedstaden skiftet navn fra Kristiania til Oslo.²⁷³ En nasjonalromantisk vind hadde blåst over Norge helt siden unionsoppløsningen i 1905. I Tyskland reorganiserte det nasjonal-sosialistiske

270 Avgjort ved sivil sak, 29.10.1925, Ole Haugsten i søksmål mot lensmann Hans Solerød.

271 Sarpen avis, 29. oktober 1925.

272 Dehli, Martin. *Rakkestads historie*. Bygdehistorien 1837–1940, Bind 3. Bygdebokkomitéen. Sarpsborg: Vardings trykkeri, 1996.

273 Det Statistiske Centralbyrå. *Kommunevalgene, 1925*. Norges offisielle statistikk VII. Oslo: Aschehoug, 1926.

partiet seg mens Benito Mussolini utropte seg til diktator i Italia. Begge er varsler om en ny ideologisk retning i europeisk politikk. Det er et urolig år i et konfliktfylt tiår, men Ole fortsetter å tenke på sine egne konflikter. De internasjonale politiske strømningene skal likevel få betydning for Ole senere.

Oles kronglete vei gjennom rettspsykiatrien hadde ført ham via Paasche og Tandberg som konkluderte at han ikke var sinnssyk, til Mørch og Jacobsen, som konkluderte det motsatte og som i tillegg erklærte Ole som farlig for den offentlige sikkerhet. Så til en innleggelse i Reitgjerdet asyl, beskrevet av en avis som «landets hardeste sinnssykeasyl næst etter Kriminalasylet».²⁷⁴ Der ble Oles attester satt under tvil av Andresen og Kristensen, men en tredje sakkyndigvurdering av Widerøe og Hansteen erklærte at Ole var sinnssyk og farlig for den offentlige sikkerhet. De til sammen åtte sakkyndige greide altså ikke å bli enige om Ole og hans adferd.²⁷⁵ Etter dommen i Tune som viste at Ole hadde rett i at odelsgården hans ble solgt på ureglementert vis, ble det klart at det måtte en ny sakkyndig vurdering til, en med størst mulig autoritet, hvis konklusjon kunne bli den endelige. Ole blir derfor besluttet sendt til Gaustad for samtaler med Norges første professor i psykiatri, psykiateren Ragnar Vogt (1870–1943). Et nytt asyl får nå spille en rolle. Denne gangen måtte Ole til den nord-østlige delen av Oslo, i det som frem til midt på 1800-tallet var Aker herred, og Norges første statlige asyl for mennesker med psykiske lidelser.²⁷⁶

Rettspsykiatri fra øverste hold

Psykiatrien var på 1920-tallet fortsatt i utvikling og ekspansjon, både som praksis og fag. Det ble i løpet av årene 1855 til 1926 bygd flere asyls over hele landet, men først i 1915 fikk Norge det første professoratet i psykiatri. Stillingen ble da besatt av sørlendingen Ragnar Vogt og posisjonen gjorde

274 Øvre Smaalenene Blad, 14. februar 1933.

275 Alle de sakkyndige er presentert i bokserien «Norges Læger», et biografisk oppslagsverk som utkom i årene mellom 1873 og 1996. Se: Kobro, Isak. *Norges læger: 1909–1925*. Oslo: Aschehoug forlag, 1927; Kobro, Isak. *Norges læger: 1926–1936*. Oslo: Aschehoug forlag, 1938.

276 Se: Store Norske Leksikon, «Aker».

ham til en nasjonal autoritet i denne nye medisinspesialiteten. Vogt hadde utdannet seg til lege i Norge, Danmark og Tyskland. Han var spesialist i psykiatri med særlig stor kunnskap om behandling av alkoholisme. Han var selv aktiv i avholdsbevegelsen og skrev flere lærebøker, som *Psykiatriens grundtræk* publisert i 1905. Vogt var særlig interessert i arvelighetslæren og som medlem av den rettsmedisinske kommisjonen deltok han i straffelovskomiteen som utformet steriliseringsloven av 1934, som i internasjonal sammenheng ble en av de senere lovene av dette slaget.²⁷⁷ Vogt var dessuten en av initiativtakerne til opprettelsen av Institutt for arvelighetslære i 1916, ledet av Norges første kvinnelige professor, zoologen Kristine Bonnevie (1872–1948). Instituttet samlet et forskningsmiljø som skulle bli kritisert i ettertiden og skapte kontroverser i samtiden.²⁷⁸ Der ønsket de å danne en vitenskapelig motvekt til «Den konsultative norske komité for rasehygiene», grunnlagt av John Alfred Mjøen (1860–1939) i 1908. Bonnevie hevdet at vitenskapen tilsa «den aller største forsiktighet overfor enhver form for racehygieniske inngrep» og vektla behovet for sosiale reformer.²⁷⁹ Ragnar Vogt var i sine utgivelser noe mindre skeptisk til rasehygien, som tidlig på 1900-tallet var rotfestet i både politikk og vitenskap.²⁸⁰ Biologiske forskjeller mellom mennesker skulle forklare tilsvarende moralske og mentale forskjeller, som igjen gav ulike sosiale utslag, og i dette arbeidet var psykiatrien en naturlig disiplin. Denne rollen psykiatrien spilte i samtidens innsats for å identifisere alle samfunnets «fordervede elementer», fikk relevans for utviklingen av politiske strømninger som også Ole ble fanget av noen år senere.²⁸¹

Nå var det altså Vogt som fikk i oppgave å endelig avgjøre om Ole Pedersen Haugsten var sinnssyk eller ikke, en oppgave han tok fatt på høsten 1926, nesten ett år etter dommen i Tune sorenskriveri. I brev til Sosialdepartementet den 16. september 1926 skriver Vogt at: «Vedlagt tilbakesendes dokumentene

277 Her legges perioden 1907–1940 til grunn. Se: Falkum, Erik. *Hva er psykiatri? Om fagets grunnlagsspørsmål*. Bergen: Fagbokforlaget, 2023, s. 28.

278 Kyllingstad, Jon Røyne. *Kortskaller og langskaller. Fysisk antropologi i Norge og striden om det nordiske herremennesket*. Oslo: Scandinavian academic press, 2004.

279 Nordal, Inger Hessen og Dag O. Hessen, Thore Lie. *Kristine Bonnevie: Et forskerliv*. Oslo: Cappelen Damm, 2012.

280 Vogt, Ragnar. *Arvelighetslære og rasehygiene*. Kristiania: Cammermeyer forlag, 1914.

281 Schaanning, Espen. *Kampen om den forbryterske sjel*. Oslo: Unipub forlag, 2002, s. 45.

vedkommende den sinnssyke Ole Pedersen Haugsten. Saken har først kunnet ekspederes nu, da den under mitt fravær konstituerende direktør ikke har villet ta nogen bestemmelse på egen hånd». ²⁸² Det tok altså flere måneder før Vogt kunne starte sitt arbeid, men det var mest av praktiske grunner i forbindelse med andre arbeidsoppgaver utenfor Gaustad. Saken til Ole var antagelig så betent at den konstituerte direktøren lot den ligge mens Vogt var fraværende.

Rent praktisk ble oppgaven løst ved at Vogt først vurderte dokumentene som fulgte med saken og deretter hadde samtaler med Ole jevnlig og over tid. Denne metodikken ble det oppgitt diagnostiske grunner til. Vogt skriver avslutningsvis i brevet til Sosialdepartementet at:

Det er ikke i en lukket anstalt, men i det frie liv, at den syke skal bevise sin skikkethet til å gjenvinne sin frihet. Til undgåelse av unødige komplikasjoner bør derfor ikke dette spørsmål kjedes sammen med spørsmålet om hans anbringelse nu. ²⁸³

Med denne tilnærmingen til den rettspsykiatriske undersøkelsen sørget Vogt for å innkalle Ole til samtaler, hvor Ole fikk overnatte på Gaustad over to dager, men uten å formelt innlegges. Dette var nok noe Ole satte pris på. Gaustad lå et stykke unna Enebakk og reiseveien var tidkrevende, og han fikk på denne måten være utenfor asyl det meste av tiden. Hvor mange ganger Ole måtte reise dit er det ingen nedtegnelser på. Gaustad åpnet i 1855 og ble under byggeprosessen beskrevet som «en af de mest storartede og vellykkede blant de mange Humanitetsanstalter, Fædrelandet i det sidste halve Aarhundrede har kunnet glæde sig ved». ²⁸⁴ Optimismen var stor og mange delte troen på de medisinske fremskrittene. Forut for byggingen hadde legen Herman Major utført en stor undersøkelse av de psykisk lidende menneskers kår i Norge og vist at forholdene var forferdelige. ²⁸⁵ På grunnlag av kunnskapen fra denne undersøkelsen skisserte Major en lov om «Sindsyges pleie og behandling» som etter behandling av en oppnevnt kommisjon ble vedtatt i 1848. Loven

282 Brev fra professor Ragnar Vogt til Sosialdepartementet, datert 16. september 1926.

283 Brev fra professor Ragnar Vogt til Sosialdepartementet, datert 16. september 1926.

284 Hvattum, Mari. *Heinrich Ernst Schirmer: kosmopolittenes arkitekt*. Oslo: Pax forlag, 2014, s. 99. [nb.no]

285 Major, Herman Wedel. *Indberetning om Sindsyge-Forholdene i Norge*. 1846.

sørget for at psykisk lidende mennesker ble en oppgave for helsevesenet, ikke for familier, fattigforsorgen og fengselsvesenet. Gaustads arkitektur og parkanlegg gir et godt bilde av idealene bak 1800-tallets sinnssykereform.²⁸⁶ Som Østmarka var Gaustad et moderne paviljongsykehus med avdelinger som lå fritt i landskapet. Estetikken ved bygningsmassen og de fysiske omgivelsene til asylen ble sett som viktige faktorer i behandlingen av de sinnssyke.²⁸⁷ Vi vet ingenting om hva Ole mente om asylenes utforming og omgivelser, men kanskje gledet han seg over de flotte hagene både på Østmarka og Gaustad.

Den formelle erklæringen fra Vogt ferdigstilles mot slutten av året 1926. Den sendes i brev til Socialdepartementet den 6. desember 1926 og oppsummerer Vogts oppfatning av Ole og de foregående vurderingene.²⁸⁸ Han skriver:

Jeg har i sakens anledning gjennomgaaet de tidligere erklæringer om ham og det foreliggende aktstof, likesom jeg har faat tilstillet mig akterne i en sak, reist av Ole Haugsten mot lendsman Solerød og paadømt 29.okt f.a. (1925) ved Rakkestad sorenskriveri.

Videre har jeg mottat opplysninger om observanden fra hr. politimesteren, overrettsakfører Borch, hans værge Martin Gjerberg og hans svoger Haakon Wiig.²⁸⁹

Det er merkelig hvor sjelden kvinnene i Oles liv blir involvert av de mange embetsmennene, kunne ikke Vogt snakket med søstrene og moren? I stedet er det svogeren og onkelen som blir bindeledd mellom familien og professoren. Innledningsvis redegjør Vogt altså for hvilke kilder og opplysninger han bygger sin konklusjon på. Deretter gir han en kort sammenfatning av «den lange, forviklede sak» og gjentar noen av de påstandene Ole møtte hos tidligere sakkyndige. Oppdragelsen var ikke «hensiktsmessig», Ole var for «egenrådig og lat» og dessuten «drikkfeldig». Særlig har problemet med alkohol skapt vanskeligheter for ham og omgivelsene, mener Vogt. Dette førte Ole inn i en affektiv tilstand han ikke selv greide å beherske, og det er med

286 Retterstøl, Nils. *Gaustad sykehus – 140 år*. Oslo: Universitetsforlaget, 1995. [nb.no]

287 Haave, Per. *Ambisjon og handling. Sanderud sykehus og norsk psykiatri i et historisk perspektiv*. Oslo: Unipub forlag, 2008.

288 Erklæringen er interessant i sin helhet, og er derfor gjengitt som et appendiks.

289 Rettspsykiatrisk erklæring professor Ragnar Vogt, datert 6. desember 1926.

dette utgangspunktet at forviklingene omkring gårdssalget blir til. At Ole, som odelsgutt og eldste sønn, ikke fikk overta gården førte så til en oppførsel som var «ophidset og truende».

Hans paastanden om at der var begaat kjeltringstreker av lensmand, sorenskriver mv. ved gaardsalget er fremført paa høist utilbørlig maate og i et ophidset sprog. Flere sakkyndige har i disse paastandene set utslag av utvetydige vrangedomme. Imidlertid har Rakkestad sorenskriveri i dom av 29.okt f.a. paa viktige punkter godkjendt observandens anker mot den juridiske korrekthet av gaardsalget; grunnlaget for at opfatte observandens paastande som vrangdomme er derved blit betydelig avsvækket.²⁹⁰

Vogt kommer ikke unna å mene noe om de mange episodene med trusler mot gårdens nye eiere. Han vektlegger at dette naturligvis må ha skapt engstelse, men konkluderer at det likevel ikke kvalifiserer som sinnssykkelig. Beskrivelser som «løsmundet, brautende og uoverveiet under alkoholpaavirkning» eller «stridig og paastaaelig» må alt forstås som innenfor det mennesker normalt kan ha av oppførsel. Under alle oppholdene i asyl har Ole oppført seg godt og snakket godt for seg. Ole har også fastholdt at han aldri har hatt noen intensjon om å utøve vold mot noen.

Vogt argumenterer for å videreføre vergemålet inntil Ole kan greie å disponere sine midler på en fornuftig måte. Dette skal Ole ha sagt seg villig til, da med onkelen som verge også i det videre. Uten en sinnssykeattest kan vergemålet bare videreføres som frivillig ordning. Til sist beskriver Vogt Ole som et grensetilfelle, en som det er naturlig å tenke at det oppstår uenigheter omkring. Det er på mange måter en håndrekning til hans fagfeller, men også en måte å bruke autoriteten sin til å trekke opp grensen for hva som kan innlemmes i den medisinske kategorien «sinnssyk» og den juridiske konstruksjonen «farlig for den offentlige sikkerhet». Han viser til at i slike grensetilfeller «maa man ha for øie, at der er to momenter som her spiller ind: hvorvidt det kan sies at han frembyr vrangdomme, og hvorvidt det kan befryktes, at han ikke vil kunne kontrollere sine handlinger». Han har imid-

290 Rettspsykiatrisk erklæring professor Ragnar Vogt, datert 6. desember 1926.

lertid forståelse for den frykt de ulike aktørene kan ha hatt med tanke på at Oles «selvkontroll kunde svigte», og at dette kunne ha gitt utslag i retning av en sinnssykeerklæring av forebyggende hensyn. Dette ble styrket av at «de juridiske instanser karakteriseret hans kritik av de juridiske fremgangsmaater som ubegrundet», mener Vogt.²⁹¹

Naar saa hertil kommer, at hans sind i de sidste aar er faldt mere til ro, og at han ikke i handling har vist nogen egentlig farlig tendens, maa jeg komme til den opfatning, at der ikke er grundlag for at opretholde sindssyke- og farlighetserklæringen. Naar sindssykeerklæringen ophæves, bortfalder farlighetserklæringen uten videre, idet denne forutsætter tilstedeværelsen av sindssygdøm.

Konklusion

Jeg anser ikke Ole Pedersen Haugsten som sindssyk.

R. Vogt.²⁹²

Vogt konkluderer med at Ole ikke er sinnssyk. I alle fall ikke da, i den perioden Vogt møtte Ole. Hvorvidt Ole kan ha vært sinnssyk tidligere, vil imidlertid ikke professoren uttale seg om. Han må nøye seg med det han kan observere i nåtid, sier han. Hvordan kan en person vurderes så ulikt under en fem år lang periode? Vogt har en forutsetning de andre sakkyndige ikke hadde, han har tilgang på en dom som gav Ole rett i hans oppfatninger om måten gårds-salget foregikk på. Vogt kan dermed konstatere at «grunnlaget for at opfatte observandens paastande som vrangdomme er derved blit betydelig avsvækket».²⁹³ Han skriver altså eksplisitt at å karakterisere Oles mange protester som vrangforestillinger ikke lenger er berettiget. Ingen kan tolke Oles utspill og meninger som oppfatninger som ikke samsvarer med virkeligheten, nå som en dommer har erklært at disse samsvarer med jussen.

Vogt mener også at det er av betydning at Ole ikke har blitt opplevd som sinnssyk av sin familie, bekjente og nærmiljøet. Ikke har de opplevd ham som farlig heller. At han er løsmunnet, brautende og opptrer ubetenksomt i fylla er

291 Rettspsykiatrisk erklæring professor Ragnar Vogt, datert 6. desember 1926.

292 Rettspsykiatrisk erklæring professor Ragnar Vogt, datert 6. desember 1926.

293 Rettspsykiatrisk erklæring professor Ragnar Vogt, datert 6. desember 1926.

allment kjent, men ikke grunnlag nok for å hevde sinnssykdom og farlighet. Holdt opp mot den adferden han har vist under oppholdene i asylene, både ved Reitgjerdet og Østmarka, og under besøkene på Gaustad, er familiens tolkning av Ole rimelig og troverdig, mener Vogt. Han poengterer dessuten at en farlighetserklæring avhenger av en status som sinnssyk.²⁹⁴ Dermed var Ole friskmeldt og farlighetserklæringen avvirket. Tre år, en måned og en dag var gått siden Ole kom til Reitgjerdet som sinnssyk, farlig pasient. Det må ha vært lange og belastende år. En stor usikkerhet var avsluttet og Ole kan anse seg som fri. Ingen kunne egentlig bestride den vurderingen og konklusjonen Ragnar Vogt hadde avgitt, med tanke på hans sterke faglige posisjon.

Erklæringen fra Vogt lærer oss at sinnssykdom var klart en sosial diskurs, ikke bare en medisinsk. Den viser også at grensene mellom normalitet og avvik ikke var absolutte, men måtte trekkes opp i den enkelte sak. Hele prosessen omkring Ole viser dynamiske tendenser, der en dobbelthet kommer til syne i form av både disiplinering og frigjøring. Det er blitt sagt at automatikk var et ideal i all offentlig myndighetsutøvelse, og at embetsmennene tenderte i retning av å utøve sin rolle på måter som gjorde forvaltningen forutsigbar.²⁹⁵ De ulike rundene med rettspsykiatriske vurderinger av Ole viser hvilke utfordringer psykiatrien hadde med å handle beregnelig. Dette har utvilsomt bidratt til at psykiatrien har blitt sett på som et felt med legitimitetsproblemer.²⁹⁶

Oles rettspsykiatriske erfaring var nå kommet til et sluttpunkt. Nå var det de juridiske trådene som måtte samles. Dommen i Tune herredsrett var en seier for Ole, men den omhandlet bare hans påstander om gårdssalget, den endret ikke på eierforholdet. Innleggelsene i asyl og de mange ulike tiltakene Ole hadde vært utsatt for gjennom tre lange år var heller ikke godtgjort. Ole og hans advokat Karl Borch begynner nå en kamp for erstatning.

294 Rettspsykiatrisk erklæring professor Ragnar Vogt, datert 6. desember 1926.

295 Sejersted, Francis. *Demokrati og rettsstat*. Oslo: Pax forlag, 2001, s. 15.

296 Se: Blomberg, Wenche. *Karoline og vitenskapen*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1993; Porter, Roy. *A social history of madness*. UK: Phoenix Giants, 1999.

1928–1939: Ole saksøker staten

Stevningen som innleder søksmålet mot staten, er stemplet med datoen 28. november 1928. Fem år og 23 dager har nå gått siden Ole ankom Reitgjerdet asyl med sinnssykeattest og farlighetserklæring. I mellomtiden har Ole opplevd seier i Tune herredsrett, og en friskmelding av professor Vogt som dermed automatisk opphevet farlighetserklæringen. Siden Ole ble erklært frisk og ufarlig, må det kunne hevdes at han har blitt uriktig behandlet av det offentlige, hevder advokaten. Nå vil de prøve om den norske staten er pliktig å gi Ole erstatning for disse angivelige feilene. Advokat Borch forfattet stevningen og det omfattende dokumentet brer seg over 23 maskinskrevne sider. Dette er et slags rettslig narrativ, en forklarende fortelling, der formålet er å argumentere overbevisende for at Ole må få oppreisning for behandlingen han har fått av myndighetene. Slik blir stevningen en dokumentasjon på Oles syn på de erfaringene han har fått i psykiatrien, om enn kanskje noe polert og omformulert av advokaten.

Borch innleder med å fortelle om da Oles far døde og at enken ble sittende i uskiftet bo sammen med sine voksne barn. Så kommer han til tiden hvor moren Marie begjærer skifte.

Da skiftet forelagtes, var Oles ene søster blit forlovet, og skiftet som hadde til formaal til datidens toppriser at omsætte mest mulig av boets aktiva i kontanter, kom saa ubeleilig som mulig for Oles planer, der gik ut paa billigst mulig at komme i besiddelse av den farsgaard, som han som eneste søn hadde været utset til at overta.²⁹⁷

Borch hevder at Ole forsøkte å opptre så lojalt som mulig under skiftet og av den grunn ikke protesterte, men at han samtidig håpet at «det maatte bli somlet slik, at de faldene eiendomspriser maatte sette ham i stand til selv å overta eiendommen».²⁹⁸ Ifølge stevningen var det slik at Ole ville spille på lag med familien i påvente av at fallende priser i boligmarkedet ville gjøre det mulig for ham å kjøpe odelsgården. Så går det altså ikke slik Ole forventer.

297 Stevning til Oslo byrett, 28. november 1928.

298 Stevning til Oslo byrett, 28. november 1928.

Men kort efter erfarer Ole at lensmanden 29 juli 1921 egenmæktig hadde gaat hen paa boets vegne og solgt eiendommen og det endog paa andre vilkaar end i auktionskonditionerne. Salget, som hadde indbragt lensmanden en provisionsfortjeneste paa ca. 2500,- blev senere godkjent av Oles mor og søstre. Ole godkjente derimot ikke lensmandens optræden, og klaget til skifteforvalteren. Klagerne blev resultatløse, og 8 september 1921 santionerte skifteforvalteren lensmandens salg, idet han utstedte skjøte. Skjøtet tinglæstes 9 september 1921. Det gaardssalg, som indtil 8 september 1921 var omstøtelig, blev denne dag ikke lenger angripelig, fordi skjøteforvalteren jo hadde den bemyndigelse til at optræde på boets vegne, som lensmanden manglet.²⁹⁹

Deretter skriver Borch at «under 30 september 1921 skriver Ole sit eneste truetsbrev». Det fremstår som en underdrivelse, siden alle andre dokumenter viser til at Ole hadde gjort flere truende fremstøt mot både lensmannen og sorenskriveren etter salget av gården. Brevet det vises til her, var det tredje i rekken som ble sendt til sorenskriveren alene. Rent juridisk kan det imidlertid stemme at det kun var dette ene brevet som kunne betegnes som et truetsbrev, at dette var det eneste som kvalifiserte som truets etter loven. Likevel oppnådde Ole ingenting, skriver Borch, strategien hans feilet. «Ole hadde riktignok haap om at hans kritik over sorenskriverens optræden, skulde medføre at kjøperen av hans farsgaard skulde ble nægtet koncession. Men ogsaa her blev han skuffet; ti 26 september 1922 meddelte Departementet koncession».³⁰⁰

Borch skriver en forklaring som helt og fullt støtter Oles syn på saken, slik en advokat gjerne skal støtte sin klient. Han fremstår samtidig som å ha genuint tro på at Ole har lidd overlast gjennom det hele. Borch utviser et helhjertet engasjement for sin klient. Han er tydelig på at han ikke er den eneste som har tro på at Ole har blitt feilvurdert under denne saken. Advokaten legger til i stevningen at psykiater Andresen på Reitgjerdet hadde utvist tvil om Oles sinnssykdom. Han viser til at politimesteren i Sarpsborg hadde satt

299 Stevning til Oslo byrett, 28. november 1928. Med *skifteforvalter* menes sorenskriveren.

300 Stevning til Oslo byrett, 28. november 1928.

i gang et arbeid med å få Ole umyndiggjort, og at han måtte til vergemålsretten for å få en anmodning om dette, men at Andresen likevel nølte med å gi slik bevitelse fordi han ikke var «istand til at finde noget sindssygdømsstegn hos Ole».³⁰¹ Så viser han til at sinnssykeattesten riktignok ikke ble opphevet, men at: «Den næste, som attesterte Ole Haugstens sindssykdom var direktør Andresen, men samtlige øvrige uttalelser fra Andresen viser, at Andresen neppe selv har trodd på riktigheten av sin attest».³⁰² Ikke bare gjaldt dette Andresen, skriver Borch, men «i mars 1924 blir Reitgjerdet asyl for farlige sindssyge inspiceret av Overlægen for Sindssygevæsenet, der heller ikke finder noget sygdomstegn hos Ole Haugsten».³⁰³ Her viser han altså til Wefring, som senere besørget innleggelsen til Østmarka i 1924.

Borch mener også at den tvilen som her er så tydelig hos to erfarne psykiatere, viser at slike diagnoser ikke er objektive sannheter: «Andresens forhold viser imidlertid, hvorledes psykiatere utelukkende av opportunistiske hensyn kan gaa hen og attestere sindssykdom hos en person, hos hvem de efter maaneders daglige iagttagelser ikke kan finde noget sygdomstegn».³⁰⁴ Til sist legger han til et ønske om en grundig forklaring på hvorfor ikke farlighetserklæringen ble opphevet da Ole ble «løslatt» fra Reitgjerdet. Skrivet er en hard dom over de sakkyndige som erklærte Ole sinnssyk og farlig. Det er også strategisk viktig for Borch å gjøre et poeng av hvordan slike attester og erklæringer hadde et misbrukspotensiale. Historien til Ole hadde vist at «øvrigheten»,³⁰⁵ landets øverste tjenestemenn, hadde tatt i bruk rettspsykiatriske verktøy for å bli kvitt et plagsomt, brysomt individ i gråsonen av regelverket.³⁰⁶ På den måten hadde et maktovergrep funnet sted allerede i den første definisjonsfasen, ifølge Borch. Han skisserer en form for kritikk som ligner den vi senere fant hos 1960-tallets psykiatrikritiske aktivister, som søkte å belyse konflikter, sosiale og kulturelle faktorer og samfunnskontekst som

301 Stevning til Oslo byrett, 28. november 1928.

302 Stevning til Oslo byrett, 28. november 1928.

303 Stevning til Oslo byrett, 28. november 1928.

304 Stevning til Oslo byrett, 28. november 1928.

305 *Øvrighet* er en betegnelse som i eldre språk ble brukt om embets- og tjenestemenn som utøvde en offentlig myndighet overfor borgerne. Se: Store Norske Leksikon, «øvrighet».

306 For mer om behandlingen av «gråsoneklientell», se også Blomberg, Wenche. *Galskapens hus, utskilling og internering i Norge 1550–1850*. Oslo: Universitetsforlaget, 2002.

frem til da var blitt utelatt fra institusjonslitteraturen.³⁰⁷ Ved å flytte fokuset fra Oles problematiske adferd og over til aktørenes håndtering, fikk Borch inn makt som perspektiv,³⁰⁸ men denne sammenstillingen av politisk posisjon og vitenskapelig kunnskap hos enkeltaktører manglet blikk for den virksomme korreksjonen andre bidro til.

Staten engasjerer en av sine regjeringsadvokater til å føre erstatningssaken, den erfarne og renommerte juristen Kristen Johanssen (1869–1949). Han hadde siden 1899 vært høyesterettsadvokat, før han i 1924 ble regjeringsadvokat. Denne mannen skulle altså den mye yngre sakfører Borch måle krefter mot. Etter at stevningen var levert og mottatt, begynner de to partene å forberede seg. Det sendes ganske snart et brev fra regjeringsadvokat Johanssen, merket «Oslo den 17de januar 1929», til direktøren for Reitgjerdet asyl:

Sak: Ole Pedersen Haugsten – Staten

Som De vil erindre var Ole P. Haugsten i november 1923 indlagt på Reitgjerdet asyl som farlig sindsyk. Han har nu, efterat professor Vogt i 1926 erklærte ham for ikke at være sindsyk, anlagt erstatningssøksmaal mot Staten fordi han angivelig har været indespærret uten grund. I den anledning vilde jeg gjerne ha en saa utførlig uttalelse som mulig av Dem om Deres syn paa Haugsten i den tid han var paa Reitgjerdet.³⁰⁹

Samme dato skriver han også til Østmarka, og i brevet til Widerøe og Hansteen skriver regjeringsadvokaten at «Haugsten har i den anledning nu anlagt erstatningssak mot Staten, og begrunder denne bl.a. med at de psykiatriske avgjørelser, der dannet grundlag for frihedsberøvelsene, er uriktige».³¹⁰ I et nytt skriv til begge asylene i mars 1929 blir det vist til at Ole den 15. mars dette året har saksøkt staten for 50 000 kr fordi han: «uriktigen er blitt erklært sinnssyk og

307 Herunder bidrag fra forfattere som Goffman, Szasz, Laing og Foucault.

308 Järvinen, Margareta. «Att konstruera och dekonstruera sociala problem». I Annalisa Kongstad, Britta Kyvsgaard og Anette Storgaard (Red.). *Kvinder på randen*. DK: Aarhus universitetsforlag, 1998.

309 Regjeringsadvokat Johanssen i brev til direktør Andresen, datert 17. januar 1929.

310 Regjeringsadvokat Johanssen i brev til Østmarka asyl, datert 17. januar 1929.

farlig for den offentlige sikkerhet og derfor berøvet friheten i vel 3 år».³¹¹ Det vises til at han i denne perioden måtte tilbringe tid i både varetekt og asyl, og at han ellers ble holdt under politioppsyn. Direktøren og de sakkyndige informeres om at de vil bli kalt inn som vitner i saken.

Omtrent på denne tiden må advokat Borch ha blitt syk, for saksbehandlingen og korrespondansen stopper opp helt. Oles nye advokat, Bjarne Didriksen (1884–1956), skriver senere at:

Men Ole Haugstens motgang var ikke slutt. Enkelte mennesker synes å bli haardere prøvet av skjebnen enn andre. Først blev hans sakfører Karl Borch langvarig syk og døde i løpet av 1929. Dette var trist for Ole Haugsten, for Borch hadde nedlagt et stort og interessant arbeide i saken. Derefter blev Ole selv angrebet av en lang og hard mavesygd, denne foranlediget lange og alvorlige operasjoner, som satte ham ute av stand til aa fremme saken i hele aaret 1930. Først utover vaaren 1931 blev han frisk igjen og anmodet mig isommer om aa overta hans sak og faa den videre fremmet.³¹²

I 1929 blir altså Oles viktigste medspiller borte, Borch ble bare 38 år gammel. I november 1929 sender regjeringsadvokaten et brev til byretten og spør om det er utnevnt ny sakfører siden saken da hadde vært utsatt i over et halvt år.

Deretter blir Ole syk og saken stopper opp, før Ole finner en ny advokat som kan sette seg inn i alle dokumentene. Underveis må også domstolen utsette all behandling. Årene 1929 og 1930 går dermed tapt, i påvente av friske aktører. Seint på året 1930 er en ny advokat klar til å representere Ole. Advokat Didriksen hadde egen praksis i Sarpsborg, men ble senere byrettsdommer og høyesterettsadvokat i Oslo. Didriksen sørget først for at Ole kunne føre sin sak mot staten uten å bli avkrevd saksomkostninger. Fritagelsen ble gitt av Det Kongelige Justis- og Politidepartement i desember 1931, drøye tre år etter at stevning ble levert.

Likevel skulle det gå enda nesten to år til før saken kom opp for retten. Utrolig nok er det nå sakfører Didriksen som blir syk og som må kreve utset-

311 Regjeringsadvokat Johanssen i brev til Reitgjerdet og Østmarka, 21. mars 1929.

312 Prosess-skrift til Oslo byrett fra advokat Didriksen, datert 9. desember 1931.

telse av saken. Endelig, i midten av februar 1933 står Oles sak for tur i Oslo tingrett. Det hadde da gått nesten ti år siden Oles innleggelse på Reitgjerdet, og hele fem år siden det først ble levert stevning til Oslo byrett. Det er naturlig å tenke seg at Ole nå er temmelig lei hele saken og mere til. Det er også godt mulig at han var blitt enda mer ivrig på å få en oppreising.

Nasjonalpressen forteller

Om saken til Ole lenge hadde fått oppmerksomhet fra pressen lokalt, så fikk den etter hvert også en del oppmerksomhet i de landsdekkende avisene. Det var særlig søksmålet mot staten som gjorde at de større avisene rapporterte om Ole Haugsten og hans sak. Aftenposten skrev mandag den 13. februar 1933 at saken nå skulle opp i retten, under overskriften «Ole Haugstens erstatnings sak mot Staten. Krav om 50,000 kr for uberettiget innesperring i flere år».³¹³ Arbeiderbladet fulgte opp dagen etter med overskriften «Ole Haugsten hevder at de psykiatriske erklæringer som berøvet ham 3 års frihet var uriktige».³¹⁴ Dagbladet rapporterte om saken onsdag samme uke, med et spørsmål i stor skrifttype: «Er der begått noen urett mot Haugsten?», med undertittelen «Dom i den store sinnssykeaffære faller i slutten av uken».³¹⁵ Også i Trøndelag fikk saken dekning, det var tross alt der Ole hadde vært i to runder, først på Reitgjerdet og så på Østmarka asyl. Adresseavisen skrev at saken handlet om «saksøkeren Haugsten og de forskjellige ganger han har vært anbragt eller forsøkt anbragt i sinnssykeasyl».³¹⁶ Slike søksmål var sjelden kost, så det var stor spenning knyttet til rettssaken.

Den 20. februar var resultatet klart, søksmålet førte ikke frem. Oles krav om en erstatning for ulovlig innesperring i asyl endte altså ikke i Oles favør.

313 Aftenposten, 13. februar 1933. Summen i søksmålet er ifølge Norges Banks priskalkulator på omtrent 2 mill. i 2020-verdi, det vil si et beløp langt høyere enn det flere pasienter fra Reitgjerdet fikk utbetalt etter Erstatningsutvalgets anbefalinger i 1982.

314 Arbeiderbladet, 14. februar 1933.

315 Dagbladet, 15. februar 1933.

316 Adresseavisen, 14. februar 1933.

Staten frifinnes i dommen fra 1933.³¹⁷ Dagbladet skriver at: «Staten frikjent for det store erstatningskrav. Myndighetene hadde grunn til å anse ham for sinnssyk».³¹⁸ I lys av dommen fra 1925 og erklæringen fra professor Vogt kan overskriften virke underlig. Juridisk og psykiatrisk ekspertise hadde allerede satt sinnssykeattesten og farlighetsvurderingen under sterk tvil, men i behandlingen av kravet om erstatning blir konklusjonen klokkeklar. Retten mener staten hadde legitim grunn til å tvangsinnlegge Ole. Pressen omtales som den fjerde statsmakt fordi den sørger for informasjon, debatt og samfunnskritikk. I dette samfunnsoppdraget ligger et spesielt ansvar for at ulike syn kommer til uttrykk. I dekingen av saken til Ole kunne de stilt seg kritiske til dommen, men velger heller å fremstille Ole i lite flatterende lys.

Dagbladet beskriver premissene retten hadde konkludert på som at han helt siden nyåret 1922 hadde «ustanselig drevet på med injurier og skjellsord mot sorenskriver og lensmann», og ikke bare hadde han rettet dette mot de han mente hadde begått urett mot ham, men han hadde «også herom henvendt sig til offentligheten». I tillegg viser artikkelen til at Ole hadde gått etter sin mor og unnveket sine forpliktelser som barnefar.

Hans optreden blir stadig verre og i slutten av 1922 tar han fatt på sin mor med beskyldninger for tyveri, hvilken beskyldning han endog senere gjentar overfor sorenskriveren etterat det hele forhold er opklart, liksom han i saken om opfostringsbidraget til sitt barn blander inn forholdet med gårdhandelen og nekter å betale bidraget før dette forhold er ordnet.³¹⁹

Med det resonnementet fulgte konklusjonen at retten ikke kunne underkjenne sinnssykeattesten eller farlighetserklæringen. Ingen urett var begått mot Ole, mener avisen. Det var ingen opptråkket sti Ole gikk på, ingen presedens for å gi erstatning i slike saker. Slik sett var det ikke uventet at utfallet ble tap.

317 SAO/A-10456/H7Hd/Hda/L2823 Riksarkivet, sivile saker, Oslo tingrett.

318 Overskrift i Dagbladet, 20. februar 1933.

319 Dagbladet, 20. februar 1933.

Billighetserstatning – et nytt mål

Hva Ole gjør med livet sitt herfra er vanskelig å si, det er få tilgjengelige kilder. Han er friskmeldt og ikke lenger underlagt politiets kontroll, men har ingen gård og arven derfra er i hovedsak brukt til å betale advokatutgifter og livsopphold. Det er ingen dokumentasjon på om Ole har lønnsarbeid. Kanskje var han avhengig av hjelp, antagelig levde han sparsomt. En gang etter 1933 bestemmer Ole seg for å søke billighetserstatning. Dette var en tidkrevende prosess og det skal gå flere år før han får saken behandlet. 1930-tallets Norge hadde etter gjeldende lover ingen hjemmel for å tilkjenne noen en oppreisning, det var kun mulig å gi erstatning for dekning av utgifter eller lignende.³²⁰ Imidlertid var det mulig å søke om såkalt billighetserstatning, som er den juridiske betegnelsen på en form for økonomisk ytelse som skal godtgjøre tap som det ellers ikke finnes muligheter til å erstatte, og kan gis av staten etter en rimelighetsvurdering.³²¹ Formålet er å sette den skadelidte i samme situasjon som før skaden skjedde.

Billighetserstatning er en svært gammel ordning, i eldre historisk rettspraksis kjent som «rettferdsvederlag». Det har vært vanlig at staten har gitt vederlag i saker der det har vært ansett at enkeltpersoner har lidt urimelig overlast fra det offentlige side. Fra 1814 kunne norske borgere etter en forordning om «andragender, søknader og bønneskriver» sende søknad til Stortinget om slik erstatning.³²² Deretter økte antall søknader årlig og alt tidlig på 1900-tallet begynte saksbehandlingen å bli uoversiktlig. I 1938 ble det derfor vedtatt at alle slike saker skulle sendes over til Finansdepartementet, som skulle foreta en vurdering først og deretter oversende dem til Stortinget. Det er denne forvaltningspraksisen som blir gjeldende for Oles del. Søknadsmengden fortsatte imidlertid å øke, og i 1953 ble det opprettet et utvalg som kunne avgjøre sakene i første instans, med klagerett til Stortinget. Senere har saksbehandlingsreglene blitt endret igjen ved flere anledninger, og flere muligheter for erstatning eller oppreisning er kommet til i lovverket.³²³

320 Bye, Ragnar. «Hoel-sakene». I Bratholm, Anders og Ståle Eskeland (Red.). *Justismord og rettssikkerhet*. Oslo: Universitetsforlaget, 2008, kap. 4.

321 Se: Store Norske Leksikon: «billighetserstatning».

322 St.prp.nr. 72. *Billighetserstatninger av statskassen*. Justis- og beredskapsdepartementet. 1999, pkt. 2-2.

323 St.prp.nr. 65. *Rettferdsvederlag frå statskassa (Om Stortinget si rettferdsvederlagsordning*,

En utgave av Stortingstidende fra mars 1939 viser at en søknad fra Ole Haugsten var registrert innkommet i Stortinget, der Høyres Carl J. Hambro var stortingspresident.³²⁴ Årstallet røper at saken var innom Finansdepartementet først, før den ble presentert for Stortinget. I denne perioden var det slik at representantene i Stortinget vanligvis bare var samlet fra januar til juni, men krigsutbruddet i Europa medførte at «det 9. overordentlige storting» ble kalt sammen også på høsten 1939, hvor kong Haakon holdt tale.³²⁵ Dette var forsamlingen som fikk i oppgave å vurdere om det var rimelig at Ole skulle få billighetserstatning for sin erfaring med innleggelse i to asyl og flere rettspsykiatriske undersøkelser.

Det var ingen presedens for erstatninger av den typen Ole søkte, særlig var Reitgjerdet fortsatt så nytt at ingen hadde søkt lignende erstatning derfra. Saken måtte derfor vurderes prinsipielt. Det er dessverre ingen kilder som kan fortelle ettertiden hvordan denne søknaden ble behandlet eller begrunnet i Stortinget eller i de andre instansene. Alt vi har er spor som viser når og hvordan dokumentene ble sendt frem og tilbake. Saken til Ole er registrert som innkommet til Sarpsborg politidistrikt fra Justisdepartementet den 26. mai 1939. Derfra ble saken videresendt til Rakkestad lensmannskontor senere samme måned. Politikammeret i Sarpsborg mottok saken i retur den 5. juni 1939 fra Rakkestad lensmannskontor, der søknaden er registrert «vedlagt med påtegninger». Saken ble så sendt tilbake til Justisdepartementet. Da Oles sak endelig kom opp for Stortinget en gang på høsten 1939 ble det gitt avslag, de så det ikke som rimelig og riktig å gi Ole erstatning. Staten hadde god nok grunn til å få ham innlagt, var konklusjonen.

Kanskje ble saken hans prioritert lavt, for det var politisk uro over hele kontinentet dette året. Hitlers Tyskland okkuperte Polen i september 1939, dette kom trolig i veien for at avslaget ble formidlet til Ole med en gang. Så fulgte dramatiske måneder i Europa. Marie Haugsten døde 18. mars 1940, og den 9. april ble Norge okkupert, regjeringen gikk i eksil og Nasjonal Samling med Quisling i spissen overtok som tyskinnsatt okkupasjonssty-

arbeidet i rettferdsvederlagsutvala m.m.). Justis- og beredskapsdepartementet, 2007.

324 Stortingsforhandlinger (ib. utg.), 88, nr. 9 (1939). [nb.no]

325 Proposisjoner og meldinger fremsatt for det 9. overordentlige storting (1939), Hans Majestet Kongens tale til Stortinget, 8. september 1939. Se: stortinget.no

re.³²⁶ Denne omveltningen ble ikke uten betydning for Oles liv videre. Den 3. mars 1941 ble det registrert svar hos politiet i Sarpsborg etter meddelelse fra Justisdepartementet om at Haugsten hadde fått avslag på søknaden. Politiet skal ha sendt disse dokumentene videre til Haugsten den 5. mars 1941. Om han fikk beskjed på andre måter innen den tid, via sin advokat kanskje, er ikke registrert i noen dokumenter.

Det kan se ut til at Ole nå bodde i morens fraskilte kårhus på gamle Haugsten gård, denne lille biten med tomt og bolig som hun beholdt etter skiftesaken i 1921.³²⁷ Kanskje flyttet han inn etter at moren døde, kanskje bodde han der sammen med henne den siste tiden hun levde. Søstrene var begge gift og etablert på andre hold, det var Ole som hadde behov for et sted å bo. Etter mange år er altså Ole tilbake på gamle tomter, men uten å eie selve gården. Han blir i stedet nærmeste nabo til etterkommerne av mannen som kjøpte gården, den samme som Ole hadde truet i 1923. Ole er 54 år og bosatt i sitt barndoms Rakkestad, i et Norge okkupert av tyskerne.

Erstatningsutvalget for Reitgjerdet

Ole var trolig den første som søkte om erstatning for innleggelse i Reitgjerdet asyl, men ikke den siste. I forbindelse med granskningen av Reitgjerdet ble det stilt spørsmål om staten kunne holdes ansvarlig for vedtak om frihetsinngrep som ikke var rettmessige. Granskningen kom i stand som følge av at en sivilarbeidende lege, Svein Solberg, i 1978 hjalp en pasient å rømme fra Reitgjerdet. Hensikten var å skape oppmerksomhet om forholdene ved sykehuset, og det Solberg mente var tre særlig kritikkverdige forhold: utstrakt bruk av fotreimer, livslang oppbevaring uten behandling, og total sensur av postgangen.³²⁸ Dette ble et historisk skille og en kursendring for norsk psykiatri, ikke bare for Reitgjerdet. Omkring 1980 ble det tatt til orde for å gi

326 Benkow, Jo og Ole Kristian Grimnes. *Vendepunkt*. Oslo: Cappelen, 1990.

327 Kårboligen med tomt fikk på folkemunne navnet *Haugsten Mellom*.

328 Evensen, Stein A, Christoph Gradmann og Øivind Larsen. Nedleggelsen av Reitgjerdet – et aktørseminar. *Michael Quarterly*, vol. 7, s. 371–530, 2010, s. 376.

erstatning til pasienter som kunne hevdes å ha vært urettmessig lenge innlagt ved Reitgjerdet. Alle pasientene derfra ble derfor vurdert av et eget utvalg som i 1982 leverte en rapport der de tok stilling både til ordinær erstatning og billighetserstatning.³²⁹ Dette ble kort tid etter behandlet i Stortinget som fulgte utvalgets anbefalinger.³³⁰

Det er utgitt bok om pasienten Bjørn Lande som var tvangsinnlagt på Reitgjerdet sykehus i perioden 1968 til 1973 og som i løpet av omtrent 18 måneder lå fastspent i flere tusen timer til sammen.³³¹ Oppholdet gjorde at Bjørn Lande nesten mistet evnen til å tale og bevege seg, men Stortinget avslo billighetserstatning da han søkte på slutten av 1990-tallet.³³² Noen få år tidligere ble imidlertid en annen pasient, Trygve Spakmo, tilkjent erstatning i Høyesterett. Spakmo saksøkte i 1984 staten for 200 000 kr i erstatning for feilplassering og omsorgssvikt. Spakmo ble innlagt i Reitgjerdet på grunn av en ildspåsettelse han sto ansvarlig for, som hevn for at hans familie mistet gården i tvangsauksjon.³³³ Mange husdyr døde i brannen, og Spakmo ble kjent sinnssyk da han ble rettspsykiatrisk undersøkt etter arrestasjonen.

Ole får ikke oppleve at praksisen snur, han dør i 1980. Ole ville gjenkjent begrunnelsen i Landes søksmål, han søkte jo selv erstatning for «feilaktig innleggelse i asyl», og han ville trolig fulgt nøye med på erstatningsutvalgets arbeid og konklusjoner. Han ville kanskje også gjenkjent aspekter ved Spakmo-saken. I november 1985 skrev Adresseavisen en reportasje om tidligere pleiere ved Reitgjerdet som kunne beskrive Spakmo som en grei, snill og arbeidsvillig mann.³³⁴ Ingen av pleierne hadde følt seg truet av ham, kan avisen rapportere. Noen pleiere mente at han feilaktig ble vurdert sinnssyk og andre mente at han i alle fall burde vært utskrevet til frihet da sikringsdommen utløp.³³⁵ Her ser vi pressen innta en kritisk posisjon og et tydelig standpunkt mot de ansvarlige

329 Erstatningsutvalget – Reitgjerdets rapport. *Om statens erstatningsansvar for pasienter ved Reitgjerdet sykehus*. Sosialdepartementet, 1982.

330 Se: St.prp. nr. 131. *Billighetserstatninger av statskassen til pasienter ved Reitgjerdet sykehus*. Justisdepartementet, 1981–82.

331 Tranøy, Joar. *Reitgjerdet ødela mitt liv*. Oslo: Lanser forlag, 2009, s. 57–66.

332 Tranøy, Joar. *Reitgjerdet ødela mitt liv*, Oslo: Lanser forlag, 2009, s. 97.

333 Adresseavisen, 23. september 1942.

334 Adresseavisen, 30. november 1985.

335 Adresseavisen, 2. desember 1985.

sakkyndige og institusjonsledelse. I pressens dekning av Oles sak i 1939 var det heller motsatt, selv om det er svært mange likheter i de to sakene og søksmålene.

Forvaltningspraksis var også blitt annerledes siden Ole søkte i 1939, nå gikk saken for retten, ikke i Stortinget. Staten tapte Spakmo-saken i Tingretten, anket videre, men tapte også i Frostating lagmannsrett. Der ble erstatningen satt til 700 000 kr og staten anket igjen. Da staten tapte på ny i Høyesterett i desember 1986 ble erstatningen redusert til 400 000 kr, som likevel var noe høyere enn hva Spakmo hadde søkt om i den første runden. Dette var første gang en Reitgjerdet-pasient hadde fått medhold for erstatning i Høyesterett. I den såkalte Reitgjerdet II-dommen kom Høyesterett også til at staten har et objektivt ansvar for ulovhjemlet tvangsmessig tilbakeholdelse i psykiatrisk sykehus. Dommen i Høyesterett førte til at staten, som eier av Reitgjerdet sykehus, ble kjent erstatningsansvarlig ut fra følgende begrunnelse:

Tvangsmessig tilbakeholdelse i psykiatrisk sykehus er et særdeles vidtgående inngrep i den enkeltes mest vesentlige rettsgoder. Etter min mening må i alle fall utgangspunktet og hovedregelen være at når et slikt inngrep er blitt iverksatt uten at lovens vilkår forelå, må det medføre et objektivt erstatningsansvar overfor dem som ble utsatt for inngrepet.³³⁶

Kanskje kunne Ole hatt glede av å oppleve at erstatningspraksisen ble endret, selv om det uansett var for seint for hans sak. Det ser ut til at legitimiteten ved slik myndighetsutøvelse ble vurdert annerledes etter 1980. Det er nærliggende å tro at Reitgjerdet-skandalen endret inntrykket av institusjonen på et varig vis og i flere lag av befolkningen. Det som senere skulle beskrives som «et lukket samfunn og en faglig svak institusjon uten kontakt med nye strømninger i 70-årenes psykiatri», hadde både kritikkverdige og ulovlige praksiser.³³⁷ Det ble en norsk variant av Gjøkeredet, den amerikanske dramafilmen om en pasients opprør mot et mentalsykehus som gikk på kino få år før skandalen.³³⁸ Det var ikke overraskende at granskningskommisjonen anbefalte nedleggelse.³³⁹

336 Reitgjerdet II-dommen: Rt. 1987 s. 1495 (se s. 1507).

337 Evensen, Stein A, Christoph Gradmann og Øivind Larsen (Red.). «Nedleggelsen av Reitgjerdet – et aktorseminar». *Michael Quarterly*, vol. 7, 2010, s. 376.

338 *One Flew Over the Cuckoo's Nest*, 1975, regi: Milos Forman. Norsk tittel: *Gjøkeredet*.

339 Blom-kommisjonen. *Rapport om forholdene ved Reitgjerdet sykehus*. 1980.

1945–1947: Landssviksaken

Få måneder etter at Stortinget avviste Oles søknad om billighetserstatning, ble Norge rammet av det som skulle bli til fem år med okkupasjon. Natt til tirsdag den 9. april 1940, tre uker etter morens død, ble landet angrepet uten noen forutgående krigserklæring. Mens mange nordmenn øvet sterk motstand mot okkupasjonsmakten, innrettet andre seg heller etter forholdene under disse fem årene. En del nordmenn var aktive på tysk side, enten som frontkjempere eller gjennom medlemskap i partiet Nasjonal Samling. Ole Haugsten var blant disse. Det er ingen åpenbar relevans mellom Ole som psykiatrisk pasient og Ole som politisk aktiv NS-medlem, men noen forbindelseslinjer kan trekkes mellom psykiatriens rolle i utviklingen av nazistisk ideologi før og under andre verdenskrig.³⁴⁰ Allerede før krigen var over ble dette snudd til psykiatrifaglige forsøk på å forstå den nazistiske personlighet, som i psykiateren Brickners bok «Is Germany incurable?».³⁴¹ Etter krigen fikk for eksempel flere psykiatere studere de nazistiske lederne og deres ondskap gjennom oppgaver knyttet til Nürnbergprosessen.³⁴² Også i Norge ble det opprettet en psykiatrifaglig komite for undersøkelse av norske nazister.³⁴³ Selv uten disse forbindelsene ville det være leit å ikke følge Oles liv til det siste. Arkivet etter rettsoppgjøret gjør det dessuten mulig å lære en hel del om Oles tid under og etter krigen.

Alt i 1933 hadde Ole meldt seg inn i Nasjonal Samling, kort tid etter at partiet ble dannet av Vidkun Quisling,³⁴⁴ og kort tid etter at han tapte sitt søksmål mot staten. Den første rekrutteringsbølgen førte ikke med seg store

340 Se for eksempel: Søbye, Espen. *En mann fra forgangne århundrer. Overlege Scharffenbergs liv og virke 1869–1965*. Oslo: Oktober forlag, 2010; Lavik, Nils Johan. *Rasismens intellektuelle røtter, rase, psykiatri og vitenskap – et historisk perspektiv*. Oslo: Tano Aschehoug, 1998; Güse, Hans Georg og Norbert Schmacke. «Psychiatry and the origins of nazism». *International Journal of Health Services*, 10, nr. 2 (1980): 177–196.

341 Brickner, Richard. *Is Germany incurable?* USA: J. B. Lippincott company, 1943.

342 El-Hai, Jack. *Nazisten og psykiateren*. Oslo: Humanist forlag, 2013.

343 Lavik, Nils Johan. «Norsk psykiatri og nazismen. Et historisk prosjekt med ny aktualitet». *Tidsskrift for den Norske Legeforening*, 114, nr. 15 (1994): 1687–90.

344 Danielsen, Rolf og Stein Ugelvik Larsen (Red.). *Fra idé til dom: noen trekk fra utviklingen av Nasjonal samling*. Oslo: Universitetsforlaget, 1976. [nb.no]

medlemstall, i årene 1935–1936 hadde partiet angivelig 8542 medlemmer.³⁴⁵ Ole fortsatte å betale sin kontingent til partiet helt frem til juni 1945, deltok på møter i partiets regi og gjennom årene 1943 og 1944 var han også aktiv i NS Hjelpeorganisasjon (NSH), en særorganisasjon underlagt Nasjonal Samling. Organisasjonen drev med sosialt hjelpearbeid, primært rettet mot nødstilte medlemmer av partiet, og hadde betydelig med virksomhet i alle fylker.³⁴⁶ Kan det tenkes at Ole var medlem i NS av altruistiske grunner? Det var ikke del av de rettslige vurderingene som ble gjort i Oles sak etter krigen. Det ble ikke nedtegnet noen formildende omstendigheter i Oles sak. De i denne første medlemsbølgen rekruttert til NS var heller frustrerte over den økonomiske og sosiale krisen og misfornøyde med de etablerte partienes manglende evne til å handle. I tillegg fryktet de den sovjetiske kommunismen og bolsjevikenes revolusjon.³⁴⁷ I landssvikertiltalen er et av anklagepunktene at Ole høsten 1944 meldte fra til Grepo, et grensepoliti i regi av NS, om flyktninger som oppholdt seg på en av gårdene i Rakkestad. Dette skal ha ført til at flyktningene ble tatt og at gårdbrukeren ble fengslet i fem døgn.³⁴⁸ Fra fengslingsordren kan det også leses at Ole var mistenkt for å ha angitt et norsk våpenlager til tyskerne. Begge deler skal Ole nekte for i den senere landssviksaken mot ham.

Ole arresteres og fengsles

Den 2. juni 1945 blir Ole arrestert og fengslet i Mysen. Fengslingen forlenges på datoene 4. september 1945, 28. november 1945 og 2. januar 1946. Som del av bevismaterialet i rettsaken var Oles medlemsbok bevart i landssvikarkivet, og dette er en av få kilder som har bydd på et bilde av Ole. Ved arrestasjonen i 1945 er Ole nesten 60 år, men på bildet ser han yngre ut. Antagelig ble bildet tatt i 1933, da han ble medlem, eller i 1940, da Ole fikk fornyet medlemskapet. I politiforklaringen står det at Ole forteller: «Jeg meldte meg frivillig inn i N.S.

345 Njølstad, Olav. *NS-medlemmene: hvem var de?* norgeshistorie.no. 2015.

346 Arkivverket. Nasjonal Samlings Hjelpeorganisasjon – RA-PA-1918.

347 Njølstad, Olav. *NS-medlemmene: hvem var de?* norgeshistorie.no, 2015

348 RA/S-3138/0004/D/Db/L0029/0001 Riksarkivet, Anr. 258/45 Landssvikarkivet.

i 1933 og meldte meg ikke ut. Jeg betalte kontingent til 1938 og så var det et par år som jeg ikke betalte noe». Så hadde han av NS blitt avkrevd kontingent for det utestående beløpet, noe han hadde gjort, og på den måten sørget han for å opprettholde sitt gamle medlemskap.³⁴⁹

Tiltalebeslutningen i 1946 tas ut av den oppnevnte statsadvokaten for landssviksaker i Østfold, Ludvig Oftedal. Her het det at:

Ole Haugsten tiltales

- I. etter provisorisk anordning av 15.12.1944³⁵⁰ § 2, nr. 1 a.
Grunnlaget for tiltalen er
 - a) Tiltalte – som meldte seg inn i Nasjonal Samling i 1933 – er blitt sittende som medlem etter 9. april 1940 og har betalt kontingent frem til 1. juli 1945. Han har deltatt i møter.
 - b) De to siste aar av okkupasjonstiden var han ogsaa medlem av NSH hvor han ogsaa har betalt kontingent fullt ut. (NS Hjelpeorganisasjon)
- II. etter samme anordning § 2, nr. 4. Grunnlaget for tiltalen er:
Høsten 1944 meldte tiltalte fra til Grensepolitiet at flyktninger hadde holdt til paa gaarden Korperud i Rakkestad hvilket resulterte i gaardbruker Johannes Korperud blev arrestert og fengslet i 5 døgn.³⁵¹

Ole blir den 30. april 1946 dømt i Rakkestad herredsrett for forbrytelser mot landssvikeranordningens § 3 til tvangsarbeid i 2 år og 6 måneder. 259 dager skulle fragå for utholdt tid i varetekt. I tillegg blir han idømt rettighetstap i ti år, det betød tap av borgerlige rettigheter, også stemmeretten, på linje med andre dømte NS-medlemmer.

349 Rapport til politimesteren i Sarpsborg, signert politibetjent F. Kirkerud den 30/8 1945, fra avhør av Ole Haugsten foretatt i fengselet i Askim.

350 Landssvikanordningen. Samling av div. provisoriske anordninger, Kgl. Resolusjoner, mv. 1945 I-V etter Justisdepartementets innstilling om okkupasjonslovgivningen.

351 RA/S-3138/0004/D/Db/L0029/0001 Riksarkivet, Anr. 258/45 Landssvikarkivet.

Ole blir nå igjen omtalt av pressen, først i Smaalenenes Avis i mai 1946, under overskriften «Da Mil.org.s våpenlager i Rakkestad nær var blitt oppdaget».³⁵² Det hevdes i artikkelen at Oles handlinger kunne fått alvorlige konsekvenser for motstandsbevegelsen i Østfold. Det vises til at tiltalte hadde funnet en godt kamuflert barhytte inne i «Rakkestadfjella» og at han hadde meldt fra om dette til tyske soldater. I mellomtiden hadde derimot Milorg hatt det travelt med å få bort våpnene som hadde kommet «pr. slipp» og lå gjemt i barhytta. Angiveriet kan ikke ha foregått særlig raskt og smidig, for det vises til at en av Milorgs folk sørget for å «skjenke tiltalte beruset» slik at Milorg-folk fra Mysen rakk å «transportert unna våpenlageret».³⁵³ Motstandsbevegelsens våpen var altså nær ved å bli oppdaget av okkupasjonsmakten, kanskje ville det også medført at motstandsfolk hadde blitt tatt.

Ole var tydelig fremdeles svak for alkohol, siden dette var en måte for Milorg å oppholde ham på. Selv mente Ole at denne historien ikke var sann og at det heller var hyttetyver som hadde holdt til i barhytta. På spørsmål om han erkjente seg straffskyldig, hadde Ole svart «Å, langt ifra!». Riktignok medgikk han å ha vært medlem av NS, men på de andre punktene sa han at han ble spurt av tyskerne og ikke selv tok initiativ til å melde, og «såpass folkeskikk har jeg at jeg svarer når folk spør på skikkelig måte», sa Ole til det.³⁵⁴

Ole er ikke oppført i Liste nr. 1.³⁵⁵ Politidirektoratets liste «over mistenkte for grovere arter av landssvik» ble publisert i mai 1945 og var en oversikt over mistenkte for alvorlige former for landssvik. Liste nr. 1 ble distribuert til landets politimestre og skulle hjelpe de norske myndighetene med å identifisere og lete opp landssvikere i forbindelse med rettsoppgjøret etter krigen. Listen baserte seg på avhør av norske flyktninger, i tillegg til ulike opplysninger fra frontkjemperarkivet, Nasjonal Samlings årbøker, etterretning fra hjemmefronten og det norske radiolisens-registeret. Dette var ikke en komplett eller korrekt liste over personer som hadde begått landssvik og viser heller ikke alle som ble dømt i rettsoppgjøret. Listen var et etterretnings-verktøy som ble

352 Smaalenenes Avis, 3. mai 1946.

353 Smaalenenes Avis, 3. mai 1946.

354 Rapport til politimesteren i Sarpsborg, signert politibetjent F. Kirkerud den 30/8 1945, fra avhør av Ole Haugsten foretatt i fengselet i Askim.

355 *Liste nr. 1* ble publisert på nytt av Vega forlag i 2014, i en noe redigert versjon. Den originale publikasjonen befinner seg hos Riksarkivet og forskerinnsyn kan gis etter søknad.

brukt av landets nye politimyndigheter i en ytterst dramatisk og uoversiktlig situasjon der det var livsviktig å skille venn fra fiende.

Ole var altså ikke på politiets radar i mai 1945, men ble likevel arrestert nokså kort tid etter frigjøringen. Han ble så del av den store gruppen med folk som i varierende grad fikk en dom etter krigen. Omkring 50 000 nordmenn ble dømt i løpet av få år, nesten like mange fikk saken sin henlagt eller ble frikjent. Rettsoppgjøret er beskrevet som en ekstraordinær begivenhet i norsk historie.³⁵⁶ Det var kontroversielt helt fra starten av, mest fordi landssvikanordningen ble gitt tilbakevirkende kraft, i strid med norsk grunnlov.³⁵⁷ Ingen andre europeiske land gjorde tilsvarende grep, noe som gjorde at det norske rettsoppgjøret ble større og traff bredere enn i andre land. «Lover med tilbakevirkende kraft, dødsstraffens gjeninnførelse, 'de generalpreventive hensyn', er de slagord under hvilke de store reaksjonære synspunkter ble gjeninnført i etterkrigstidens strafferettspleie her i landet», skrev forfatteren Bjørneboe senere i et kritisk blikk på rettsoppgjøret.³⁵⁸

Det kan være grunn til å spørre om det egentlig var et rettslig oppgjør, eller om det først og fremst var et politisk og moralsk oppgjør. Den rettslige dommen over Ole Haugsten i 1946, som over svært mange andre, kan i så fall også sees på som en politisk og moralsk dom. Dette aspektet ved rettsoppgjøret kan ha åpnet for tilnærminger av eksperimentell art. Norske psykiatere mente etter krigen at NS hadde vært et tilfluktsted for «psykopatologiske avvikere», og den psykiatrifaglige komiteen fant blant NS-medlemmene en høyere forekomst av psykoser, konstitusjonell psykopati og paranoia enn blant befolkningen for øvrig.³⁵⁹ Undersøkelsen var både teoretisk og praktisk i metode, gjennomført helt uten samtykke eller krav til personvern, slike standarder kom først senere. Psykiater Gabriel Langfeldt mente at undersøkelsen av landssvikerne var en «overmåte» viktig historisk oppgave for den psykiatriske vitenskapen.³⁶⁰

356 Dahl, Hans Fredrik og Øystein Sørensen (Red.). *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*. Oslo: Pax forlag, 2004.

357 Andenæs, Johs. *Det vanskelige oppgjøret – Rettsoppgjøret etter okkupasjonen*. Oslo: Aschehoug forlag, 1979.

358 Bjørneboe, Jens. *Under en hårdere himmel*. Oslo: Pax forlag, 1995. Etterordet ble skrevet i 1968.

359 Lavik, Nils Johan. «Norsk psykiatri og nazismen. Et historisk prosjekt med ny aktualitet». *Tidsskrift for den Norske Legeforening*, 114, nr. 15 (1994): 1687–90.

360 Lavik, Nils Johan. «Norsk psykiatri og nazismen. Et historisk prosjekt med ny aktualitet». *Tidsskrift for den Norske Legeforening*, 114, nr. 15 (1994): 1687–90.

Resultatene støttet antakelsen om at Nasjonal Samling tiltrakk seg en del mennesker med personlighetsmessige problemer og avvik. Indirekte ble Ole da satt i bås med moralsk underlegne mennesker, etter psykiatrisk målestokk.

På grunn av at Ole hadde liten formue, ble det ikke tatt ut krav om erstatning i landssvikersaken.³⁶¹ Han får derfor beholde alt han eier. I papirene står Ole nå oppført med vekselvis Haugsten eller «Hosten» som adresse.³⁶² Ole vil ikke godta dommen. Den 11. mai 1946 søker han om å få saken prøvd for lagmannsretten. Det var slik at i landssvikersaker var det krav om samtykke fra Høyesteretts kjæremålsutvalg for å få fornyet behandling på høyere rettsnivå, også i anker mellom herredsrett og lagmannsrett. Den 15. august 1946 får Ole et brev om at «kjæremålsutvalget har imidlertid ikke funnet at saken lå slik an at De kunne få det nødvendige samtykke».³⁶³ Han må leve med dommen han har fått. Han må sone fengselsstraffen og utstå rettighetstapet.

Den 21. august blir Ole overført fra Sarpsborg til Oslo kretsfengsel. Deretter blir han begjært overført til Ilebu landssvikerfengsel den 7. februar 1947. Her soner han ferdig sin dom. Ilebu ble opprinnelig bygd for å være kvinnefengsel, påbegynt like før andre verdenskrig.³⁶⁴ I juni 1941 opprettet tyskerne Grini fangeleir der, en leir med funksjoner på linje med Falstad i Trøndelag.³⁶⁵ Som okkupasjonsmakt var de avhengige av å ha et sted å sperre inne alle de som ble arrestert, og innen krigen var over hadde over 20.000 fanger vært innom Grini. Det var både kvinner og menn, de var politiske fanger, kriminelle, prostituerte, vitenskapsfolk, idrettsfolk, politikere, kunstnere, kirkeledere og grenseloser, hvorav de aller fleste var norske statsborgere.³⁶⁶

Fengselet ble omgjort til landssvikerleir etter krigen, som for å markere at maktforholdet var snudd, men det ble nedlagt forbud mot «tyske metoder» av Riksadvokaten.³⁶⁷ Da freden var et faktum i mai 1945 gikk alle «jøssingene»

361 RA/S-3138/0004/D/Db/L0015/0007 Riksarkivet, Anr. 119/45 Landssvikarkivet.

362 «Hosten» må antas å være en skrivefeil, den har gjentatt seg i enkelte av dokumentene fra prosessene dokumentert i Landssvikarkivet.

363 RA/S-3138/0004/D/Db/L0015/0007 Riksarkivet, Anr. 119/45 Landssvikarkivet.

364 Kriminalomsorgen. *Ila Fengsel*. [<https://ilafengsel.no/historikk.html>]

365 Berggren, Elise Barring. «Grini fangeleir og Holocaust i Norge. Grinis funksjon i forfølgelsene av norske jøder 1941–1945». *Historisk Tidsskrift*, 102, nr. 1 (2023): 27–43.

366 Vollestad, Per. *Livet på Grini under annen verdenskrig – kampen for tilværelsen i Norges største fangeleir*. Oslo: Kage forlag, 2020.

367 Gogstad, Anders Chr. «Om de landssvikdømte: straff, soning og sykdom: Ilebu fangeleir

ut og landssvikerne ble satt inn, i det som fikk navnet Ilebu landssvikerleir.³⁶⁸ I juli 1945 satt det 3.400 fanger der, alle mistenkte landssvikere. Med tiden gikk antallet nedover og i 1950 ble landssvikerleiren avviklet.³⁶⁹ I januar 1951 ble Ila sikringsanstalt etablert,³⁷⁰ og i dag er det Ila fengsel og forvaringsanstalt. Mange vil huske dokumentaren fra NRK i 2018 som viser isolerte fanger i kjelleren på Ila, som mangler psykiatrisk behandling, men som også regnes som svært farlige mennesker. Færre vil huske Sivilombudsmannens rapport fra 2017, som førte til en høring i FNs torturkomite året etter.³⁷¹ Ila har gjennom alle sine kapitler vært et sted for forvaring av samfunnets uønskede grupper.

Hvordan Ole hadde det på Ilebu er det ingen kilder som forteller om. Det er uansett godt dokumentert at fangenskap og frihetsberøvelse er en belastning på helsa, både fysisk og psykisk.³⁷² Skal en forsøke å forestille seg noe, må det være at Ole oppførte seg godt og tilpasset seg institusjonslivet, akkurat som da han var fengslet i 1921 eller da han var innlagt ved Reitgjerdet og Østmarka i årene 1923 og 1924. Kanskje var det verre etterpå, da han ble løslatt. Som Gogstad gir uttrykk for var det slik at: «Selve landssvikerstempelet med dets sosiale stigmatiserende effekt og sosiale isolasjon med tap av arbeid og anseelse medførte særlige belastninger, som rammet med full tyngde først etter løslatelsen».³⁷³ Ole hadde opplevd å stemples som sinnssyk og farlig før, nå var han stemplet som landssviker i tillegg.

Basert på at han svarte «Å, langt ifra!» under avhørene på spørsmålet om strafferettslig skyld, kan vi anta at Ole mente seg urettmessig fengslet også denne gangen. Hvordan dette spiller inn på hans tilværelse under tiden på Ilebu er usikkert, men han var nok ikke alene om å føle seg urimelig strengt bedømt der. Ole går ikke til søksmål igjen, det ble med det ene forsøket på

for landssvikdømte 1945–50». I Ugelvik Larsen, Stein (Red.) *I krigens kjølvann, nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo: Universitetsforlaget, 1999, s. 227–255.

368 Dagbladet, 26. juni 1945.

369 Aftenposten, 25. januar 1950.

370 Nationen, 11. desember 1950.

371 Se: Sivilombudsmannens besøksrapport, april 2017 og NRK Brennpunkt, 18.04.2018.

372 Se for eksempel: Leer-Salvesen, Paul. *Menneske og straff*. Oslo: Universitetsforlaget, 1991; Galtung, Johan. *Fengselssamfunnet*. Oslo: Universitetsforlaget, 1959.

373 Gogstad, Anders Chr. «Om de landssvikdømte: straff, soning og sykdom: Ilebu fangeleir for landssvikdømte 1945–50». I Ugelvik Larsen, Stein (Red.) *I krigens kjølvann, nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo: Universitetsforlaget, 1999, s. 236.

å anke. Ole soner ferdig, kanskje med forventninger om tidlig løslatelse for god oppførsel. Han hadde jo lært noe om institusjonslogikk fra før.

Lensmann Solerød arresteres

Landssvikarkivet gir anledning til å bli litt bedre kjent med en av dem Ole anså som sin fiende. Lensmannen som Ole vant mot i retten i 1925, han som sto for salget av odelsgården, ble også dømt i rettsoppgjøret. Mot lensmann Hans Solerød ble det avsagt dom «7. desember 1948: Fengsel i 90 dager (avsonet). 10 års rettighetstap etter § 10 nr.1,2 og fradømmes etter § 3 til tap av sin stilling som lensmann i Rakkestad for alltid».³⁷⁴

Solerød hadde meldt seg inn i NS 22. oktober 1940, flere år etter at Ole meldte seg inn og etter okkupasjonen av Norge. Da den tyske rikskommissæren Joseph Terboven gjorde NS til landets eneste lovlige parti den 25. september 1940 oppsto en masseinnmelding av nye medlemmer, en rekrutteringsbølge som fortsatte helt inn i året 1943 før det flatet ut.³⁷⁵ Det er naturlig å tenke at de to hadde nokså ulike grunner for å melde seg inn i partiet, også med hentydning til innmeldingstidspunktet. I dommen mot Solerød ble det lagt vekt på både skjerpene forhold og formildende forhold, og disse bidrar til å tegne en skisse av Solerød som person. Et sentralt punkt i rettsavgjørelsen er at lensmannen i 1942 blir avskjediget fra stillingen i Rakkestad, der lagføreren fra NS i sin rapport fra 8. januar 1942 skriver at: «Lensmann Solerød er inntegnet medlem av NS det er alt. Mitt inntrykk er, at hans oppfatning og handlemåte er helt demokratisk, og har således ikke brutt med den gamle tid. Solerøds privatliv er ikke sådan at det skaper aktelse og respekt for ham som offentlig tjenestemann».³⁷⁶ Fylkesordføreren i NS Østfold rapporterte den 19. august 1942 at «ordføreren i Rakkestad o.a. flere ganger har klaget over lensmannen» og ba om utfyllende beskrivelser fra lagførerne om hva

374 RA/S-3138/0004/D/Db/L0015/0007 Riksarkivet, Anr. 119/45 Landssvikarkivet.

375 Njølstad, Olav. *NS-medlemmene: hvem var de?* norgeshistorie.no. 2015.

376 RA/S-3138/0004/D/Db/L0015/0007 Riksarkivet, Anr. 119/45 Landssvikarkivet.

disse klagene gjaldt.³⁷⁷ Til fylkesordføreren rapporteres det tilbake at «NS i Rakkestad har aldri kunnet finne at vi har hatt noen positiv støtte i lensmann Solerød. Tvert imot har vi bemerket at han av og til har sabotert våre ønsker».³⁷⁸ Men det er åpenbart ikke bare i støtten til NS sin virksomhet at lensmannen svikter. Videre forteller rapporten at:

lensmannens kontor virker rotet og er trangt. Han har også lønnet sine folk slett, og har til dels sittet uten fullmektig eller betjent, mens han selv har vært ute på mer eller mindre nødvendige reiser. Det kan således ha gått dager uten at det har vært politimyndighet å treffe på kontoret. Nå er det bedre, men kun fordi det er ansatt en fullmektig.³⁷⁹

I tillegg beklager rapporten seg over at lensmannen ikke holdt orden på «gatelivet», slik de forventet. «Det kleber store mangler ved lensmannens privatliv, knyttet til fyll og dårlige familieforhold», mente NS. De viste til at lensmannen hadde blitt tatt for bilkjøring i beruset tilstand, og at han satt økonomisk «godt i det», fordi han hadde greid å kjøpe en hotellvirksomhet i Son. Dessuten hadde det kommet dem for øre rykter som tilsa at lensmannen «driver med misligheter med brennevinskort. Likedan at han muligens har forsynt nære venner med ekstra kort».³⁸⁰

Rapporten er signert av både lagførere og kretsfører, samt det politisk viktige «heil og sæl» under NS-stempelet. Den 30. september 1942 avskjediges Solerød fra sin stilling som lensmann i Rakkestad. Dermed er han formelt uten arbeid, men opprettholder sitt medlemskap i NS, og han fortsetter dessuten å komme på jobb. Grunnen skal ha vært at lensmannen anket beslutningen og dermed mente det bare var å overse avskjeden inntil saken ble behandlet på nytt. I november 1942 blir han klaget inn til fylkesmannen i Østfold av fylkesføreren i NS. Tiden har Solerød angivelig brukt på «forfølgelse av stedets lagfører» og det på måter som er «ondskapsfullt anlagt».³⁸¹ Fylkesføreren vil derfor ha Solerød fjernet fra stillingen umiddelbart.

377 RA/S-3138/0004/D/Db/L0015/0007 Riksarkivet, Anr. 119/45 Landssvikarkivet.

378 RA/S-3138/0004/D/Db/L0015/0007 Riksarkivet, Anr. 119/45 Landssvikarkivet.

379 RA/S-3138/0004/D/Db/L0015/0007 Riksarkivet, Anr. 119/45 Landssvikarkivet.

380 RA/S-3138/0004/D/Db/L0015/0007 Riksarkivet, Anr. 119/45 Landssvikarkivet.

381 RA/S-3138/0004/D/Db/L0015/0007 Riksarkivet, Anr. 119/45 Landssvikarkivet.

Solerød svarer på disse anklagene den 15. februar 1943 og ber om at han på grunn av sin «høie alder» blir beholdt på frilønn inntil han kan få en lensmannsstilling i et «annet og tilsvarende stort østlandsdistrikt».³⁸² Også Solerød signerer med et påført «heil og sæl». Han ser ut til å lykkes, for han overtar lensmannsstillingen i Vestby i juli 1943, etter at lensmannen der ble avskjediget for å mangle medlemskap i NS.³⁸³ Verre var ikke uenighetene med NS-ledelsen enn at Solerød i januar 1945 mottok et gratulasjonsskriv fra Norsk Lensmannslag i anledning 60-årsdagen med «takk for mangeårig godt arbeid og trofast tjeneste i etaten og organisasjonen».³⁸⁴ At Solerød potensielt kostet den tidligere lensmannen i Vestby hans stilling, gjennom en politisk begrunnet avskjed, ble i landssvikersaken vurdert som skjerpene. Likevel taler det mot hans sak at han kom så dårlig overens med NS-ledelsen at de ville bli av med ham.

Som det står i en av de mange skriv som ble produsert til hans støtte under landssvikersaken, var Solerød en mann som «på alle måter søkte å motarbeide tyskerne og gjøre hva han kunne for at de norske styrkene skulle være i stand til å utføre et godt arbeid».³⁸⁵ Et annet av støtteskrivene kan fortelle at Solerød lot folk i nærområdet komme hjem til ham for å lytte til radiosendingene fra London. Som NS-medlem hadde lensmannen tillatelse til å ha radio, men denne bruken var nok ureglementert etter NS-syn. Likevel mente retten i 1948 at lensmannen hadde «deltatt i politiske arrestasjoner, etterforskning etter våpen og radioapparater og har herunder i enkelte tilfeller vel gått lenger enn han strengt tatt behøvet».³⁸⁶ Som et siste skjerpene forhold mente retten at lensmannens tre måneder lange verv som økonomileder i Son NS-lag i året 1944 viste at han ikke hadde bare vikarierende motiver for å delta i NS.

I forbindelse med Oles historie er interessant å spørre seg hvor lensmannen sonet sin korte dom på 90 dager. Det ville vært spesielt for dem begge dersom de måtte sone på samme sted til samme tid. I et brev fra høyesterettsadvokat Gunnar Eriksen til Follo tingrett i juni 1945 kommer det frem at Solerød da var på Ilebu landssvikerleir, antagelig i varetekt. Et skriv til Politimesteren

382 RA/S-3138/0004/D/Db/L0015/0007 Riksarkivet, Anr. 119/45 Landssvikarkivet.

383 Lokalhistoriewiki.no: Lensmannsgården i Hølen, Vestby.

384 Lokalhistoriewiki.no: Lensmannsgården i Hølen, Vestby.

385 RA/S-3138/0004/D/Db/L0015/0007 Riksarkivet, Anr. 119/45 Landssvikarkivet.

386 RA/S-3138/0004/D/Db/L0015/0007 Riksarkivet, Anr. 119/45 Landssvikarkivet.

i Follo viser at Solerød ble overført fra Ilebu til Bjørnebekk hjelpefengsel i Ås den 30. juli 1945 for avsoning av dommen.³⁸⁷ Dermed er det mulig å plassere både Ole Haugsten og lensmann Hans Solerød på Ilebu i juni og juli dette året. Om de møttes der inne, var det neppe et gledelig gjensyn. Dersom de bodde i forskjellige brakker, kan de likevel ha møttes over felles arbeidsoppgaver.

1947–1980: Hvor ble det av Ole?

Ole ble løslatt etter endt soning mot slutten av 1947 og reiste trolig rett hjem til sin bolig på Haugsten Mellom i Rakkestad. I et intervju med lokalradioen i 1971 forteller Ole om livet gården Haugsten og om «gamlestua», et hus som hadde stått på den tomte Haugsten Mellom nå var plassert.³⁸⁸ Av intervjuet kan vi også lære at det var Oles farfar som samlet Søndre Haugsten til en stor gård, etter at den hadde vært delt mellom to brødre i lengre tid. Enda lengre tilbake var Haugsten så stor at gården fungerte som områdets «fattigkasse», forteller Ole. Omgitt av husmanns- og seterplasser kom det stadig folk til gårds og tagg om brødmat eller kjøttvarer også den gang Oles bestefar drev gården. At Ole forteller dette bekrefter inntrykket av at han må ha opplevd å ha status som storkar i sitt nærmiljø, en som tilhørte den bedrestilte delen av befolkningen. Å miste odelsgården må derfor ha vært et ekstra stort fall.

Ole fylte 62 år kort tid etter å ha endt soningen på Ilebu, kanskje kunne han da ta ut pensjon. Norge hadde i flere tiår hatt offentlig tjenestepensjon, men Folketrygden ble etablert først i 1967. Ole hadde et økonomisk gunstig utgangspunkt fordi han hadde egen bolig, for med så mange år tilsynelatende uten lønnsarbeid var nok ikke pensjonen hans all verden.³⁸⁹ Etter året 1947 er de historiske arkivene stumme. Hva Ole brukte tiden til, hvem han omgikk og hvordan han hadde det forblir udokumentert. Han unngikk å havne i det offentlige sine systemer igjen og det ble ikke skrevet om ham i avisene mer.

387 RA/S-3138/0004/D/Db/L0015/0007 Riksarkivet, Anr. 119/45 Landssvikarkivet.

388 Intervju med Ole, Rakkestad radio v/ Ivar Filtvedt, 12.12.1971. Historielaget Østfold.

389 Dersom Ole hadde arbeid, er dette ikke notert i noen av kildene. Det er heller ikke fremkommet noe fra de muntlige kildene om ansettelsesforhold for Ole.

Av kilder fra nærmiljøet som husker Ole, kan vi derimot lære noe. Han var kjent som en «original» som likte å ferdes i «fjellene» rundt Rakkestad.³⁹⁰ De forteller at Ole levde deler av tiden i en hytte i skogen i Rakkestad. Her hadde han selskap av en kvinne som hadde mistet ektemannen sin. Både enken og Ole var friluftsmennesker og hadde hytter i samme område. Om de hadde en form for samliv eller bare et nært vennskap, kan ettertiden vanskelig avgjøre. For Ole må det ha vært fint å finne sammen med noen, og dele felles interesser og livsstil. Mens enkelte i bygda kjente Ole som en «original», tenkte nære bekjente mer på Ole som en «skogens mann», en som var vant med jakt, fiske og jordbruk. Han hadde ikke rykte på seg for å være noen ivrig jeger, men han kunne om han måtte. Å fiske var han mer begeistret for. Antagelig var dette også kvaliteter enken hadde. Dermed greide de to kanskje å leve til dels selvforsynt oppe i skogen. Samtidig var Ole og enken velsignet med snille venner og naboer som bidro med mat som de tok med på besøk. Slik gikk visstnok tilværelsen nesten frem til 1969, da enken døde. Deretter ble han alene igjen. Ole hadde både det lille huset på Haugsten etter moren, hytta i skogen og han hadde friheten. Det er lett å tenke seg at Ole satt umåtelig pris på et liv som dette, antagelig var dette først og fremst et liv han valgte. Han var egenrådig og sta, og hadde kanskje vanskelig for å forholde seg for mye til folk etter alle konfliktene og den statusen han pådro seg i rettsoppgjøret.

I arkivene over gravminner kan vi lære at Ole døde den 23. mai 1980. Fra lokalarkivet kan vi lære at han tilbrakte en kort periode på sykehjemmet i bygda før han døde. Da hadde han vært en selvstendig og «fri mann» i lang tid. I desember det året ville Ole fylt hele 95 år, en anselig alder. Nesten 60 år tidligere ble han i inkomstprotokollen på Reitgjerdet beskrevet som «i godt hold, frisk ansigtsfarve, sterke tender, et aapent freidig uttrykk».³⁹¹ Hans gode fysikk må ha holdt seg gjennom livet, til tross for alle strabasene han sto i. Forventet levealder for menn i Norge var 72,3 år i 1980.³⁹² Det året Ole ble født hadde det samme tallet vært nede i 50 år for menn, litt høyere for kvinner.³⁹³ Dødeligheten hadde sunket dramatisk under Oles livstid, særlig for spebarn. Folkehelsen hadde blitt bedre og de medisinske fremskrittene gjorde at flere

390 Muntlige kilder via lokalhistorisk forening i Rakkestad. Historielaget Østfold.

391 Pasientjournal for Ole Haugsten, Reitgjerdet. Norsk Helsearkiv Tynset.

392 Statistisk Sentralbyrå (SSB), befolkningstall for Norge publisert 12. mars 2018.

393 SSB, befolkningstall for Norge.

overlevde alvorlig sykdom. Også den økonomiske utviklingen Ole fikk være vitne til, hadde vært dramatisk. Ole fikk et liv ulikt mange andre. Han var en litt kranglete fyr, en som utvilsomt lagde støy for mange rundt seg, men som kanskje ikke fortjente all den kontrollen og korreksjonen samfunnet la på ham. Som en av hans advokater uttalte: «Enkelte mennesker synes å bli hardere prøvet av skjebnen enn andre».³⁹⁴

Avsluttende ord

Hundre år etter Oles erfaringer med sakkyndighet og psykiatri er det fremdeles nesten ikke forskning på hvordan rettspsykiatriske undersøkelser oppleves for den det handler om.³⁹⁵ Det har derimot utkommet flere beretninger med mer eller mindre subjektive tilnærminger til det å innlegges i psykiatrien eller bli utsatt for ulike former for tvang.³⁹⁶ Psykiatrien er et fagfelt som teoretisk gjør enkeltmennesker til objekter, og rent faktisk kan gripe inn i enkeltmenneskers autonomi. Et rikholdig utvalg av pasientnære fortellinger vil bidra til den nødvendige og vedvarende debatten om etikk i behandlingen av psykisk syke, der samfunnets risikovillighet blir en motsats til individets selvbestemmelse. For selv om lovverk og praksis kanskje aldri blir helt optimale eller perfekte, må legitimiteten prøves kontinuerlig og vi må minne oss på at «også folk med psykiske lidelser har retten til å foreta dårlige valg, og til kanskje å lære noe av dem».³⁹⁷

394 Prosess-skrift til Oslo byrett fra advokat Didriksen, datert 9. desember 1931.

395 To unntak: Kongshavn, Halvor. *Rettspsykiatrien – slik fanger ser den*. Oslo: Universitetsforlaget, 1987; Stokke, Ragni. *Foreldres erfaringer med å bli sakkyndig vurdert i forbindelse med en barnevernssak*. Masteroppgave, UiB, 2022.

396 Se for eksempel: Tranøy, Joar. *Reitgjerdet ødela mitt liv*. Oslo: Lanser forlag, 2009; Øye, Ingunn. «Gjest i eget liv». I Steen, Thorvald. *Asylet. Gaustad sykehus 150 år*. Oslo: Aschehoug, 2005; Blomberg, Wenche. *Karoline og vitenskapen*. Oslo: Gyldendal, 1993; Solberg, Svein. *Rapport fra Reitgjerdet*. Oslo: Pax forlag, 1979; Berge, Mads Nikolai. *Innenfor og utenfor*. Bergen: Reprotrykk, 1996; Karlsen, Drea. *Psykehus*. Oslo: Spartacus, 2018.

397 Svendsen, Lars Fr. «Tvangens etikk i psykisk helsevern». *Tidsskrift for Norsk psykologforening*, 59, nr. 6 (2022): 558–563.

Samtidig har det lenge vært enighet om at samfunnet må kunne verne seg mot adferd som utgjør en potensiell fare for liv og helse.³⁹⁸ Det er som følge av dette samfunnsbehovet for vern at rettspsykiatrien og sikkerhetspsykiatrien ble til etablerte samfunnsinstitusjoner. Ole ble eksponert for en praksis som var delt mellom to ulike samfunnssektorer, justis og helse. Den innviklede forbindelsen mellom orden og kontroll, moral og medisin, har lange historiske røtter og eksisterer fremdeles. Det samme gjelder vaklingen mellom tro eller tvil til om slike institusjoner er en akseptabel og riktig løsning.

Utviklingen av psykiatrien har berodd på konstallasjoner av politisk makt og vitenskapelig kunnskap,³⁹⁹ som har resultert i at hvert tiår og hver institusjon har hatt ulike innslag av metoder, ideologier og føringer.⁴⁰⁰ Historien om Ole gir oss et innblikk i praksisen ved Reitgjerdet i den tidligste driftsfasen. Som nyoppusset og nyåpnet asyl, i en periode der humanistiske ideer preget mye av psykiatrien, var mottagelsen Ole fikk nokså god. Det er ikke institusjonell og vitenskapelig døvhets som preger notatene i Oles journal,⁴⁰¹ men heller faglig uenighet og få etablerte rutiner for håndtering av systemfeil.

I løpet av de siste hundre årene har institusjonspsykiatrien blitt utsatt for flere endringer og reformer. Sivilombudet ble etablert på 1960-tallet for å sikre at offentlige myndigheter «ikke gjør urett mot den enkelte borger», som det heter i sivilombudslovens § 3, men særlig har skandalen ved nettopp Reitgjerdet på slutten av 1970-tallet medført et historisk skille for måten vi organiserer psykiatrisk behandling.⁴⁰² Tjenestene er flyttet ut i kommunene, de forvaltes i dag av flere faggrupper, og lovfestede krav om brukermedvirkning og rettigheter for pårørende er introdusert. Reglene for sakkyndiges virksomhet er også langt mer omfattende i dag enn for hundre år siden.⁴⁰³

398 Dahl, Hilde. «Farlige sinnssyke kriminelle innlagt i Kriminalasylet og Reitgjerdet asyl årene 1895–1940». *Historisk tidsskrift*, 96, nr. 1 (2017): 23–44.

399 Slagstad, Rune. «De politiserende embetsmenn. En tradisjon i norsk forvaltning». *Nordisk Administrativt Tidsskrift*, 88, nr. 3 (2011).

400 Kringlen, Einar. *Norsk psykiatri gjennom tidene*. Oslo: Damm forlag, 2007; Hermundstad, Gunvald. *Psykiatriens historie*. Oslo: Gyldendal, 1999; Haave, Per. *Ambisjon og handling. Sanderud sykehus og norsk psykiatri i et historisk perspektiv*. Oslo: Unipub forlag, 2008.

401 Blomberg, Wenche. *Karoline og vitenskapen*. Oslo: Gyldendal, 1993, s. 145.

402 Evensen, Stein A, Christoph Gradmann og Øivind Larsen (Red.). «Nedleggelsen av Reitgjerdet – et aktørseminar». *Michael Quarterly*, 7, (2010): 371–530.

403 Se: Langbach, Tor. *Om rettsmedisin og sakkyndighet. En innføring*. Oslo: Cappelen Damm

Det er ikke mulig å ramse opp alle endringer som har kommet til siden Ole var pasient. Hans erfaringer får være en påminner om at samfunnsutviklingen ikke beveger seg langs en linje, men heller er resultatet av et kontinuerlig samspill mellom mennesker.

Akademisk, 2021; Schiøtz, Aina. «Legen som sakkyndig – rollen og historien». *Tidsskrift for den Norske Legeforening*, 132 (2012): 853–4.

Appendiks

Brevet fra sakfører Borch

Sarpsborg, den 5 november 1925.

Dr'herr overlæge Hansteen og direktør Widerøe, Trondhjem.

Hermed tillater jeg mig at oversende:

Avskrift av Rakkestad sorenskriveris dom av 29 oktober 1925.

Ole Pedersen Haugsten av Rakkestad er i de sidste aar iagttat av hele 8 psykiatriske sakkyndige. Fire av disse finder intet sindssygdомstegn hos ham.

De fire som har fundet Haugsten sindssyk er imidlertid distriktslæge Fr. Mørch, stadsfysikus H. Jacobsen, samt hr. overlægen og hr. direktøren. Den av disse psykiatrikere konstanterne sindssykdом er videre fundet at være av en saadan art og beskaffenhed, at de to første har erklært Ole Haugsten farlig for den offentlige sikkerhet, mens de to sidste har opretholdt denne farlighetserklæring.

Det var den 12 og den 13 oktober 1923, at distriktslæge Mørch og stadsfysikus Jacobsen erklærte Ole Pedersen Haugsten for sindssyk. De sakkyndiges forutgaaende observation av Haugsten personlig hadde været ca. ½ – en halv – time, hvorunder de sakkyndige faat et godt indtryk av ham. De anfører saaledes om Haugsten: «Hans fremtreden er rolig, sikker, men ikke præget av nogen paafaldende selvbevissthet» – og videre: «Han har aldrig hat nogen alvorlig sykdom, og noget sykelig er der heller ikke nu at mærke ved ham.»

Naar (sic) likevel erklærer Haugsten for sindssyk, saa er det paa grundlag av hans mange breve angaaende salget av hans fædrenegaard 29 juli 1921. Den opfatning av gaardshandelen som Haugsten viser i disse breve, stempler de sakkyndige som vrangforestillinger. Der er efter de sakkyndiges mening gaat korrekt frem ved gaardshandelen, og Haugsten, hardnakkede fastholdende av det motsatte maa derfor være utslag av en sykelig ide. (heri ligger hele premisset for erklæringen om sinnssykdом, og dermed også farlighetserklæringen). De nævnte sakkyndige fastslaar derfor, «at Ole Pedersen Haugsten lider av

en sindssygdom (querulant paranoia) hvis viktigste symptom er et system av vrangforestillinger omkring ideen om en retskrenkelse».

I skrivelse av 15 oktober 1923 avkræves distriktslæge Mørch og stadsfysikus Jacobsen erklæring om, hvorvidt Ole Haugsten er farlig for den offentlige sikkerhet eller ikke. Uten at nogen ny eller supplerende undersøkelse findes nødvendig erklærer de sakkyndige prompte, at Ole Pedersen Haugsten er farlig for den offentlige sikkerhet.

Det var den 17 oktober 1924, at hr. overlægen og hr. direktøren erklærte Haugsten for sindssyk og fandt at burde opretholde farlighetserklæringen. Haugsten hadde da i længre tid været observeret paa Østmarken asyl, og har herrene git ham det bedste skudsmaal for sin opførsel her. Saavel hr. overlægen som hr. direktøren har gjentagne ganger talt med Haugsten om salget av hans fædrenegaard, og finder herrene, at «han synes der fuldstændig at være berøvet enhver fornuftig opfatning»; ti han fastholder haardnakket, at der ved gaardshandelen er gaat ukorrekt frem av skifteutoriteterne (sorenskriveren og lendsmanden i Rakkertad). Paa andre omraader har imidlertid herrene intet at utsætte paa Haugstens intelligens.

Haugstens opfatning av gaardshandelen hadde været forelagt Justisdepartementet, som under 1 mai 1923 hadde uttalt, at det «inten fandt at bemærke ved sorenskriverens eller lendsmandens forhold».

Dessuten hadde Haugstens opfatning senere været forelagt en jurist, byskriver Pfaff, der under 29 januar 1924 hadde stemplet denne som «det rene tøv».

Og hr. overlægen og hr. direktøren «kan ikke se andet end at hans opfatning av gaardssalget er et utslag av et sykt sind» – og herrene anfører videre om Haugstens opfatning, at «hans forestillinger om den uret som sorenskriveren og lendsmanden har begaat er at anse som vrangforestillinger, og saaledes uten nogen rot i virkeligheten».

Ingen lægmans som virkelig kjender Ole Haugsten anser ham for sindssyk. Fra Haugstens hjembygd, Rakkestad, foreligger der saaledes en masseerklæring, undertegnet av bygdens bedste mend og kvinder (bl.a. saavel prest som distriktslæge) om, at Ole Haugsten ikke ansees som sindssyk.

De 4 psykiatriske sakkyndige, som har hat mindst adgang til at læse Haugstens breve, men som til dels bedst har benyttet adgangen til at iagttå hans person, har ikke fundet noget sindssygdомstegn hos ham.

Naar imidlertid hr. overlægen og hr. direktøren i likhet med distriktslæge Mørch og stadsfysikus Jacobsen har fundet, at Haugsten er sindssyk, saa har man – hva ogsaa fremgaar av de avgivne sakkyndighetserklæringer – lagt en avgjørelse vegt paa den opfatning av gaardshandelen som Haugsten har forfegtet, især i sine breve og meget ofte paa en dadelværdig maate. Denne sin opfatning har Haugsten aldri villet ændre, men fastholdt med den største haardnakkethet, paa trods av hvad der er hævdet av lensmand, sorenskriver, departement og byskriver Pfaff.

Gjennem en retssak som paabegynte i januar d.a. mot lensmanden i Rakkestad har jeg indbragt den fatale gaardshandel og alt hvad der stod i forbindelse med denne for domstolen. Der er herunder intet spart for at faa indehentet de fyldigste og bedst mulige oplysninger. Justisdepartementet bevilget endog lensmanden fri sakførsel, saaledes at han paa offentlig bekostning kunde faa tilveiebragt alt det materiale der kunde tjene til at godtgjøre berettigelsen av hans handlemaate.

Resultatet av domstolens nøkterne og helt uhildede prøvelse av samtlige oplysninger foreligger i den hermed følgende domsavskrift, til hvilken jeg henviser.

Denne dom kræver ingen nærmere kommentar; ti den taler selv et sprog saa tydelig, at det ikke kan misforstaaes.

Domstolen er ikke enig med byskriver Pfaff, men gir tvert imot Ole Haugsten ret i alle væsentlige punkter.

Haugstens opfatning av skiftesamlingsbeslutningen av 22 juli 1921 og den der besluttede avstemningsmaate er riktig.

Hadde lensmanden handlet overensstemmende med sit mandat skulde han 28 juli 1921 ha solgt gaarden til Emberland eller Fjeld, og ikke til Haug.

Den 29 juli 1921 hadde lensmanden likesaalidt som nogen anden mandat til at sælge gaarden. Ny aktion skulde ha været avholdt.

Kort og godt: lensmanden har gaat uriktig frem og sorenskriveren har følgelig ogsaa handlet uriktig ved at sanktionere lensmandens optræden.

Efter den avsagte dom kan man ikke længere se Haugstens opfatning av gaardssalget som «et utslag av et sykt sind»; ti Haugstens opfatning er jo ogsaa domstolens. Heller ikke kan man længere si, at Haugstens opfatning «er at anse som vrangforestillinger, og saaledes uten nogen rot i virkeligheten»: ti retten har jo netop efter omhyggelig gjennomgaaelse av hvad der virkelig er passeret fundet at maatte gi Haugsten ret i hvad han har fremholdt om gaardshandelen.

Den nuværende situation er altsaa i korthet denne:

Ved retskraftig dom er det avgjort, at Haugstens anker over gaardshandelen har vært berettigede. Haugstens opfatning av handelen beror ikke paa et sykt sinds vrangforestillinger, men er tvert imot baseret paa en korrekt og riktig bedømmen og vurderen av de faktiske forhold.

Al den stund det av hr. overlægen og hr. direktøren konstanterede sindsygdomsymptom, «vrangforestillingerne», ikke er og aldri har vært tilstede, tør jeg – før jeg foretar noget videre i sakens anledning – henstille at den paa feilagtige præmisser hvilende sindssykeerklæring av 17 oktober 1924 snarest tilbakekaldes.

Saaframt hr. pverlægen og hr. direktøren endnu skulde nære nogensomhelst betænkelighet med at efterkomme min anmodning, vil jeg gjøre opmærmsom paa, at en autentisk utskrift av den avsagte dom vil kunne erholdes ved henvendelse til den opnævnte sættestemmer, sorenskriver Nordang, Sarpsborg. Alle forønskede oplysninger om Ole Haugstens opførsel og optræden efter løsladelsen 11 april 1925 fra Østmarken asyl vil kunne erholdes enten gjennom politimesteren i Romerike og Vinger, Lillestrøm, eller direkte gjennom hans underordnede, lensmanden i Enebak, adr Ytre Enebak, der for politiet har ført tilsyn med Haugsten.

Idet jeg tør imøtesee hr. overlægens og hr. direktørens snarlige svar paa nærværende henvendelse, tegner jeg

Ærbødigst

Karl Borch.

Erklæringen av professor Vogt

Jeg har i sakens anledning gjennomgaaet de tidligere erklæringer om ham og det foreliggende aktstov, likesom jeg har faat tilstillet mig akterne i en sak, reist av Ole Haugsten mot lendsman Solerød og paadømt 29.okt f.a. (1925) ved Rakkestad sorenskriveri.

Videre har jeg mottat oplysninger om observanden fra hr. politimesteren, overretssakfører Borch, hans væрге Martin Gjerberg og hans svoger Haakon Wiig.

Jeg skal ikke rekapitulere den lange, forviklede sak, men nøie mig med at betone, at observanden antas at være uhensiktsmessig opdraget, at han har vært selvrådig, med liten sans for vedholdende arbeide, og at han til tider har vært noget drikfældig. Hans alkoholmisbrug tog iallefall overhaand, efterat forviklingerne med gaardsalget kom til.

Da han, uagtet han var ældste søn, ikke fik overta fædrenegaarden kom han i en ophidset tilstand, og herunder optraadte høist ubehersket og til dels truende.

Hans paastanden om at der var begaat kjeltringstreker av lensmand, sorenskriver mv. ved gaardsalget er fremført paa høist utilbørlig maate og i et ophidset sprog. Flere sakkyndige har i disse paastandene set utslag av utvetydige vrangedomme. Imidlertid har Rakkestad sorenskriveri i dom av 29.okt f.a. paa viktige punkter godkjendt observandens anker mot den juridiske korrekthet av gaardsalget; grunnlaget for at opfatte observandens paastande som vrangdomme er derved blit betydelig avsvækket.

Observanden har ved et par anledninger optraadt saadan mot den nye eier av Haugsten, at denne har hat rimelig grund til at nære ængstelse – iallefall er det meget forstaelig, at den nye eier og dennes familiestand er blit sterkt opskaket.

Efterat observanden kom tilbake fra det sidste asylophold, 11-4 1925, har han paa nogen undtagelser nær opført sig vel, selv om han fremdeles kan ha brukt urimelig uttryk overfor myndigheter mv. som har hat med gaardsalget at gjøre.

Den er intet fremkommet, fra tiden efter hjemkomsten i april 1925, som henpeker paa, at han nærer nogen hevngjerrig plan. Det synes ogsaa at ha været den almindelige mening inden hans slægt, bekjentskapskreds og sambygdinge, at han ikke er sindssyk og heller ikke farlig. At han kan være løsmundet, brautende og uoverveiet under alkoholpaavirkning synes derimot at være den almindelige opfatning. Han ansees ogsaa av flere som stridig og paastaelig.

Under klinikopholdet han han, likesom under de tidligere asylophold, opført sig godt og vist sig villig i enhver henseende. Om «saken» har han under klinikopholdet forklart sig ordnet, og overensstemmende med de tidligere forklaringer. At hans syn paa forskjellige myndigheters optræden er adskillig subjektivt farvet maa dog ogsaa fremhæves. Selv hævder han med den største bestemthet, at han aldrig har nogen voldshandling i sigte, og at

han aldrig vil for øvrig nogen saadan. Det ligger helt fjernt fra hans sind sier han med bestemthet.

Det er fræmhevet av hans væрге og svoger, at han – om sindssykeerklæringen hæves – bør forbli under værgemaal indtil videre, da han ikke omgaaes varsomt med penger. Jeg har forholdt dette, og han sa, at han uten videre vil gaa med paa (frivillig) værgemaal, naar værgen anser det ønskelig. Jeg tillater mig at nevne dette, idet konsekvensen av en ophævelse av sindssykeerklæringen maa bli, at dette fundament (sindssykdom) hvorpaa umyndiggjørelsen nu er baseret vil falde bort – og skal umyndiggjørelsen fastholdes, saa maa det formentlig ske paa et andet fundament end hittil. I den forbindelse vil jeg ha bemærket, at der efter alt som foreligger er grund til at regne med den risiko, at han paa grund av visse svakheter i sindet kan komme til at fare uforsiktig frem og øde sine midler.

Naar man i et vanskelig grænsetilfælde som dette skal opgjøre sig et standpunkt, maa man ha for øie, at der er to momenter som her spiller ind: hvorvidt det kan sies at han frembyr vrangdomme, og hvorvidt det kan befrygtes, at han ikke vil kunne kontrollere sine handlinger. Der var paa det tidspunkt, da han blev erklæret sindssyk, naturlig grund til at frygte for, at hans selvkontroll kunde svigte, og jeg finder det forstaaelig, at dette moment kunde gjøre utslaget i retning av en sindssykeerklæring, til forebyggelse av mulig ulykke. Og denne opfatning maatte styrkes derved, at de juridiske instanser karakteriseret hans kritik av de juridiske fremgangsmaater som ubegrundet. Paa den anden side maa det medgi – jvf. Rakkestad sorenskriveris dom av 29.okt. f.a. – at berettigelsen av at karakterisere hans kritiske utfald mot myndighetene som vrangdomme kan være omtvistelig. Naar saa hertil kommer, at hans sind i de sidste aar er faldt mere til ro, og at han ikke i handling har vist nogen egentlig farlig tendens, maa jeg komme til den opfatning, at der ikke er grundlag for at opretholde sindssyke- og farlighetserklæringen. Naar sindssykeerklæringen ophæves, bortfalder farlighetserklæringen uten videre, idet denne forutsætter tilstedeværelsen av sindssykdom.

Konklusion

Jeg anser ikke Ole Pedersen Haugsten som sindssyk.

R. Vogt.

Kilder

Arkivet etter Reitgjerdet, Norsk Helsearkiv, Tynset:

Kopibok fra årene 1923–24.

DB-004-001, DB-004-002, DB-005-001 Kopibok utgående korrespondanse.

Arkivet etter Østmarka, St.Olavs arkivtjeneste på Dora, Trondheim:

Kopibok fra årene 1924–25.

Arkiv over sivile saker, saksdokument Oslo tingrett, Riksarkivet, Oslo:

SAO/A-10456/H/Hd/Hda/L2823, Saksnr. 1209–1216, gml. pakkenr. 1497.

Landssvikarkivet, Riksarkivet, Oslo:

RA/S-3138/0004/D/Db/L0029/0001, Anr. 258/45 og 119/45.

RA/S-3138/0006/Dc/L0087/0087/0014, Anr. 1640/45 og 682/45.

Avisarkivet, Nasjonalbiblioteket, Oslo:

www.nb.no/samlingen/aviser/

Gravminner som kilde, dato og årstall for fødsel/dødsfall:

www.slektogdata.no

Referanser

- Almindelig norsk lovsamling. *Register over norske lover, forskrifter og resolusjoner i 9 bind (for perioden 1660–1915)*. Kristiania: Forlaget Aschehoug & Co., 1908–1915.
- Andenæs, Johs. *Det vanskelige oppgjøret*. Oslo: Tanum-Norli, 1979.
- Andersen, Jak E. *Håndbok i sinnssykerett*. Oslo: Aschehoug forlag, 1950.
- Andersland, Geir Kjell, Red. *De Castbergske barnelover 1915–2015*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2015.
- Andersland, Geir Kjell. «Kampen om barnelovene». I *De Castbergske barnelover 1915–2015*, redigert av Geir Kjell Andersland. Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2015.
- Arkivverket.no. «Farskapssaker – rettshistorisk gjennomgang». Hentet 31. mars 2018.
- Benkow, Jo og Ole Kristian Grimnes. *Vendepunkt*. Oslo: Cappelen, 1990.
- Berge, Mads Nikolai. *Innenfor og utenfor*. Bergen: Reprotrykk, 1996.
- Berger, Peter og Thomas Luckman. *Den samfunnsskapte virkeligheten*. Bergen: Fagbokforlaget, 2000.
- Berggren, Elise Barring. «Grini fangeleir og Holocaust i Norge. Grinis funksjon i forfølgelsene av norske jøder 1941–1945». *Historisk Tidsskrift* 102, nr. 1 (2023).
- Bergh, Trond, Tore Hanisch, Even Lange og Helge Pharo. *Norge fra u-land til i-land, vekst og utviklingslinjer 1830–1980*. Oslo: Gyldendal, 1983.
- Bjørneboe, Jens. *Under en hårdere himmel*. Oslo: Pax Forlag, 1995.
- Blom-kommisjonen. *Rapport om forholdene ved Reitgjerdet sykehus*. 1980.
- Blomberg, Wenche. *Karoline og vitenskapen*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1993.
- Blomberg, Wenche. *Galskapens hus, utskilling og internering i Norge 1550–1850*. Oslo: Universitetsforlaget, 2002.
- Brickner, Richard. *Is Germany incurable?* USA: J. B. Lippincott Company, 1943.
- Brinchmann, Christopher, Anders Daae og Karl Vilhelm Hammer. *Hvem er hvem? Haandbok over samtidige norske mænd og kvinder*. Oslo: Aschehoug, 1912. Digitalisert og tilgjengeliggjort av Prosjekt Runeberg.
- Bye, Ragnar. «Hoel-sakene». I *Justismord og rettsikkerhet*, redigert av Anders Bratholm og Ståle Eskeland. Oslo: Universitetsforlaget, 2008.
- Dahl, Hans Fredrik og Øystein Sørensen, Red. *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppjøret i Norge etter 1945*. Oslo: Pax forlag, 2004.
- Dahl, Hilde. «Farlige sinnssyke kriminelle innlagt i Kriminalasylet og Reitgjerdet asyl årene 1895–1940». *Historisk Tidsskrift* 96, nr. 1 (2017): 23–44.
- Dahl, Hilde. «Insane Criminals and Criminally Insane, Criminal Asylums in Norway 1895–1940». *Journal of History of Psychiatry* 28, nr. 2 (2017): 209–224.
- Dahl, Hilde. *Institusjonaliseringen av farlighet, sinnssykdom og samfunnsvern i Norge. En studie av farlige kriminelle sinnssyke pasienter i Kriminalasylet og Reitgjerdet asyl, 1895–1940*. Doktoravhandling, NTNU, 2018.
- Dahl, Hilde. «Sjelsevnebegrepet i norsk strafferett – en historiografisk tilnærming». *Tidsskrift for strafferett* 22, nr. 2 (2022): 123–138.

- Dahl, Hilde og Øyvind Thomassen. «Om sikring og farlighetserklæringer – sikkerhetspsykiatrien etableres». *Tidsskrift for strafferett* 15, nr. 2 (2015): 177–196.
- Dahl, Tove Stang. *Barnevern og samfunnsvern*. Oslo: Pax forlag, 1978.
- Danielsen, Rolf og Stein Ugelvik Larsen, Red. *Fra idé til dom: noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling*. Oslo: Universitetsforlaget, 1976.
- de Caprona, Yann. *Norsk etymologisk ordbok*. Oslo: Kagge forlag, 2013.
- Dehli, Martin. *Rakkestads historie. Bygdehistorien 1837–1940*, bind 3. Sarpsborg: Vardings trykkeri, 1996.
- Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH). *Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap og humaniora*. 5. utg. 2021. <https://www.forskningsetikk.no/retningslinjer/hum-sam/forskningsetiske-retningslinjer-for-samfunnsvitenskap-og-humaniora/>
- Den Norske Kriminalistforenings årsmøte. [Stensilreferat] 1893.
- Den Norske Kriminalistforenings årsmøte. [Stensilreferat] 1894.
- Det Statistiske Centralbyrå. *Kommunevalgene, 1925. Norges offisielle statistikk*, vii, 192. Oslo: Aschehoug, 1926.
- El-Hai, Jack. *Nazisten og psykiateren*. Oslo: Humanist forlag, 2013.
- Ellingsen, Dag. *Kritisk søkelys på rettspsykiatrien*. Institutt for kriminologi og strafferetts skrifterserie, UiO, 1987.
- Erstatningsutvalget – Reitgjerdets rapport. *Om statens erstatningsansvar for pasienter ved Reitgjerdet sykehus*. Sosialdepartementet, 1982.
- Evensen, Stein A., Christoph Gradmann og Øivind Larsen, Red. «Nedleggelsen av Reitgjerdet – et aktørseminar». *Michael Quarterly* 7 (2010): 371–530.
- Falkum, Erik. *Hva er psykiatri? Om fagets grunnlagsspørsmål*. Bergen: Fagbokforlaget, 2023.
- Farstad, Aud. *På liv og død – Distriktsjordmødrenes historie*. Oslo: Samlaget, 2016.
- Fause, Åshild. «Sinnssykeomsorgen i Troms og Finnmark 1891–1940». *Tidsskrift for den Norske Legeforening* 128 (2008): 2860–2863.
- Fisher, William J. «Kraepelin's paranoia». *Canadian psychiatric association journal* 10 (1965).
- Fjermeros, Halvor. *Åndssvak!* Oslo: Universitetsforlaget, 2009.
- Foucault, Michel. *Histoire de la folie à l'âge classique*. Frankrike: Pantheon Books, 1961. Oversatt av Fredrik Engelstad: *Galskapens historie i opplysningens tidsalder*. 1973.
- Furre, Berge. *Norsk historie 1914–2000*. Oslo: Det Norske Samlaget, 2000.
- Galtung, Johan. *Fengselssamfunnet*. Oslo: Universitetsforlaget, 1959.
- Godøy, Bjørn. *Ti tusen skygger: En historie om Norge og de spedalske*. Oslo: Spartacus forlag, 2014.
- Goffman, Erving. *Asylums: Essays on the Social Situations of Mental Patients and Other Inmates*. UK: Penguin Books Ltd., 1991.
- Gogstad, Anders Chr. «Om de landssvikdømte: Straff, soning og sykdom: Ilebu fangeleir for landssvikdømte 1945–50». I *I krigens kjølvann: Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*, redigert av Stein Ugelvik Larsen. Oslo: Universitetsforlaget, 1999.
- Güse, Hans Georg og Norbert Schmacke. «Psychiatry and the Origins of Nazism». *International Journal of Health Services* 10, nr. 2 (1980): 177–196.
- Hallerstedt, Gunilla, Red. *Diagnosens makt: Om kunnskap, penger och lidande*. Göteborg: Daidalos, 2006.

- Hamran, Olav. «Det egentlige drikkeonde – måtehold i etterforbudstiden». *Tidsskrift for den Norske Legeforening* 125 (2005): 3482–3485.
- Hermundstad, Gunvald. *Psykiatriens historie*. Oslo: Gyldendal, 1999.
- Hess, Volker og Benoît Majerus. «Writing the History of Psychiatry in the 20th Century». *History of Psychiatry* (2011): 139–145.
- Holberg, Ludvig. *Jeppe på Bjerget*. Kristiania: Olaf Husebys Forlag og Bogtrykkeri, 1898.
- Hvattum, Mari. *Heinrich Ernst Schirmer: Kosmopolittenes arkitekt*. Oslo: Pax forlag, 2014.
- Høyer, Georg. «Kontrollkommisjonene i psykisk helsevern – Herman Wedel Majors nyskaping». *Tidsskrift for den Norske Legeforening* 136 (2016): 1109–1112.
- Haave, Per. *Ambisjon og handling: Sanderud sykehus og norsk psykiatri i et historisk perspektiv*. Oslo: Unipub forlag, 2008.
- Haave, Per. «Legene». I *Profesjonshistorier*, redigert av Rune Slagstad og Jan Messel. Oslo: Pax forlag, 2014.
- ILP. *Østmarka sykehus: Historisk dokumentasjon av parken/utomhusanlegget*. Ås: Institutt for Landskapsplanlegging, Universitetet for miljø- og biovitenskap, 2012.
- Järvinen, Margareta. «Att konstruera och dekonstruera sociala problem». I *Kvinder på randen*, redigert av Annalisa Kongstad, Britta Kyvsgaard og Anette Storgaard. Aarhus: Aarhus universitetsforlag, 1998.
- Johannison, Karin. «Hur skapas en diagnos? Et historisk perspektiv». I *Diagnosens makt: Om kunnskap, penger og lidande*, redigert av Gunilla Hallerstedt. Göteborg: Daidalos, 2006.
- Johansen, Mari. *Paulshus-saken: Maktspill med konsekvenser*. Masteroppgave, Institutt for kriminologi og rettssosiologi, Universitetet i Oslo, 2011.
- Johansen, Per Ole. *Markedet som ikke ville dø*. Oslo: Rusmiddeldirektoratet, 1985.
- Kaldal, Ingar. *Frå sosialhistorie til nyare kulturhistorie*. Oslo: Det Norske Samlaget, 2002.
- Karlsen, Drea. *Psykehus*. Oslo: Spartacus, 2018.
- Kjelland, Arnfinn. «Mikrohistorie: 'Gammal og sur vin i nymåla krukker' – eller ei teoretisk nyorientering i historiefaget?» Notat 4/2009, Høgskolen i Volda.
- Knutsen, Sverre. «Profitten setter tonen, og investeringene danser deretter. En nyvurdering av bankkrisen i 1920-årene». *Historisk Tidsskrift* 98, nr. 3 (2019): 230–248.
- Kobro, Isak, Red. *Norges læger: 1909–1925*. Oslo: Aschehoug forlag, 1927.
- Kobro, Isak, Red. *Norges læger: 1926–1936*. Oslo: Aschehoug forlag, 1938.
- Kongelig resolusjon av 7de November 1908. *Norsk almindelig lovsamling*. Kristiania: Aschehoug & Co., 1912.
- Kongeriget Norges Crimnallov af 20de August 1842. *Almindelig Norsk Lovsamling*. Kristiania: Aschehoug & Co., 1912.
- Kongstad, Annalisa, Britta Kyvsgaard og Anette Storgaard, Red. *Kvinder på randen*. Aarhus: Aarhus universitetsforlag, 1998.
- Kriminalomsorgen. «Ila Fengsel». Hentet 31. mars 2024. <https://ilafengsel.no/historikk.htm>
- Kringlen, Einar. *Norsk psykiatri gjennom tidene*. Oslo: Damm forlag, 2007.
- Kyllingstad, Jon Røyne. *Kortskaller og langskaller: Fysisk antropologi i Norge og striden om det nordiske herremennesket*. Oslo: Scandinavian Academic Press, 2004.
- Laing, Ronald David. *The Divided Self: An Existential Study in Sanity and Madness*. UK: Penguin, 1960.

- Landssvikanordningen: *Samling av div. provisoriske anordninger, Kgl. Resolusjoner, mv. I–V* etter Justisdepartementets innstilling om okkupasjonslovgivningen, 1945.
- Langbach, Tor. *Om rettsmedisin og sakkyndighet: En innføring*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2021.
- Larsen, Stein Ugelvik, Red. *I krigens kjølvann: Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo: Universitetsforlaget, 1999.
- Lavik, Nils Johan. «Norsk psykiatri og nazismen. Et historisk prosjekt med ny aktualitet». *Tidsskrift for den Norske Legeforening* 114, nr. 15 (1994): 1687–1690.
- Lavik, Nils Johan. *Rasismens intellektuelle røtter: Rase, psykiatri og vitenskap – et historisk perspektiv*. Oslo: Tano Aschehoug, 1998.
- Leer-Salvesen, Paul. *Menneske og straff*. Oslo: Universitetsforlaget, 1991.
- Liste nr. 1. Oslo: Vega forlag, 2014.
- Lokalhistoriewiki.no. «Hølen, Vestby; Lensmannsgården». Hentet 31. mars 2024.
- Lov om Reitgjerdet asyl av 7de juli 1922. *Norsk Almindelig Lovsamling*. Kristiania: Aschehoug & Co., 1912.
- Lov om sindssyges behandling og forpleining af 17de August 1848. *Almindelig Norsk Lovsamling*. Kristiania: Aschehoug & Co., 1912.
- Major, Herman Wedel. *Indberetning om Sindssyge-Forholdene i Norge*. 1846.
- Mamelund, Sverre Erik. *Spanskesyken i Norge 1918–1920: Diffusjon og demografiske konsekvenser*. Hovedfagsoppgave, Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo, 1998.
- Maurseth, Per. «Arbeidskonflikter i Norge». *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie* 1 (1977).
- Myhre, Eivind. «De uakseptable mennene – Mannlighet og sinnssyke seksualforbrytere i Norge fra 1895 til 1940». *Tidsskrift for kjønnsforskning* 40, nr. 2 (2016).
- Njølstad, Olav. «NS-medlemmene: Hvem var de?» *norgeshistorie.no*.
- Nordal, Inger Hessen, Dag O. Hessen og Thore Lie. *Kristine Bonnevie: Et forskerliv*. Oslo: Cappelen Damm, 2012.
- Norges Offisielle Statistikk. *Oversigt over Sindssygeasylernes Virksomhed, Aaret 1895*. NOS, III, 274. SSB, 1895.
- Norske gardsbruk 4, Østfold fylke. [Ny utg.] Oslo: Forlaget Norske gardsbruk, 1984–1987.
- Norsk Helseinformasjon. «Vrangforestillinger – veiviser».
- NOU 1974: 17. *Strafferettslig utilregnelighet og strafferettslige særreaksjoner*. Justisdepartementet, 1974.
- NOU 2002: 04. *Ny straffelov – Straffelovkommisjonens delutredning VII*. Justis- og politidepartementet, 2002.
- Næss, Hans Eyvind, Red. *For rett og rettferdighet i 400 år: sorenskriverne i Norge 1591–1991*. Oslo: Justisdepartementet/Fabritius, 1991.
- Petherick, Wayne og Grant Sinnamon. *The Psychology of Criminal and Antisocial Behavior: Victim and Offender Perspectives*. UK: Academic Press, 2017.
- Porter, Roy. *A Social History of Madness*. UK: Phoenix Giants, 1999.
- Porter, Roy. *Madness: A Brief History*. UK: Oxford University Press, 2002.
- Proposisjoner og meldinger fremsatt for det 9. overordentlige storting, Hans Majestet Kongens tale til Stortinget, 8. september 1939.

- Rabben, Magne Brekke. *Humanitet, kontroll og tvang. Tvangsmiddelbruk ved Kriminalasylet og Reitgjerdet asyl, 1895–1978*. Doktoravhandling, NTNU, 2020.
- Rabben, Magne Brekke og Øyvind Thomassen. «Humanitet, kontroll og tvang ved Kriminalasylet 1895–1915». *Historisk Tidsskrift* 98, nr. 1 (2019): 68–86.
- Retterstøl, Nils. *Gaustad sykehus – 140 år*. Oslo: Universitetsforlaget, 1995.
- Riaunet, Åse. *Oppdrag, pasienter og praksiser. Kriminalasylet i Trondheim 1895–1905*. Masteroppgave, NTNU/KULT, 2014.
- Riksadvokatens veileder for innsynsregler. <https://www.riksadvokaten.no/document/veileder-om-innsyn-i-straffesaksdokumenter-for-andre-enn-sakens-parter/>
- Rygh, O. *Norske Gaardsnavne: Gaardsnavne i Smaalenene Amt*. Kristiania: Bjørn Ringstrøms antikvariat, 1899.
- Røstad, Helge. «Sikringsinstituttet i norsk rett». I NOU 1974: 17. *Strafferettslig utilregnelighet og strafferettslige særreaksjoner*. Justisdepartementet, 1974.
- Sandmo, Erling. «Et uvisst sted. Steen». I *Asylet. Gaustad sykehus 150 år*, redigert av Thorvald Steen. Oslo: Aschehoug, 2005.
- Schaanning, Espen. *Kampen om den forbryterske sjel*. Oslo: Unipub forlag, 2002.
- Schaanning, Espen. *Menneskelaboratoriet, Botsfengselets historie*. Oslo: Scandinavian Academic Press, 2007.
- Schiøtz, Aina. *Doktoren, distriktslegenes historie 1900–1984*. Oslo: Pax forlag, 2003.
- Schiøtz, Aina. «Legen som sakkyndig – rollen og historien». *Tidsskrift for den Norske Legeforening* 132 (2012): 853–854.
- Seip, Anne Lise. *Sosialhjelpstaten blir til: norsk sosialpolitikk 1740–1920*. Oslo: Gyldendal, 1984.
- Sejersted, Francis. *Ideal, teori og virkelighet: Nicolai Rygg og pengepolitikken i 1920-årene*. Oslo: Cappelen, 1973.
- Sejersted, Francis. *Demokrati og rettsstat*. Oslo: Pax forlag, 2001.
- Sivilombudsmannens besøksrapport. *Ila fengsel*. Oslo: Sivilombudet, 2017.
- Skålevåg, Svein Atle. *Fra normalitetens historie. Sinnssykdom 1870–1920*. Doktorgradsavhandling UiB, Rapport nr. 10, Rokkansenteret, 2003.
- Skålevåg, Svein Atle. *Utilregnelighet*. Oslo: Pax forlag, 2016.
- Slagstad, Rune. *De nasjonale strateger*. Oslo: Pax forlag, 1998.
- Slagstad, Rune. «De politiserende embetsmenn. En tradisjon i norsk forvaltning». *Nordisk Administrativt Tidsskrift*, nr. 3/2011, 88. årgang.
- Slagstad, Rune og Jan Messel, Red. *Profesjonshistorier*. Oslo: Pax forlag, 2014.
- Statistisk Sentralbyrå (SSB). *Befolkningstall for Norge*, publisert 12. mars 2018.
- Steen, Thorvald. *Asylet. Gaustad sykehus 150 år*. Oslo: Aschehoug, 2005.
- St.h.Prp.No. 73. *Om Bevilgning til Anlæg og Drift af et midlertidigt Kriminalasyl i den nedlagte Afdeling B af Trondhjems Strafanstalt*. Den Norske Regjering, 1894.
- Store Norske Leksikon: «rettshistorie», «kverulantparanoia», «konkursrett», «vrangforestillinger», «Aker», «øvrighet», «billighetserstatning». <https://snl.no/>
- St.prp. nr. 206. *Om bevilgning til å omdanne Reitgjerdet pleiestiftelse for spedalske til asyl for særlig vanskelige og farlige sinnssyke*. Sosialdepartementet, 1919.
- St.prp. nr. 131. *Billighetserstatninger av statskassen til pasienter ved Reitgjerdet sykehus*. Justisdepartementet, 1981–1982.

- St.prp. nr. 72. *Billighetserstatninger av statskassen*. Justis- og beredskapsdepartementet, 1999.
- St.prp. nr. 65. *Rettfjerdsvederlag frå statskassa (Om Stortinget si rettfjerdsvederlagsordning, arbeidet i rettfjerdsvederlagsutvala m.m.)*. Justis- og beredskapsdepartementet, 2007.
- Strinda Bygdebok, bind 3. Trondheim: Brun Bokhandel, 1948.
- Sunde, Jørn Øyregarden. «'Barnets naturlige ret overfor forældrene' – barnebidragsordninga i norsk rett frå 1763 til dei Castbergske barnelovene i 1915». I *De Castbergske barnelover 1915–2015*, redigert av Geir Kjell Andersland. Cappelen Damm Akademisk, 2015.
- Svendsen, Lars Fr. «Tvangens etikk i psykisk helsevern». *Tidsskrift for Norsk psykologforening* 59, nr. 6 (2022): 558–563.
- Szasz, Thomas Stephen. *The myth of mental illness: foundations of a theory of personal conduct*. USA: Harper & Row, 1961.
- Søbye, Espen. *En mann fra forgagne århundrer. Overlege Scharffenbergs liv og virke 1869–1965*. Oslo: Forlaget Oktober, 2010.
- Thune, Gro Hillestad. *Overgrep. Søkelys på psykiatrien*. Oslo: Abstrakt forlag, 2008.
- Tranøy, Joar. *Reitgjerdet ødela mitt liv*. Oslo: Lanser forlag, 2009.
- Tønnesson, Johan. *Hva er sakprosa?* Oslo: Universitetsforlaget, 2013.
- Vatnaland, Torbjørn. *Juklerød-saken*. Oslo: Tell forlag, 2010.
- Verdens helseorganisasjon. *Den internasjonale statistiske klassifikasjonen av sykdommer og relaterte helseproblemer, tiende revisjonsutgave*.
- Vestgården, Thomas og Sigmund Aas. *Skammens historie. Den norske stats mørke sider 1814–2014*. Oslo: Cappelen Damm, 2014.
- Vogt, Ragnar. *Arvelighetslære og racehygiene*. Kristiania: Cammermeyer forlag, 1914.
- Vollestad, Per. *Livet på Grini under annen verdenskrig – kampen for tilværelsen i Norges største fangeleir*. Oslo: Kagge forlag, 2020.
- Wetzell, Richard F. *Inventing the criminal. A history of German criminology, 1880–1945*. USA: University of North Carolina Press, 2000.
- Winchester, Simon. *The Surgeon of Crowthorne*. UK: Penguin Books, 1998.
- Winge, Paul. *Den retsmedicinske undersøgelse af den sindssyge lovovertræder*. Kristiania: ALB Cammermeyers forlag, 1896.
- Øye, Ingunn. «Gjest i eget liv». I *Asylet. Gaustad sykehus 150 år*, redigert av Thorvald Steen. Oslo: Aschehoug, 2005.
- Aaslestad, Petter. *Pasienten som tekst. Fortellerrollen i psykiatriske journaler: Gaustad 1890–1990*. Oslo: Universitetsforlaget, 1997.